Redactor: Nicolae Năstase

Coperta: Ion Năstase

Această ediție actualizează lucrarea *Politica* apărută la editura Cultura Națională în anul 1924, traducere de El. Bezdechi.

Tehnoredactare computerizată:
Șerban Păduroiu

ISBN: 973-9241-03-4

Tiparul executat sub cda nr. 183/1996,
la Imprimeria de Vest R.A., Oradea,
str. Mareșal Ion Antonescu nr. 105.
ROMÂNIA

CARTEA I

Despre stat. Despre sclavie. Despre proprietate.

CAPITOLUL I

§1. Fiindcă vedem că orice stat este un fel de asociație și că orice asociație se întocmește în scopul unui bine oarecare (căci în vederea a ceea ce li se pare a fi un bine, toți fac toate), este clar că toate (asociațiile) năzuiesc spre un bine oarecare, iar scopul acesta îl împlinește în chipul cel mai desăvârșit și tinde către binele cel mai ales acea asociație care este cea mai desăvârșită dintre toate și le cuprinde pe toate celelalte. Aceasta este așa numitul stat și asociația politică.

§2. Aceia însă care cred că sarcina omului politic, a regelui, a capului de familie și stăpânului este una și aceeași, n-au dreptate (căci ei își închipuie că aceștia se deosebesc numai prin numărul mai mare ori mai mic al supușilor, nu prin caracterul fiecăreia dintre aceste asociații, așa că dacă unul poruncește puținora, ar fi stăpân, dacă poruncește mai multora este cap de familie- și, în fine, dacă poruncește și mai multora, este om politic sau rege, după cum nici nu fac vreo deosebire între o familie numeroasă și un stat mic. De asemenea, ei nu fac nici o deosebire de natură între omul politic și rege, ci cred doar că cel ce stă în frunte neatârnat și statornic este rege, iar cel ce ocârmuiește statul conform regulilor politicii, guvernând și apoi fiind guvernat, este om politic).

§3. Dar aceasta nu este adevărat. Chestiunea amintită se va clarifica, examinând-o după metoda noastră obișnuită. Căci precum în alte cercetări trebuie să descompunem o noțiune complexă în elementele sale (căci analiza ne dă cele mai mici părticele ale întregului), tot astfel, examinând părțile alcătuitoare ale statului, vom înțelege mai.bine prin ce se deosebesc lucrurile acestea unul de altul și dacă este posibil să fixăm ceva sistematic despre fiecare din ele.

Astfel, dacă cineva ar observa de la început faptele în devenirea lor, cum am făcut şi în altă parte, cercetarea aceasta s-ar face mai bine în chipul următor:

§4. fvlai întâi, este necesar ca cele ce nu pot vieţui una fără alta să se reunească bunăoară ca pereche partea femeiască şi partea bărbătească în vederea reproducerii, iar aceasta nu din precugetare, ci pentru că la om, ca şi la celelalte vietăţi şi plante, există o dorinţă firească de a lăsa după el o altă fiinţă asemănătoare lui; apoi-, ceea ce este din fire menit a stăpâni şi ceea ce este menit a fi stăpânit în scopul conservării; şi anume, cine poate, graţie inteligenţei sale, să prevadă, acela este stăpânitor şi domn firesc, iar cel ce poate săvârşi cu puterea corpului cele prevăzute este din fire menit a fi stăpânit şi a sluji celuilalt; aşa că şi stăpânul şi sclavul au acelaşi interes.

§5. Mai departe, femeile şi sclavii se deosebesc prin natura lor, căci natura nu creează nimic în chip aşa de sărac precum cuţitul delfic[1] făurit de cuţitari, ci câte o unealtă pentru fiecare scop, căci numai astfel fiecare unealtă ajunge să lucreze cât mai bine, când slujeşte nu la mai multe lucrări, ci numai la una; iar dacă la barbari, femeile şi sclavii au aceeaşi poziţie, pricina este că ei din fire nu au calitatea de a stăpâni, ci c'asătoria lor ia naştere numai ca o tovărăşie a unui sclav cu o sclavă. De aceea, poeţii zic:

„Da, pe drept supuşi sunt grecilor barbari[2]", spre a spune că, din fire, barbar şi sclav este totuna.

§6. Aşadar, din aceste două tovărăşii (căsătorie şi sclavie) ia fiinţă mai întâi casa, şi bine zicea Hesiod poetul:

„Cată-ţi întâi locuinţă, apoi o femeie şi-o vită[3]", căci boul este sclavul săracilor. Astfel, tovărăşia de toată ziua este, firește, familia dintr-o casă, pe ai- cărei membri Charondas[4] îi numește tovarăşi de coşniţă, iar Epimenide cretanul[5] tovarăşi de covată.

1. Un fel de cuţite care serveau la tăiat, la pilit, la ciocănit şi la mai multe alte treburi; îl cumpărau mai ales săracii care nu puteau să-şi procure toate aceste instrumente.

2. Versul 1400 din *Iphigenia* lui Euripide.

3. *Munci şi zile,* v. 403.

4. Charondas din Catana, în Sicilia, legiuitorul Thuriumului, 664 a: Chr. Vezi şi cartea II, cap. IX; §5 şi §8.

5. Epimenide cretanul scrisese o lucrare despre republica Cretei. El a venit la Atena în 600 a. Chr.

§7. Iar întâia comunitate a mai multor case, instituită dintr-o trebuinţă nu zilnică, este satul, care în modul cel mai firesc se poate socoti ca o colonie a familiei, pe ai cărei membri unii îi . numesc tovarăşi de lapte; aşa au fost ocârmuite de regi la origine, statele greceşti - şi celelalte popoare sunt ocârmuite chiar şi astăzi - pentru că ele constau din oameni obişnuiţi cu regalitatea; fiecare familie este ocârmuită de cel mai bătrân şi tot asemenea şi coloniile, din pricina înrudirii membrilor lor. Şi tocmai asta spune şi Homer:

„Astfel fiecare guvernează" pe femei şi pe copii.

Căci ciclopii, despre care vorbeşte aici, trăiau singuratici şi aşa trăiau oamenii în vremea străveche. Şi din cauza aceasta toţi susţin că şi zeii sunt guvernaţi de către un rege, tocmai fiindcă oamenii înşişi, în parte şi astăzi şi în parte şi în vremea veche, erau guvernaţi în chipul acesta şi după cum oamenii îşi reprezintă chipurile zeilor asemenea lor înşişi, tot astfel îşi reprezintă şi vieţile zeilor.

§8. Comunitatea formată din. mai multe comune este statul complet, care realizează, ca să zicem astfel, cea mai mare independenţă a tuturor şi care se creează în vederea vieţii, însă dăinuieşte în vederea vieţii cât mai bune. De aceea, dacă chiar acele tovărăşii-dintâi şi primitive sunt instituţii fireşti, cu atât mai mult se potriveşte calificarea aceasta statului, care este desăvârşirea acelora; dar firea unui lucru este tocmai menirea desăvârşită a lui, căci zicem că scopul pentru care este menită orice fiinţă creată este natura sau firea ei, de pildă, natura omului, a calului, a familiei. De asemenea, menirea şi scopul este cel mai mare bine, însă independenţa este[2]. . . . . .un scop în sine şi cel mai mare.bun.

§9. Din toate acestea se vede că statul este o instituţie naturală şi că omul este prin natura sa o fiinţă socială[3], pe când antisocialul prin natură, nu datorită unor împrejurări ocazionale,

1. Aici Biichelor admite o lacună mai mare.

2. Hobbes *(Libertas,* **cap. I, §2) critică această expresie a lui Arist. şi încearcă să stabilească principiul său, că frica este originea societăţii.**

este ori un supraom, ori o fiară, ca acela batjocorit de Homer:

„Dușman al lumii, al legii și-al traiului casnic", căci o astfel de ființă este așa prin natură și totodată este „dornică de război", fiind ca o piatră izolată[1] la jocul de figuri.

§10. Totodată este clar de ce omul este o ființă mai socială decât orice albină[2] și orice ființă gregară; căci natura nu creează nimic fără scop. însă, dintre toate vietățile, grai are numai omul. Vocea (nearticulată) este doar semnul plăcerii și al durerii și există și la celelalte vietăți, căci natura lor se ridică numai până la a avea simțirea plăcerii și a durerii și a o semnifica unele altora, pe când limba servește la a exprima ce este folositor și ce este vătămător, precum și ce este drept și nedrept.

§11. Iar această însușire este-earacteristică omului, spre deosebire de toate vietățile, așa că singur el are simțirea binelui și a răului, a dreptului și a nedreptului și a tuturor celorlalte stări morale. Comunitatea unor ființe cu asemenea însușiri creează familia și statul.

§12. Și este clar că din natură statul este anterior familiei și fiecăruia dintre noi; căci corpul trebuie să existe mai înainte de organe și, suprimându-se corpul, nu va mai fi nici picior, nici mână, decât numai cu numele, precum se poate numi mână, o mână de piatră; căci fiind stricată va fi tot mână (însă numai cu numele), deoarece toate lucrurile se determină prin menire și prin puterea (de a împlini această menire), așa că dacă nu mai sunt aceleași, nu se poate zice că au aceeași fire, ci doar același nume. Așadar, este clar că statul este din natură anterior individului, căci întrucât individul nu-și este suficient, el este față de stat ca mădularele unui corp față de acesta, iar pe de altă parte, dacă nu poate ori nu are trebuință să se întovărășească în societate, din cauza suficienței sale, atunci nu este membru al statului, ci ori o fiară, ori un zeu.

§13. Așadar, din natură există în toți instinctul pentru o asemenea comunitate; iar cel dintâi care a orânduit-o a fost

- **1. Ca "regele" în poziție de "mat" la jocul de șah.**

2. Hobbes își dă toată osteneala *(Imper.* cap. V, §5) să arate deosebirile dintre asociația albinelor și a oamenilor.

autorul celor mai mari bunuri. Căci, după cum omul, în perfecțiunea sa, este cea mai nobilă dintre ființe, tot astfel, lipsit de lege și de dreptate, este cea mai rea dintre toate; căci cel mai groaznic lucru este nedreptatea înzestrată cu arme; însă omul se naște având ca arme firești inteligența și voința fermă, care sunt foarte proprii a fi întrebuințate în scopuri contrarii. De aceea, el este creatura cea mai nelegiuită și cea mai sălbatică, când este fără virtute; iar în ceea ce privește pofta de dragoste și de mâncare, este cel mai nesățios. Pe când dreptatea este o virtute socială, căci dreptul nu este decât ordinea comunității politice (ori dreptul este hotărârea a ceea ce este just)[1].

CAPITOLUL II

§1. Iar după ce s-a desluşit din ce părți se alcătuieşte statul, trebuie să vorbim mai întâi despre economia domestică; căci orice stat se compune din case sau familii, iar părțile economiei domestice corespund acelora din care se alcătuieşte familia sau casa. Insă orice casă întreagă se alcătuieşte din sclavi şi liberi. Totuşi, fiindcă orice obiect trebuie cercetat în părțile sale cele mai mici şi cum aceste părți dintâi şi cele mai mici ale casei sunt stăpânul şi sclavul, soț şi soție şi tată şi copii, aceste trei relații trebuie examinate, ce e.ste fiecare şi cum trebuie să fie.

§2. Acestea sunt relația de stăpân (şi sclav), apoi cea sexuală (căci convieţuirea femeii cu bărbatul nu are o denumire specială) şi, în sfârşit, cea de-a treia, relația părintească (nici această legătură nu se numeşte cu un nume particular). Aceste trei categorii pomenite să le considerăm ca stabilite. Mai este ceva, din care constă toată economia domestică, după cum cred unii, iar după cum cred alții, cea mai mare parte a ei; trebuie să cercetăm cum stau lucrurile: vorbesc de aşa numita artă de a se îmbogăți (hrematistica).

Şi mai întâi să vorbim despre stăpân şi sclav, ca să vedem utilitatea acestui aşezământ şi dacă se poate să ne facem cu privire

1. In paranteze se cuprind cuvintele şi frazele ce par a nu fi autentice.

la acestea o idee mai adevărată decât cele admise acum.

§3. Căci unora li se pare că stăpânirea asupra sclavilor este o știință și împreună cu ea și economia domestică însăși, cât și politica și regalitatea, după cum am spus la început[1], iar altora[2], că este contra naturii a stăpâni sclavi: căci numai prin lege devine cineva sclav ori este liber, iar prin natură nu se deosebesc întru nimic; așadar, orânduirea aceasta nu se întemeiază pe dreptate, ci pe violență.

§4. Totodată, posesiunea este o parte a casei (și știința despre achiziția posesiunii, o parte a economiei domestice) și fără de cele necesare nu este posibil nici a trăi, nici a trăi bine; apoi, precum în anumite arte este nevoie ca ele să aibă uneltele potrivite, dacă se are în vedere ca lucrul să reușească (tot așa și pentru gospodar); uneltele însă sunt parte însufleţite, parte neînsufleţite, bunăoară cârma cârmaciului este neînsufleţită^ iar vâslașul său, o unealtă însufleţită - căci orice lucrător trebuie pus în clasa uneltelor pentru meșteșuguri. Tot așa, pentru un gospodar, orice bun este o unealtă spre a trăi și toată avuția sa este o sumă de unelte, iar sclavul este un bun însufleţit și orice slugă este ca o unealtă înaintea altor unelte.

§5. Căci dacă oricare dintre unelte, fie la poruncă, fie din presimțire, și-ar îndeplini lucrul său, precum se spune despre statuile lui Dedal[3]-și despre trepiedurile lui Hefaistos[4], despre care poetul zice că „pătrundeau automate în ceata zeilor", dacă suveicile ar țese singure și plectrul ar cânta singur, patronilor nu le-ar mai trebui lucrători și nici stăpânilor, sclavi; astfel, uneltele numite sunt unelte productive, pe când bunurile posedate sunt pentru întrebuințarea practică. Căci suveica servește la producerea și a altceva pe lângă folosința sa proprie, iar veșmântul și patul servesc numai la întrebuințarea lor.

1. Cap. I, §2„

2. Cum era sofistul Lycophron. Sclavia nu era admisă fără contestații, chiar în secolul IV a.Chr. Aristotel însuși avu grijă să elibereze prin testament pe toți sclavii-săi. Vezi Diogene Laerțiu, cartea V, pag. 169-170.

3. Cel dintâi mare sculptor grec care încearcă să exprime mișcarea în statuile sale.

4. *Iliada,* **XVIII, v. 376.**

§6. Şi deoarece producţia se deosebeşte de. folosinţă şi fiindcă amândouă au nevoie de unelte, este necesar ca şi acestea să aibă aceeaşi deosebire. Viaţa este folosinţă, nu producţie, şi de aceea sclavul este un ajutor pentru folosinţa practică.

Despre bunuri se zice că sunt ca şi un organ. Căci organul nu este numai organ al cuiva, ci îi aparţine de tot; tot aşa bunurile. . De aceea, stăpânul este numai stăpân al sclavului şi nu aparţine lui; sclavul însă nu este numai sclavul stăpânului, ci îi şi aparţine cu totul.

§7. Care este, aşadar, natura şi rostul sclavului, reiese clar • din acestea. Anume, acel om care din natură nu este al său[1], ci al altui om, este prin natura lui sclav. Insă cine este al altui om, este ca un bun al aceluia[2], iar un bun este o unealtă practică, cu existenţa sa proprie.

§8. Acum, dacă din natură este cineva astfel ori nu şi dacă este pentru el mai bine şi drept a fi sclav ori nu, ori dacă orice sclavie nu este cumva împotriva naturii, cu aceste chestiuni trebuie să ne ocupăm în cele ce urmează.

Şi nu este greu să cercetăm acest lucru, pe de o parte prin raţiune, pe de alta prin experienţă. Căci a stăpâni şi a fi stăpânit nu este numai printre întocmirile necesare, ci şi printre cele folositoare. Şi chiar de la plăsmuirea lor, unele se diferenţiază ca elemente conducătoare, iar altele spre a fi conduse; sunt multe forme şi de stăpânitori şi de stăpâniţi (şi totdeauna e mai bună stăpânirea exercitată asupra unor supuşi mai buni, cum, spre exemplu, este mai bună şi mai folositoare stăpânirea asupra unui om, decât asupra unui dobitoc. Căci o treabă» săvârşită de către" agenţi mai buni este mai bună; şi oriunde unul porunceşte şi celălalt execută, se prestează un lucru de către ambele părţi).

§9. Căci în toate câte sunt alcătuite din mai multe părţi şi devin o unitate, fie organică, fie colectivă, apare îndată şi comanda şi serviciul.

1. Cicero în *Republica,* cartea III, citat de Nonnius la vorba "Famulantar", admite acelaşi principiu: "Est enim, inquit, genus injustae servitutis, quumii sunt alterius, qui possunt esse".

2. Sclavul susceptibil şi de ipotecă. "

Interdependența aceasta este inerentă întregii naturi, mai cu seamă ființelor vii, căci chiar în cele ce nu au viață există un fel de stăpânire, bunăoară (tonica) unei game, însă aceasta este obiectul unei cercetări străine de chestiunea noastră.

§10. Mai întâi, ființa vie constă din suflet și corp, dintre care unul este conducător din natură, iar celălalt condus (trebuie să considerăm obiectele care, potrivit firii[1], sunt mai conforme naturii, iar nu pe cele degenerate, de aceea trebuie să studiem și aici pe omul cel mai bine format atât la suflet, cât și la corp și, în ce-l privește pe acesta, spusa noastră este evidentă; căci la cei vicioși și la cei ce se află suferinzi pare că adesea trupul poruncește sufletului, pentru că sunt slabi și în stare anormală).

§11. Așadar, cum am spus, trebuie să deosebim într-o vietate două puteri, una stăpânitoare, cealaltă conducătoare, și anume sufletul, care stăpânește corpul cu puterea exercitată asupra sclavului, și rațiunea, care conduce și înfrânează dorințele cu puterea omului politic sau a regelui. Din aceasta se vede că ascultarea corpului de șefia sufletului și înfrânarea părții afective de către rațiune și de partea care are judecată este ceva natural și folositor totodată, pe când dacă ar fi egale ori inverse, ar fi ceva primejdios tuturor părților.

§12. Și iarăși, tot așa este cu omul și cu celelalte dobitoace, căci animalele domestice au o natură mai bună decât cele sălbăticișipentru toate acestea e mai bine să se supună omului, fiindcă aceasta este spre păstrarea vieții lor. Apoi, masculul față de femelă este mai puternic, iar cealaltă mai plăpândă; cel dintâi domină, cealaltă se supune.

§13. Aceeași rânduială trebuie să existe în general între toți oamenii, anume între toți care se deosebesc în același grad ca sufletul de corp și omul de fiară; și într-adevăr, se găsesc în această stare toți cei al căror rost este lucrarea corpului lor - și aceasta este menirea lor cea mai folositoare; aceștia sunt sclavii din natură; pentru ei este mai bine să fie stăpâniți ca atare, tot așa ca și pentru fătpurile pomenite adineaori. Prin urmare, este sclav

1. Vorbele acestea i-a servit lui Rousseau ca epigraf al celebrului său *Discours sur l'Inégalité.*

din natură cel ce poate fi al altcuiva (şi de aceea este al altcuiva) şi care este părtaş la raţiune numai într-atât cât îi trebuie să înţeleagă poruncile raţiunii, însă personal să nu o aibă. Căci animalele nu pot nici măcar să înţeleagă poruncile raţiunii, ci doar se supun impresiilor.

§14. Iar folosul sclavilor se deosebeşte puţin de acela al vitelor, căci şi unii şi altele ne dau cu corpul lor ajutorul pentru cele necesare vieţii. în acest scop, natura[1] năzuieşte să creeze deosebite corpurile celor liberi şi ale sclavilor, pe acestea din urmă scurte şi puternice, pentru munca de rând, pe cele dintâi, drepte şi zvelte şi nedestoinice pentru asemenea treabă, însă capabile de acţiune politică (aceasta, la rândul ei, apare împărţită în funcţia ei războinică şi în cea de pace).

§15. însă de fapt se întâmplă adesea şi contrariul, şi anume că unii numai corpul îl au de oameni liberi, iar alţii numai sufletele; un lucru este însă clar, că dacă oamenii s-ar naşte atât de diferiţi unii de alţii - numai în ce priveşte corpul - cât sunt de deosebite statuile zeilor de statura omenească, toţi ar recunoaşte că cei mai puţin frumoşi sunt vrednici să fie sclavii celorlalţi. Şi dacă acesta este adevărul relativ la corp, cu atât mai multă dreptate se adeveresc acestea relativ la suflet. Doar că nu este deopotrivă de uşor a vedea frumuseţea sufletului ca pe cea a corpului.

S-a arătat că din natură unii sunt liberi şi alţii sclavi şi că este folositor şi drept ca aceştia să fie sclavi.

§16. Totuşi, nu este greu a recunoaşte că au întrucâtva dreptate cei ce susţin contrariul, căci vorbele „sclav,, şi „sclavie,, sunt ambigue; (aşa este sclavul de drept din cauza inferiorităţii naturale[2]) şi sclavul în virtutea unei legi, unei convenţii[3] ca cei

1. Mai mulţi autori moderni i-au reproşat aceste principii ciudate. însă Aristotel nu este partizan exclusiv al sclaviei. Să se vadă pasajul din cartea IV, cap. IX, §9, unde susţine că adesea trebuie eliberaţi sclavii.

2. Adăugat de traducător.

3. Ateneu (cartea VI, pag. 253) citează o asemenea convenţie între o colonie de beoţieni şi de tesalieni. Hobbes *(Imperium,* cap. VII şi IX) întemeiază sclavia pe război. Grotius admisese şi el principiul acesta, susţinut de aproape toţi autorii pană la Montesquieu. în antichitate, maxima aceasta era universal admisă şi aplicată cu cea mai mare rigoare.

prinşi în război să fie proprietatea învingătorilor. însă contra acestui drept, ca şi împotriva oratorilor politici (când aduc proiecte de legi noi), filozofii juridici ridică acuzaţia de nelegalitate şi că este revoltător ca unul care are puterea să învingă pe altul să facă din învins, numai prin forţă, sclavul şi supusul său.

§17. Dintre filozofi[1], unii cred aşa, alţii altfel, însă cauza acestei neînţelegeri, care (pe de altă parte) apropie (diferitele) lor păreri, este că în oarecare măsură tocmai ingeniozitatea, împreună cu mijloacele de fapt, este aceea care poate să învingă mai bine şi că totdeauna biruinţa implică oarecare superioritate, aşa că se pare că violenţa nu este fără oarecare forţă morală şi (în cele din urmă) discuţia are loc numai din punct de vedere al dreptului. Căci tocmai de aceea unii socotesc că dreptatea este bunăvoinţa (care exclude sclavia), iar alţii că este drept ca cel mai puternic să stăpânească; de aceea, câtă vreme aceste două opinii stau separate una de alta, cea dintâi n-are nimic ferm, nici convingător, întrucât, conform ei, cel mai tare ca destoinicie n-ar trebui să domnească şi să stăpânească.

§18. în fine, alţii, considerând ambele păreri, declară, după cum cred ei, potrivit oricărui drept (cutumiar) - căci orice obicei are ceva drept în el -, sclavia din război ca justă, însă nu totdeauna. Fiindcă pricina războaielor se poate să nu fie dreaptă, iar pe cel ce cade în sclavie nemeritată nu-l putem socoti ca sclav (din naştere). Căci altminteri ar urma ca oameni foarte nobili[2] să fie socotiţi sclavi sau fii de sclavi, dacă din întâmplare sunt prinşi şi vânduţi. De aceea, aceştia nu vor să se socotească pe ei înşişi printre sclavi, ci numai pe barbari; şi toţi câţi cred aşa cercetează numai despre sclavul din natură, după cum am vorbit la început.

§19. Căci este necesar - zic ei - a fixa unele deosebiri între cei care sunt sclavi oriunde şi alţii care nu sunt-nicăieri. Acelaşi lucru cu nobleţea: grecii de neam socotesc că ei sunt nobili nu

1. E vorba de Platon şi Pindar.

2. Trebuie să distingem între nobil (liber prin neam, rasă) şi liber de fapt; aceştia din urmă. se puteau face şi din sclavi (liberţii); în schimb, Platon (nobil) fusese câtva timp în sclavie.

numai printre ai lor, ci și pretutindeni, pe când barbarii sunt nobili numai în țara lor: într-un cuvânt, că există o noblețe și o libertate absolută și alta condiționată, cum zice și Elena lui Teodectis[1]:

„Pe mine, vlăstar de zei și după mamă și după tată,
Cutează cineva să mă numească sclavă?"

Cine judecă așa face deosebirea între sclav și liber, între nobili[2] și nenobili, numai din punctul de vedere al destoiniciei și incapacității, căci ei pornesc de la ideea că, precum dintr-un om trebuie să se nască un om și din animal tot un animal, tot așa din oameni destoinici, un om destoinic. (Asta.nu este cu totul adevărat, ci) natura doar tinde către țelul acesta, însă în multe cazuri nu-l poate atinge.

§20. Este clar, așadar, că discuția are oarecare bază și că nu toți care sunt sclavi ori liberi de fapt sunt și din natură; de asemenea, e clar că această deosebire s-a întipărit într-atât în ființa lor, încât este în interesul lor ca unii să slujească, iar ceilalți să poruncească și este drept și trebuie ca unii să asculte, iar ceilalți să exercite stăpânirea pentru care au fost meniți de la natură; iar un abuz al acestei puteri este vătămător amândurora, căci ceea ce prieşte părții, prieşte și întregului, iar ceea ce prieşte corpului, prieşte și sufletului; or sclavul este oarecum o parte a stăpânului, anume ca o parte deosebită și însuflețită a corpului acestuia și de aceea mai există și o legătură de interes comun și înclinație reciprocă între amândoi, întrucât natura însăși i-a menit pentru această legătură, pe când atunci când numai legea și violența i-a legat, se întâmplă contrariul.

§21. De aici reiese clar că puterea stăpânului (asupra sclavului), nu e totuna cu autoritatea politică și nici toate felurile de dominări nu sunt asemănătoare[3], cum susțin unii. Căci una este numai o autoritate asupra celor liberi din natură, iar cealaltă se exercită asupra sclavilor; şefia capului de familie este îndeobște monarhică - căci orice casă se conduce monarhic - iar autoritatea omului politic se exercită asupra unor oameni liberi și egali.

1. Discipol și amic al lui Aristotel.

2. Definiția nobleței în cartea VIII, cap. I, §3, zice: "Noblețea constă în virtute și în bogăția strămoșilor".

3. Vezi cartea I, cap. I, §2.

§22. Aşadar, stăpânul este stăpân[1] nu pentru că ştie să poruncească, ci pentru că are o natură de stăpân, de asemenea sclavul şi omul liber. Totuşi, există o ştiinţă a stăpânului şi una a sclavului. O ştiinţă a sclavului a predat într-adevăr odată unul la Siracuza; acolo, luând onorariu, învăţa pe copiii în sclavie ciclul de cunoştinţe necesare pentru serviciile lor obişnuite; învăţătura acestor lucruri s-ar putea extinde şi mai mult, la bucătărie şi la alte feluri mai alese de servicii, căci unele servicii sunt mai preţioase decât altele, iar altele mai necesare, potrivit proverbului: „Sunt sclavi şi sclavi, după cum stăpâni şi stăpâni"[2].

§23. Aşadar, toate cunoştinţele acestea formează ştiinţa sclavului, iar ştiinţa stăpânului constă în a şti să se folosească de sclavi, căci a fi stăpân nu înseamnă a şti să câştigi sclavi, ci a te folosi bine de sclavi; totodată, ştiinţa aceasta nu est£ cine ştie ce lucru mare şi înalt, ci cuprinde acele lucruri pe care sclavul trebuie să ştie să le facă, iar stăpânul trebuie să se priceapă să i le comande; în locul stăpânilor care n-au nevoie să se chinuiască singuri, un administrator primeşte această onoare, iar stăpânii fac politică şi filozofează. Ştiinţa de a câştiga (sclavi) este însă deosebită de celelalte două; ea nu' este decât arta de a purta război la timp şi în mod util (ori arta de a întocmi o vânătoare de oameni).

§24. Atât despre stăpân şi sclav.

CAPITOLUL III

§1. Şi acum să studiem arta câştigului şi a înavuţirii după calea croită de noi[3], întrucât sclavul s-a recunoscut doar ca o parte a avutului întreg. Mai întâi trebuie să ne întrebăm dacă arta înavuţirii (hrematistica) este aceeaşi cu economia domestică (economia) ori este numai o parte a ei sau o artă ajutătoare, iar dacă este o artă ajutătoare, dacă este în acelaşi mod cum este

1. Vezi §3.
2. Proverbul acesta e scos dintr-o piesă a comicului Philemon.
3. Vezi mai sus, cap.I, §3.

meşteşugul de a face suveici pentru meseria ţesătoriei, ori ca turnătoria faţă de turnătoria de statui (căci aceste meserii nu ajută în acelaşi mod), întrucât prima pregăteşte unealta, cealaltă materia; prin materie înţeleg substanţă din care se confecţionează obiectul, aşa cum e lâna pentru ţesător şi pentru turnătorul de statui, bronzul).

Că, deocamdată, economia domestică nu este totuna cu hrematistica, este un lucru cert. Căci cea din urmă se ocupă cu producţia, cealaltă cu consumaţia; dar ce altă artă ar putea fi aceea care să se folosească de cele din casă, decât economia domestică?

§2. Şi dacă hrematistica este o parte a artei economice ori o artă nouă, rămâne de discutat; recunoaştem de altfel că este rostul celui priceput în hrematistica să cerceteze care sunt mijloacele de a câştiga bani şi proprietăţi. Insă avuţia şi bogăţia cuprind multe părţi şi mai întâi trebuie cercetat dacă agricultura şi în general îngrijirea de cele ale hranei este o parte a economiei domestice ori altă ramură de ştiinţă.

§3. După cum există mai multe feluri de hrană, tot aşa există mai multe feluri de viaţă, atât ale dobitoacelor, cât şi ale oamenilor; şi deoarece nu poate persista viaţă fără hrană, deosebirile hranei au creat traiurile deosebite ale vietăţilor. Printre animale, unele trăiesc în turme, altele singuratice, după cum li se potriveşte mai bine în vederea găsirii hranei, pentru că unele sunt carnivore, altele frugivore, iar altele omnivore, după cum natura le-a diferenţiat traiurile lor în vederea uşurinţei şi a unei mai bune alegeri a acestor alimente, apoi fiindcă din natură nu tuturor animalelor le place aceeaşi hrană, ci una unora şi alta altora, iar vietăţile, atât cele carnivore, cât şi cele frugivore, se deosebesc între ele.

§4. Tot aşa şi cu vieţile oamenilor, căci mult se deosebesc între ele. Cei mai trândavi sunt nomazii; aceştia trândăvesc, pe când hrana le vine fără osteneală de la animalele domestice; numai când este necesar să peregrineze după păşune pentru dobitoace, sunt şi ei siliţi să plece împreună, astfel că turmele lor sunt ca nişte ogoare vii pe care le cultivă. Apoi alţii trăiesc din vânătoare, unii făcând un fel de vânat, alţii altul, alţii din

hoţie[1], iar alţii, care locuiesc pe lângă lacuri, bălţi, râuri şi coastele pline de peşte ale mării, trăiesc din pescuit, iar alţii din vânatul păsărilor şi animalelor sălbatice. însă cea mai mare parte a oamenilor trăiesc din lucrarea pământului şi cultivarea fructelor.

§5. Şi acestea sunt aproape toate felurile de viaţă care au o îndeletnicire naturală şi nu-şi procură hrana prin schimb ori prin comerţ: viaţa nomadă, agricolă, tâlhărească, pescărească, vânătorească; mimai că unii, pentru a-şi satisface nevoile unui fel de viaţă care el singur nu poate să le dea independenţa necesară, cumulează, spre a trăi mai plăcut, mai multe ocupaţii, de pildă: viaţa nomadă cu cea tâlhărească, cea agricolă cu'cea vânătorească, şi tot asemenea cu celelalte: încotro îi împinge nevoia, acel fel de viaţă îl duc.

§6. Aşadar, felul acesta de avuţie pare că le este dat tuturor vieţuitoarelor de către natura însăşi, atât îndată de la naştere, cât şi la maturitate. Căci chiar din primele momente ale naşterii, mamele produc atâta hrană cât este îndestulătoare până când cei născuţi pot să şi-o procure ei înşişi, şi aşa sunt cele ce nasc viermi[2] şi cele ce nasc ouă; iar cele ce nasc pui vii au pentru născuţi hrana în corpurile lor pe un timp oarecare, aşa - numitul lapte.

§7. De asemenea, este clar că trebuie să admitem şi cu privire la vietăţile mature că plantele sunt create pentru folosinţa animalelor şi că celelalte vieţuitoare sunt create spre folosinţa oamenilor, cele domestice, atât pentru servicii, cât şi pentru hrană, iar cele sălbatice, dacă nu toate, totuşi cele mai multe, pentru hrană şi alte trebuinţe, ca omul să-şi facă veşminte şi alte unelte din'ele; aşadar, dacă natura nu creează nimic fără scop şi în zadar, este necesar să admitem că natura a făcut toate acestea pentru folosul oamenilor.

1. Tâlhăria, după cum observă Tucidide (cartea I, cap. V), nu era o meserie necinstită în primele timpuri ale Greciei. în vremea istoricului, câteva triburi păstraseră obiceiul acesta. Tâlhăria apare în evul mediu pusă în practică de elita societăţii, de către seniori puternici şi chiar de către regi. Hobbes *(Imperator,* **cap. V, §2 şi cap. XII, §14) găseşte că, în stare de natură, tâlhăria este tot atât de utilă pe cât de onorabilă. Montesquieu atribuie tâlhăria lipsei comerţului** *(L 'Espril des Lois,* **cartea XX, cap. II).**

2. Aristotel se referă la larvele insectelor, ale căror ouă sunt prea mici spre a se vedea cu ochiul liber.

§8. De aceea, şi arta războiului este din natură tot un fel de artă tie înavuţire, după cum şi arta vânătorului este o parte a celei dintâi. Şi trebuie, să ne folosim de ea atât contra fiarelor, cât şi contra acelor oameni care, deşi născuţi pentru a servi[1], nu primesc a fi stăpâniţi, căci acest fel de război este drept din natură. Deci, această ramură a artei de a dobândi este în mod firesc o parte a economiei domestice, anume aceea a cărei sarcină este să adune o provizie de obiecte care sunt necesare spre a trăi şi folositoare pentru comunitatea statului şi a familiei şi care, de aceea, sau trebuie să fi fost strânse mai dinainte, sau trebuie procurate de către economia domestică.

§9. Şi adevărata avere, pe cât se pare, constă în ele. Căci cantitatea suficientă a unei asemenea avuţii, în vederea unui trai bun, nu este nesfârşită, după cum pretinde Solon în mod poetic: „Omul strânge întruna avuţii nelimitate", ci limitate, ca şi în celelalte arte; căci în nici o artă nu sunt unelte nesfârşite, nici ca număr, nici ca mărime, iar averea nu este nici ea decât cantitatea necesară uneltelor.şi mijloacelor economiilor casnice şi oamenilor politici. Aşadar, că există oarecare artă de a dobândi din natură pentru gospodari şi oameni politici şi care sunt condiţiile ei, aceasta este^clar.

§ 10. Dar mai există şi un alt fel de artă de a dobândi, pe care mai ales o numesc - şi cu drept cuvânt - arta de a se înavuţi[2], care admite că într-adevăr, bogăţia şi proprietatea n-au nici o limită, iar mulţi o socotesc una şi aceeaşi cu^cea dintâi, desigur din pricina asemănării lor. De fapt, deşi nu sunt mult deosebite, nu sunt totuşi identice. Căci pe când aceea este opera naturii, aceasta nu este din natură, ci se naşte mai mult din experienţă şi din artă. Şi acum să pornim în cercetarea acestei chestiuni de la principiul acesta.

§11. Folosinţa oricărui lucru este de două feluri[3], şi în ambele uzuri, lucrul serveşte ca atare, însă nu în acelaşi mod; întâia

1. Aristotel se referă" la barbari: "Natura a voit ca barbar şi sclav să fie unul şi acelaşi". Vezi cap. I, §5.

2. După cum vedem, Aristotel face deosebire între arta de a "dobândi" (ktetike) şi arta de a se "înavuţi" (chrematistike).

3. Adam Smith, celebrul economist scoţian, admite ca şi Aristotel că lucrurile au două valori: valoarea de folosinţă şi cea de schimb.

folosinţă este cea proprie, cealaltă însă nu e cea proprie lucrului: bunăoară, încălţămintea serveşte şi la purtat şi ca mijloc de schimb; căci amândouă sunt folosinţe ale încălţămintei, întrucât şi acela care dă o încălţăminte unuia care are această nevoie, în schimbul banilor sau al hranei, se foloseşte de încălţăminte ca încălţăminte, însă nu cu folosinţa proprie destinaţiei ei, căci nu a fost făcută pentru - schimb; tot aşa este în ce priveşte celelalte bunuri. Căci toate pot deveni mijloace de schimb; şi acest schimb primitiv avea o origine cu totul conformă naturii, întrucât oamenii au dintr-un lucru mai mult, iar dintr-altul mai puţin decât le trebuie.

§12. De altfel, din acestea reiese clar că comerţul nu este o parte a agonisirii naturale. Era necesar să se facă schimb doar cât le era îndestulător (pentru trai). în cea dintâi asociaţie, adică în (casă) familie, este vădit că nu avea nici un loc, ci numai în asociaţia mai extinsă. Căci membrii familiei aveau toate în comun; când însă locuinţele şi avuturile fură despărţite, se iviră la membrii asociaţiei multe şi felurite trebuinţe şi, potrivit acestor lipsuri, le era necesar să-şi dea unii altora diferite lucruri, după cum fac şi astăzi multe din seminţiile barbare, şi anume potrivit schimbului, căci 'ei schimbă lucruri folositoare între ei, dau şi primesc vin în schimbul grâului şi altele de felul acestora[1], însă nu extind mai departe comerţul lor.

§13. Nici acest schimb nu este contra naturii şi nici vreo ramură a artei de a se înavuţi (în'sens strict), căci rolul lui era de a completa acea cantitate necesară pentru care suntem meniţi de natură; însă din el s-a format arta aceea (hrematistică) în chip firesc. Căci crescând trebuinţele şi extinzându-se, prin importul articolelor ce nu le aveau şi exportul celor prisositoare, de nevoie ajunseră la întrebuinţarea monedei. Nu toate lucrurile trebuincioase din natură se pot lesne transporta.

§14. Şi astfel oamenii se învoiră ca la schimbul lucrurilor să dea şi să ia în locul lor un oarecare obiect, care, fiind el însuşi un lucru folositor, avea avantajul că era lesne de mânuit în călătorii, ca aurul, argintul şi altele asemenea; la,început îi determinau valoarea numai după mărime şi greutate, iar în cele din urmă îi

1. Vezi Homer, *Iliada,* cântul VII, vers 474.

întipăriră şi o efigie, ca ei să se scutească de măsurătoare, căci efigia era pusă ca semn al valorii. Când, din nevoia schimbului, se introduse moneda, s-a născut şi cealaltă formă de agonisire, comerţul; la început, primitiv dezvoltat, curând însă perfecţionat prin experienţă, el căuta şi găsea cum şi unde să realizeze câştiguri cât mai mari.

§15. De aceea, se pare că hrematistica se ocupă mai ales cu banii şi că obiectul ei ar fi să poată cunoaşte de unde se pot câştiga cât mai mulţi bani; căci ea trebuie să creeze avuţia şi bunăstarea. De aceea se admite adesea că bogăţia constă în belşugul banilor, căci în jurul banilor se învârtesc şi achiziţia şi comerţul. Apoi se zice totodată că banul, prin natura sa, este în sine un nimic, neavând valoare decât prin lege, pentru că, de îndată ce are loc o schimbare de monedă, nu mai este întru nimic valabil şi nici folositor pentru trebuinţele vieţii şi fiindcă unuia care are bani din belşug poate să-i lipsească hrana necesară, că este' ceva absurd[1] să fie avuţie acel lucru în posesiunea căruia cineva poate muri de foame, cum spune mitologia despre acel Midas, că, prin împlinirea dorinţei (sale nesăţioase), toate bucatele aduse înaintea sa se prefăceau în aur.

§16. De aceea, aceştia caută în altceva avuţia şi izvorul avuţiei şi caută cu drept cuvânt; într-adevăr, una este hrematistica şi altceva agonisirea naturală şi numai aceasta din urmă ţine de economia domestică. Iar comerţul produce avere nu în chip absolut, ci numai prin transportarea bunurilor. Or, el pare că se îndeletniceşte tocmai cu banii; căci banul este elementul şi ţinta schimbului; iar averea din acest fel de achiziţie este nelimitată (într-adevăr). Căci, precum medicina are ca scop să vindece la infinit, tot astfel fiecare dintre arte au scopurile lor la infinit şi toate tind să le realizeze cât mai bine, pe când, din contră, mijloacele care duc la scopurile lor nu sunt infinite - şi pentru toate, limita lor este chiar scopul lor; tot astfel ca şi mai sus, achiziţia comercială nu are ca limită scopul pe care-l urmăreşte,

1. Montesquieu *(L'Esprit des Lois,* **cartea XXI, cap. XXII şi cartea XX, cap. I) observă că imensele cantităţi de aur aduse din Lumea Nouă n-au împiedicat Spania să cadă în mizerie, pricinuită şi de multe alte cauze.**

pentru că scopul său sunt tocmai bunurile şi o înavuţire nesfârşită.

§17. Dar dacă arta acestei îmbogăţiri n-are hotare, economia domestică are, fiindcă câmpul ei este cu totul deosebit. Astfel, este evident că orice avuţie trebuie să aibă o limită. însă din fapte vedem că are loc contrariul; toţi cei ce vor să se înavuţească îngrămădesc moneda lor la infinit. Pricina este apropierea ambelor (arte de înavuţire); întrebuinţarea aceluiaşi ban poate fi interpretată într-un fel sau altul, după cum se face într-un domeniu sau celălalt al hrematisticii, căci amândouă sunt întrebuinţări ale aceleiaşi avuţii, (anume a banului), însă nu în acelaşi scop; scopul celei dintâi este altul, al celei de al doilea, înmulţirea lui. Unora li se pare că acesta este obiectul economiei domestice şi continuă să creadă că trebuie ori a păstra; ori a înmulţi la infinit averea existentă.

§18. Cauza acestei preocupări este faptul că oamenii se îngrijesc numai să trăiască, nu să trăiască frumos. Dorul de viaţă fiind infinit, ei se străduiesc (să strângă) mijloace infinite (de trai). Cei ce năzuiesc să trăiască frumos caută mai ales plăcerile (senzuale) corporale şi, fiindcă se ştie că acestea se procură prin bani, toată străduinţa se învârteşte în jurul afacerilor unde se câştigă bani, iar cealaltă ramură (nenaturală) a hrematisticii de aici s-a născut. Orice plăcere constând din exces, ei caută mijloacele care produc excesul dătător de plăceri şi dacă nu pot să le obţină prin hrematistică, le caută prin alte mijloace, servindu-se de puterile lor, nu conform naturii. ,

§19. Menirea curajului nu este să facă bani, ci fapte bărbăteşti, şi nici a artei războiului şi a medicinei, ci a celei dintâi să aducă biruinţa, iar a celei de-a doua, însănătoşirea, însă felul acela de oameni fac din toate aceste ocupaţii mijloace de câştig, ca şi cum banul ar fi scopul lor şi ca şi cum toate sforţările oamenilor nu trebuie să aibă alt ţel decât banul. Şi astfel am vorbit despre hrematistică nebazată pe necesitate, despre chestiunea privitoare la cauza pentru care ne servim şi astăzi de ea precum am spus şi despre cea necesară, că este deosebită de cealaltă, că ţine, firește, de economia domestică şi că. se ocupă de producţia hranei şi nu este infinită, ca cealaltă, ci are o limită.

§20. în modul acesta devine clară şi chestiunea pusă la început, anume dacă arta înavuţirii este treaba capului de familie şi a omului politic ori nu, ci[1] trebuie să existe de mai înainte, după cum şi pe oameni ,nu-i creează politica, ci luându-i aşa cum sunt prin natura lor, se serveşte~de ei; astfel, natura trebuie să le şi dea, ca hrană, pământul sau marea sau altceva. Apoi este treaba capului de familie (gospodarului) să dispună de acest avut după cum se cuvine, tot aşa precum nu este treaba ţesătoriei să creeze lâna, ci doar să cunoască care este bună de întrebuinţat la lucru şi care este rea şi de neîntrebuinţat.

§21. Şi ar putea întreba cineva de ce tocmai arta înavuţirii este o parte a economiei domestice, iar medicina nu este o ra'mură a ei, câtă vreme cei din casă au nevoie de sănătate tot atât cât şi de viaţă şi de alte lucruri necesare vieţii? Raţiunea este aceasta: dacă, pe de o parte, este datoria capului de familie şi a omului de stat să se ocupe de sănătatea (celor de sub conducerea lor), pe de altă parte, grija asta o au nu ei, ci trebuie s-o aibă medicul. Tot aşa, avutul unei familii îl priveşte pe capul familiei, însă într-o- măsură nu-l priveşte pe el, ci pe ştiinţa ajutătoare (economia domestică); căci mai presus de orice, fondul oricărei avuţii trebuie să fie dat mai dinainte de către natură. Căci este de datoria naturii să dea hrană făpturilor sale şi într-adevăr, pentru fiecare nou născut ea îi serveşte ca hrană restul materiei din care se naşte. De aceea, pentru toţi oamenii, numai avuţia dată de roadele pământului şi luată de la animale este potrivită naturii.

§22. Agonisirea averii fiind de două feluri, după cum am spus, una comercială, alta domestică, aceasta necesară şi vrednică de laudă, cea dintâi datorată schimbului şi cu drept cuvânt disprețuită[2], fiindcă nu-şi ia câştigul din natură, ci de la alţii,

1. Cei mai mulţi interpreţi ai Politicii admit aici o lacună. Franz Susemihl reconstituie astfel: "a altuia, însă nu este în puterea nici a acestuia să creeze aceste bunuri".

2. Platon *(Legile,* **XI, pag. 918) a desluşit pricinile disprețului revărsat asupra comerţului. In toată antichitatea, comerţul era o profesiune neonorabilă; el nu începu să fie stimat decât în epoca republicilor italiene, în vremea de înflorire a Florenţei şi** *a* **Veneţiei. Teoria lui Aristotel despre achiziţia naturală şi despre achiziţia derivată merită o mare atenţie, ca fiind una dintre cele dintâi încercări de economie politică. Antichitatea nu ne-a lăsat altceva mai complet. Montesquieu a pretins că teoriile lui Aristotel despre camătă şi împrumutul cu dobândă au nimicit comerţul în veacul de mijloc.**

împrumutul pe dobândă şi camătă sunt urâte cu cea mai mare dreptate, fiindcă acestea îşi scot câştigul tot din bani şi nu le lasă destinaţia pentru care au fost creaţi. Căci pentru înlesnirea schimbului s-a introdus moneda; dobânda însă îl înmulţeşte în sine. De aceea, numele grecesc al dobânzii[1] înseamnă şi „copil", căci copiii se aseamănă de obicei cu părinţii lor şi, tot aşa, dobânda este banii din bani. Iar acest fel de agonisire a averii este cel mai nefiresc dintre toate.

CAPITOLUL IV

§ 1. De la ştiinţa pe care am dezvoltat-o îndeajuns să trecem acum la câteva consideraţii privitoare la practică. în toate subiectele de acest fel, un câmp liber este deschis teoriei; însă aplicaţia are necesităţile sale.

Ştiinţa avuţiei în ramurile sale practice constă în a cunoaşte temeinic felul, locul şi întrebuinţarea produselor celor mai folositoare: să ştie, de pildă, dacă trebuie să se îndeletnicească cu creşterea cailor, a boilor, a oilor sau a altor animale; să înveţe a alegre cu pricepere speciile cele mai rentabile după loc, căci nu toate reuşesc deopotrivă oriunde. Practica mai consistă în a cunoaşte agricultura şi locurile ce trebuie lăsate fără arbori ca şi pe cele ce trebuie plantate; ea se îndeletniceşte, în sfârşit, cu îngrijirea albinelor şi a tuturor animalelor de uscat şi de apă care pot aduce unele venituri.

§2. Acestea sunt cele dintâi elemente ale avuţiei propriu zise.

Cât despre avuţia pe care o aduce schimbul, elementul său de căpetenie este comerţul, care se împarte în trei ramuri: comerţul pe apă, comerţul pe uscat şi comerţul de prăvălie, care se deosebesc unul de altul prin aceea că unele sunt mai sigure, iar celelalte aduc câştig mai mare. Al doilea element este împrumutul cu dobândă şi al treilea salariul, care se poate aplica meseriilor mecanice sau muncitorilor, care fără vreo artă, servesc numai cu puterea corpului lor.

1 **Radicalul** *teko = nasc; tekos =• vlăstar, copil.*

Mai este şi un al treilea fel de agonisire de avere, la mijloc între înavuţirea naturală şi înavuţirea prin schimb, care ţine şi de una şi de alta, care provine din pământ şi din cele ce cresc din pământ şi, deşi nu constă în fructe comestibile, totuşi este utilă: anume tăierea pădurilor şi exploatarea minelor, iar aceasta din urmă are şi ea mai multe ramuri, fiindcă mineralele scoase din pământ sunt de diferite feluri.

Cele mai tehnice dintre aceste meserii sunt acelea în care întâmplarea neprevăzută are cel mai puţin loc, cele mai meşteşugăreşti (mecanice) sunt acelea care deformează mai mult corpul, cele mai servile (ca ale sclavilor), acelea unde se întrebuinţează aproape exclusiv puterea trupului, în fine, cele mai nenobile, acelea unde se cere cât mai puţină deşteptăciune şi merit.

§3. S-a vorbit îndeajuns despre fiecare dintre aceste ramuri de înavuţire; a trata amănunţit fiecare parte ar fi însă nepotrivit, deşi ar fi folositor pentru meseriile respective.

§4. Ba încă există şi scrieri privitoare la aceste lucruri, ale unora, cum e Chares din Păros[1] şi Apollodor din Lemnos, despre agricultură şi cultura pădurilor. De asemenea, alţii au scris despre alte materii, iar acela ce se interesează de lucrurile acestea să le studieze în ele şi, pe lângă aceasta, va face bine să culeagă poveştile răspândite despre mijloacele prin care unii au ajuns să facă avere, căci acestea sunt de folos adepţilor hrematisticei.

§5. Aşa este povestea lui Thales[2] din Milet. Este vorba despre o speculaţie în vederea înavuţirii, pe care i-o pun în seamă numai din cauza înţelepciunii lui, dar este o regulă pentru toţi. Din pricina^sărăciei lui, ţinându-l unii de rău, cum că filozofia (lui) este nefolositoare - aşa se spune - şi prevăzând, graţie cunoştinţelor sale astronomice, că recolta măslinilor va fi îmbelşugată, încă de cu iarnă, când tocmai avea ceva bani, dădu arvună tuturor • muncitorilor de măsline din Milet şi Chios, şi-i închirie cu o mică sumă, întrucât nu avea nici un concurent. Când sosi apoi timpul

1. Chares din Păros, contemporan al lui Aristotel. Apollodor din Lemnos trăia in aceeaşi epocă.

2. Thales, şeful şcolii ioniene, născut cam la 640 a.Chr. şi mort la o vârstă foarte înaintată. Contemporan cu Solon, socotit ca şi acesta printre cei şapte înţelepţi.

culesului și se căutau în grabă mulți asemenea muncitori, i-a reînchiriat cu prețul care i-a convenit și a strâns o mare avere; astfel le-a arătat că filozofilor le este ușor să facă avere, când vor, însă nu la aceasta năzuiesc ei.

§6. Thâles, zice-se, a dat prin această speculație o probă a inteligenței sale; însă acesta este un artificiu general de a se înavuți, în măsura în care cineva poate să-și păstreze numai pentru sine cumpărarea unui lucru; tot așa își deschid unele state izvoare de venituri, când n-au bani, creând monopolul vânzărilor.

§7. în Sicilia, unul a cumpărat cu banii depozitați la el tot fierul din uzine, iar când veneau negustori de pe piețele străine, el era singurul vânzător și deci nu l i-l vindea pe cine știe ce preț prea mare, totuși, la cincizeci de talanți, câștiga o sută. Dionysios[1], aflând aceasta, îi dădu voie să-și ia averea, însă îi interzise să mai rămâie în Siracuza, ca unuia ce născocise o afacere păgubitoare intereselor domnitorului. Totuși, speculația lui Thales este aceeași ca și a celuilalt. Amândoi, au știut să-și creeze un monopol. Acest procedeu este folositor să fie cunoscut și de către șefii de stat și oamenii politici. Multe state au tot atâta nevoie de înavuțire și sunt nevoite să întrebuințeze aceleași izvoare de venituri ca și familiile și încă într-o măsură mai mare, iar toată guvernarea unor oameni politici se reduce numai la aceasta[2].

CAPITOLUL V

§ 1. Am zis că economia domestică are trei părți (se bazează pe trei relații, pe trei puteri), relația de la stăpân la sclav, de care am vorbit mai sus, aceea de la părinte[3] la copii și aceea dintre soți . . . . . anume a conduce pe femeie și pe copii și anume ambele categorii ca pe niște persoane libere, însă nu cu aceeași

1. Dionysios, bătrânul care a domnit de la 406-367 a. Chr.

2. Aproape toate statele moderne urmează părerea lui Aristotel și creează o parte considerabilă a veniturilor lor din monopoluri: tutun, chibrituri, foițe, sare, cărți de 30c, **timbre de înregistrare, mărci poștale.**

3. Vezi mai sus, cap. II, §2.

autoritate, ci pe femeie ca un şef de republică, iar pe copii cu autoritatea regelui. Căci bărbatul este mai destoinic din natură pentru şefie - ceea ce nu împiedică ca relaţia să se formeze ici şi colo contra naturii -, iar bătrâneţea şi maturitatea sunt mai destoinice pentru conducere decât tinereţea şi vârsta necoaptă.

§2. Desigur, cele mai multe guverne republicane sunt astfel întocmite ca supunerea şi exerciţiul autorităţii să alterneze pentru acelaşi cetăţean, căci acest fel de Constituţie tinde ca toţi să fie egali din natură şi să nu difere întru nimic; însă pe de altă parte, se caută a se deosebi partea guvernantă de partea guvernată, astfel că lasă să se înţeleagă supremaţia celei dintâi în gesturi, vorbe şi onoruri; tot la aceasta se referea şi Amasis când spunea povestea ligheanului său[1]; relaţia bărbatului faţă de femeie este totdeauna astfel cum am spus mai sus. Puterea asupra copiilor corespunde însă aceleia a regelui asupra supuşilor săi, fiindcă se exercită pe temeiul iubirii şi al vârstei mai înaintate, ceea ce constituie tocmai forma unei autorităţi regale. De aceea şi Homer numeşte pe Zeus cu drept cuvânt „tatăl zeilor şi al oamenilor[2]", spre a-l arăta ca rege al tuturor. Căci regele trebuie să fie superior supuşilor săi, însă trebuie să fie din acelaşi neam, după cum acelaşi raport este între cel mai vârstnic faţă de cel mai tânăr şi între părinte şi copilul său.

§3. Este vădit din acestea că grija economiei domestice trebuie îndreptată mai mult asupra oamenilor decât asupra posesiunii neînsufleţite şi mai mult spre îmbunătăţirea acestora decât spre aceea a averii, pe care o numim avuţie, şi mai mult spre cea a oamenilor liberi decât spre a sclavilor. Şi mai întâi, cu privire la sclavi, cineva ar putea întreba dacă pe lângă destoinicia sa de unealtă de serviciu, mai poate fi cu putinţă la un sclav şi o altă virtute mai înaltă, cum ar fi cumpătarea, curajul, dreptatea sau

1. Herodot povesteşte poate *(Euterpe,* cap. CLXXII) anecdota la care face aluzie Aristotel: Dintr-un lighean de aur în care îşi spălau picioarele oaspeţii lui, Amasis puse să se facă statuia unui zeu, care primi îndată adorarea egiptenilor. Amasis chemă atunci pe principalii săi oaspeţi şi, povestindu-le istoria ligheanului, adăugă că şi el, până a nu fi rege, nu era decât un cetăţean obscur, dar că, o dată suit pe tron, este vrednic de respectul şi omagiile supuşilor săi.

2. *Iliada,* cântul I, versul 544 şi passim.

alta asemănătoare, ori dacă nu mai poate avea nici o altă calitate decât întrebuinţările serviciului său corporal; în ambele răspunsuri sunt dificultăţi. Căci admiţând că şi sclavii pot avea aceste virtuţi, prin ce se mai deosebesc de cei liberi? Iar admiţând că nu le au, ajungem la absurd, fiindcă şi sclavii sunt oameni şi au partea lor de raţiune.

§4. Aproape aceeaşi chestiune se pune cu privire la femeie şi copil, dacă şi lor trebuie să le atribuim asemenea virtuţi şi dacă o femeie trebuie să fie şi ea cumpătată, curajoasă şi dreaptă şi dacă există copii cuminţi, cum există şi neînfrânaţi, ori nu; şi îndeobşte trebuie cercetat dacă virtutea celor meniţi de natură pentru conducere şi a celor meniţi pentru ascultare este una şi aceeaşi ori dacă sunt deosebite. Dacă şi unii şi alţii trebuie să participe la perfecţionarea morală, cum se face că unul e îndatorat să asculte şi celălalt îndreptăţit să poruncească? Căci nu este nici o deosebire de mai mult ori mai puţin, ci a asculta şi a conduce sunt două roluri specific deosebite, iar între mai mult şi mai puţin nu este nici o deosebire de felul acesta.

§5. Dacă numai unii ar trebui să aibă aceste virtuţi, iar ceilalţi nu, ar fi ceva de neînţeles. Căci dacă cel ce conduce nu va fi nici cumpătat, nici drept, cum va conduce bine? Iar dacă cel ce se supune are aceste calităţi, cum va răbda el supunerea? Necumpătat fiind şi leneş, nu-şi va face nici una din datoriile sale. Este deci evident că, în chip necesar, ambii sunt în stare să-şi perfecţioneze firea lor şi să-şi însuşească o moralitate tot aşa de deosebită una de alta pe cât sunt de deosebite din natură aceste două categorii de fiinţe, cele destinate de natură să conducă şi cele menite să asculte. Şi la această constatare ne duc şi legile după care funcţionează sufletul[1], căci în el există o parte călăuzitoare din natură şi alta ascultătoare, partea raţională şi cea neraţională.

§6. Este clar că acelaşi raport există şi între celelalte fiinţe. Există din natură mai multe feluri de stăpânitori şi de supuşi, căci într-un fel stăpâneşte cel liber sclavul şi într-un alt fel conduce bărbatul pe femeie şi tatăl pe copil şi tuturor le sunt desigur inerente aceleaşi puteri sufleteşti, numai că le sunt inerente într-

1 Vezi mai sus, cap.II, §10.

un mod deosebit. Căci sclavul n-are deloc puterea de a reflecta, femeia o are, însă nedecisă, copilul de asemenea, însă imperfectă. Şi de aceea, cel ce conduce trebuie să aibă destoinicia intelectuală desăvârşită, căci sarcina sa este pur şi simpul aceea a arhitectului şi arhitectul este aici raţiunea; dintre ceilalţi însă, fiecare trebuie să aibă atâta destoinicie câtă îi trebuie pentru funcţia ce are de îndeplinit.

§7. Tot aşa stau lucrurile cu virtuţile morale: trebuie să admitem că, desigur, toţi au o parte din ele, însă nu toţi în acelaşi mod, ci fiecare numai într-atâta cât se cere pentru sarcina sa.

§8. Şi prin urmare este vădit că virtutea fiecăreia dintre categoriile denumite mai sus este specială şi că cumpătarea femeii şi a bărbatului nu este aceeaşi, nici curajul şi dreptatea lor, după cum credea Socrate[1], ci o bărbăţie de stăpân, de comandant, alături de un curaj pasiv de supunere; şi tot astfel cu celelalte virtuţi caracteristice. Toate acestea sunt clare mai ales pentru cei ce examinează lucrurile mai în amănunt[2], căci se înşală pe sine cei ce afirmă în general că virtutea este starea normală[3] a sufletului, sau faptele bune sau altceva de felul acesta.

Mult mai bine le tratează aceia care enumără virtuţile, calificându-le, ca Gorgias, decât aceia care ne dau numai o definiţie abstractă, iar ceea ce spune poetul despre femeie:

„Podoaba femeii-i tăcerea"[4]

se potriveşte şi în ce priveşte pe copil şi pe sclav, însă bărbatului nu i se poate aplica.

§9. Copilul fiind o fiinţă incompletă, este clar că virtutea nu-i aparţine într-adevăr, ci trebuie raportată la scopul ce trebuie atins şi la fiinţa completă care-l conduce. Acelaşi raport este între sclav şi stăpânul său. Şi fiindcă am stabilit[5] că sclavul este folositor pentru cele necesare, este vădit că el n-are nevoie decât de puţină virtute, şi anume numai de atâta cât să nu-şi părăsească treburile fie din neînfrânare, fie din lene.

1. Platou expune această doctrină în *Republica,* cartea V, pag. 451.
2. Vezi *Etica endemică,* cartea II, cap. III, pag. 1220.
3. Cum făcea Socrate.
4. Versul 291 din *Ajax* al lui Sophocle.
5. Vezi mai sus, cap. II, §§4 şi urm.

§10. Desigur, cineva ar putea întreba dacă cele spuse acum sunt adevărate şi dacă lucrătorii trebuie să fie înzestraţi cu virtute. Căci adesea, din necumpătare, părăsesc munca. Aici este însă o foarte mare deosebire.

Căci sclavul este tovarăş de viaţă nedespărţit al stăpânului, muncitorul liber este însă mai departe (de cel căruia îi munceşte) şi numai într-atât trebuie să aibă ceva din virtutea proprie sclavului, întru cât starea sa se apropie de sclavie; căci poziţia specifică a meşteşugarului este aceea a unei sclavii limitate. In plus, sclavii formează una dintre clasele omeneşti deosebite prin natură, nicidecum însă cizmarii ori alţi meşteşugari (însă specii deosebite de virtute nu se pot institui decât pentru clase deosebite prin natură).

§11. Şi din aceasta se vede că este de datoria stăpânului să-i inculce (sclavului) virtutea care îi este specială, iar nu numai să-l instruiască, în munca serviciului său, şi prin urmare n-au dreptate aceia care nu îngăduie nici o convorbire cu sclavii şi spun că lor trebuie să le dăm numai porunci[1]. Din contră, sclavii au mai multă nevoie decât copiii să fim omenoşi cu ei.

Dar destul despre aceasta! Despre bărbat şi despre femeie, despre copii şi părinte şi despre virtutea particulară fiecăreia din aceste părţi, cât şi despre ceea ce se cuvine şi ce nu se cuvine în relaţiile lor reciproce şi în ce nu se cuvine şi în ce mod se poate înfăptui o purtare bună şi înlătura cea rea, se va vorbi în cercetările despre Constituţia statului.

§12. Căci deoarece întreaga familie este o parte a statului şi toţi aceia, la rândul lor, sunt părţi ale familiei, iar calitatea părţii trebuie să se îndrepte după cea a întregului, este necesar, cu privire la Constituţia statului, să se facă şi educaţia femeilor şi a copiilor, dacă într-adevăr buna Constituţie a statului atârnă câtuşi de puţin de cultura femeilor şi a copiilor.

Neapărat că trebuie să depindă, fiindcă femeile formează jumătate din populaţia liberă în stat şi din copiii lor vor ieşi odată cârmuitorii statului.

2 Aristotel vrea să critice pe Platon, care a susţinut această părere în Legile, cartea VI, pag. 777-778.

După ce am deslușit aceste chestiuni, propunându-ne să vorbim în altă parte despre cele rămase, trebuie să socotim încheiată cercetarea de față și de aceea vrem s-o părăsim și să începem un alt subiect, anume cercetarea acelora care au scris despre cea mai bună formă de guvern.

CARTEA II

Principalele teorii asupra statului şi cercetarea lor din punct de vedere critic

CAPITOLUL I

§ 1. Deoarece vrem să cercetăm care este cea mai bună dintre toate formele de asociere politică, accesibilă numai pentru cei ce pot să trăiască în starea cea mai de dorit, trebuie să studiem acum şi organizarea statelor existente care se bucură de renumele unei orânduiri sociale deosebit de bune, precum şi proiectele unora de Constituţie model, socotite bune, ca să vedem ce este bun şi aplicabil în ele şi ca să nu pară - din faptul că noi căutăm ceva (şi mai perfect) decât ele - că vrem să facem paradă de spiritul nostru, ci să se vădească că suntem hotărâţi la această cercetare numai din pricina greşelilor tuturor acestor Constituţii date până astăzi.

§2. Trebuie mai întâi să urmăm principiul care constituie în chip firesc punctul de plecare al cercetării acesteia: anume că, în mod necesar, ori toate sunt comune pentru toţi cetăţenii, ori nimic, ori, în sfârşit, unele sunt comune şi altele nu. Este vădit că nu este cu putinţă să nu fie nimic comun; căci statul este o asociaţie şi, mai întâi de toate, teritoriul trebuie să fie dat, căci fiecare stat anumit ocupă un loc anumit, iar cetăţenii sunt membrii unui anumit stat. însă aceasta este întrebarea, dacă într-un stat, care trebuie să fie bine organizat, este mai bine ca toate să fie comune, întru cât îndeobşte ceva poate fi comunizat, ori dacă este mai bine ca unele lucruri să fie comune şi altele nu. Astfel, se poate concepe ca cetăţenii să comunizeze copiii, femeile şi averile, ca în *Republica* lui Platón, căci acolo Socrate afirmă că femeile, copiii, averile trebuie să fie comune. Aceasta este întrebarea, dacă este mai bine să fie ca până acum ori este mai bună orânduirea prescrisă în *Republica*.

§3. De fapt, prezintă multe neajunsuri rânduiala ca toate femeile să fie comune, iar motivul pentru care Socrate zice că ea trebuie să se legifereze nu pare să reiasă din argumentele sale. Şi pe urmă, scopul statului însuşi, în modul cum se exprimă Platon cu privire la stat, cuprinde o imposibilitate; iar contradicţia o lasă nerezolvată. Mă refer la unitatea cât mai desăvârşită a statului, pe care o socoteşte ca cel mai mare bine al lui, căci aceasta este ipoteza lui Socrate.

§4. Totuşi, este vădit că unitatea aceasta, împinsă prea departe, suprimă statul. Căci statul este prin natura sa ceva multiplu, iar dacă devine o unitate mai strânsă, din stat se face familie şi din familie, om, căci avem dreptul să susţinem, că mai strictă unitate este familia decât statul şi omul decât familia; şi de aceea, chiar dacă am fi în stare să unificăm statul în gradul acesta, n-am putea s-o facem fiindcă am nimici statul. Şi nu se cere numai un număr oarecare de cetăţeni ca să existe un stat, ci şi un număr de cetăţeni specific deosebiţi, căci un stat nu se formează din indivizi asemănători. Una este o alianţă militară şi altceva statul; aceea foloseşte prin număr, chiar dacă asociaţii ar fi identici, întrucât alianţa militară se naşte din nevoia (unei apărări reciproce), ca atunci când trebuie ca ceva să cântărească mai greu decât altceva.

§5. La acelaşi lucru ar trebui să se reducă şi deosebirea dintre un stat şi o naţiune neorganizată, presupunând că aceasta din urmă, în cea mai mare parte, nu este împărţită în state dependente (de o autoritate centrală), ci oarecum ca neamul arcadienilor[1]. însă eléme'ntele din care se formează unitatea trebuie să se deosebească în mod specific; astfel, reciprocitatea în egalitate este (după cum am spus-o şi în *Etică*[2]) ceea ce salvează statele; ea este relaţia necesară a indivizilor liberi şi egali între ei, căci dacă nu pot fi la putere toţi cetăţenii, trebuie oricum să treacă toţi pe la putere, fie pentru un an, fie pentru o altă perioadă sau după un alt sistem; în modul acesta are loc (orânduirea), că toţi

1. Vezi Diodor Sicilianul, tom. II, p. 372, 383 şi 401.

2. Paranteza - o lacună recunoscută de mai toţi comentatorii - a fost reconstituită de Thurot.

guvernează, întocmai cum ar fi dacă cizmarii s-ar face lemnari, astfel încât să nu fie totdeauna aceiași oameni cizmari și aceiași, lemnari.

§6. Fiindcă lucrul unui lemnar se face totdeauna de către un lemnar, iar nu de către un cizmar, este și firesc ca un lucru să devină perfect când se face de către aceeași persoană și numai de către ea[1] și fiindcă este mai bine să fie tot astfel și în administrația statului, este vădit că este mai bine când aceleași persoane guvernează mereu, când aceasta este posibil; iar când nu este posibil, fiindcă din natură toți cetățenii sunt egali și este și drept - fie puterea un avantaj ori o povară - ca toți cetățenii să ia parte la ea, se poate imita aceasta, cedându-se pe rând puterea de către toți cetățenii egali, ca și cum ar fi neegali de la început; astfel, ei guvernează și sunt guvernați pe rând, ca și cum ar deveni alții. Și în orânduirea aceasta a guvernanților, unii fac unele slujbe, iar alții altele.

§7. Este deci vădit că o asemenea unitate politică, susținută de unii, este contra naturii statului, și că acel suprem bine al statului ar ruina statul, pe câtă vreme ceea ce este bine pentru un lucru trebuie să conserve acel lucru. Dar și în alt mod se poate arăta că străduința pentru unitatea excesivă a statului nu este bună; astfel, familia își este mai suficientă sieși decât individul, iar statul, decât familia, pentru că de fapt statul nu există decât într-atât, întru cât gruparea asociată își poate satisface toate trebuințele. Așadar, precum mai marea suficiență de sine (independență) este mai de dorit, tot astfel și unitatea mai puțin strictă este preferabilă celei mai strânse.

§8. Dar admițând chiar că ar fi cel mai bun lucru ca asociația să fie cât mai unitară, această unitate evident nu se arată prin faptul că toți cetățenii împreună numesc același lucru: „acesta este al meu sau nu este al meu", ceea ce Socrate[2] crede că este semnul unității desăvârșite. Căci vorba „toți".este ambiguă. Dacă înseamnă „fiecare", ar putea să reiasă mai lesne ce vrea Socrate, dacă fiecare numește pe aceeași persoană fiul său și pe

1. *Etica nicomahică,* cărțile V, VI, §3. "
2. Vezi Platon, *Republica,* cartea V, pag. 464a.

aceeași femeie, femeia sa și aceleași lucruri, averea sa ori o avere care îl interesează îndeosebi.

§9. Însă cei care trăiesc în comunitatea femeilor și a copiilor nu pot să zică așa, ci numai toți împreună pot vorbi de femeile și copiii lor, dar nu fiecare din ei despre aceștia și tot așa în ce privește comunitatea bunurilor, numai toți împreună pot spune: „Aceasta este a noastră, însă nu fiecare în parte: aceasta este proprietatea mea". Așadar, faptul că în propoziția „toți denumesc un lucru așa și așa" se cuprinde un raționament fals este vădit; căci asemenea expresii ca „toți", „amândoi", „par", „impar" se întrebuințează din cauza echivocului lor și creează în dispute silogisme eristice; de aceea ar fi, într-un sens, frumos ca toți să poată să numească „al meu" același lucru, însă aceasta este imposibil, într-alt sens însă, aceasta nu este o adevărată unanimitate.

§ 10. Pe lângă aceasta, concepția aceea mai are încă un defect: cu cât ceva aparține în comun mai multora, cu atât se are mai puțină grijă de acel ceva. Din contră, pentru ceea ce este al nostru, îngrijim cu cea mai mare băgare de seamă, însă pentru ceea ce este comun, mai puțin ori numai într-atât cât îl privește pe fiecare personal, căci, pe lângă celelalte cauze, se neglijează lucrul și din cauză că fiecare socotește că are grijă de el altcineva; întocmai ca și la serviciile casnice ale sclavilor, unde slugile numeroase îngrijesc de serviciul lor mai rău decât când sunt mai puține.

§11. Și așa fiecare cetățean are o mie de fii, însă astfel că ei nu sunt fii din sine, ci oricare este deopotrivă fiul oricărui cetățean, încât toți îl vor neglija deopotrivă. Căci în modul acesta, fiecare cetățean va zice de un copil bun: „e al meu"; dacă e rău, ori al cui ar fi și ori al câtelea înscris[1], va zice: „e al meu, ori al cutăruia", determinând astfel pe cutare ori cutare din cei o mie, ori din câți inși va fi constituit statul; și încă și în privința aceasta va fi îndoială, căci nu trebuie să se știe cui s-a întâmplat să i se nască un copil și să-i trăiască după ce s-a născut.

1. Aristotel presupune, fără îndoială, că paternitatea în sistemul lui Platon ar Putea fi indicată prin data nașterii copilului. Platon încearcă să stabilească acest lucru prin calcule destul de complicate. *(Republica,* **cartea V, pag. 461 d etc).**

§12. într-adevăr, este oare mai bine ca fiecare să considere drept fiu al său pe oricare din cei două mii sau zece mii de copii ori este mai bine să numească „al său" ca în statele de acum? Unul consideră drept fiul său pe aceeași persoană pe care altul o consideră fratele său, altul vărul său sau altă rudă, ori de sânge, ori de alianţă fie cu sine, fie cu celelalte rude, ori de trib. Este mult mai bine să fie cineva văr adevărat (în statul actual), decât fiu în orânduirea aceasta (a *Republicii* lui Platon).

§13. însă nici nu se va putea evita ca unii (cetăţeni) să nu-i ghicească pe fraţii, pe copiii, pe taţii şi pe mamele lor, căci asemănările ce se produc în chip necesar între copii şi părinţii lor aduc recunoaşterea între ei. Cei ce au descris călătorii în jurul Pământului susţin că asemenea fapte au loc şi în alte părţi; astfel, în Libia de Sus, la unele seminţii, femeile sunt comune, însă copiii născuţi se împart (taţilor) după asemănările lor[1]; apoi mai sunt şi unele femele ale celorlalte animale, ca iepele şi vacile, în firea cărora este să facă puii lor asemenea taţilor, bunăoară ca iapa din Farsala, care tocmai de aceea era numită Dikea (Justa).

§14. Pe lângă asta, într-o asemenea comunitate nu va fi uşor să se evite neajunsuri ca insultele sau omorurile nepremeditate (ori premeditate), bătăile şi injuriile, fapte care constituie un păcat când au loc contra taţilor şi a mamelor şi între rude apropiate şi nu totdeauna când au loc faţă de străini; ele sunt totuşi mai frecvente în mod necesar printre oameni care nu vor cunoaşte legăturile ce-i unesc. Cel puţin, când se cunosc, se pot face penitenţele legale, în celălalt caz, nu.

§15. Nu este mai puţin ciudat, când se instituie comunitatea copiilor, faptul că amanţii nu sunt opriţi decât de la relaţia cărnii şi că li se îngăduie însuşi amorul şi toate aceste familiarităţi[2] într-adevăr hidoase între tată şi fiu sau între fraţi, sub pretext că aceste mângâieri nu trec dincolo de amor. Nu este mai puţin ciudat faptul că se interzice relaţia trupească numai din singura teamă de a nu face plăcerea prea vie, fără să pară că se dă cea mai mică însemnătate faptului că e vorba de un tată şi un fiu sau de fraţi între ei.

1. **E vorba de garamanţi. Herodot** *(Melpomena,* **cap. 180).**
2. *Republica* **lui Platon, cartea III, V.**

§16. în general, această orânduire comunistă va produce în mod necesar efecte cu totul opuse acelora pe care trebuie să le producă legile bine făcute, şi anume tocmai din motivul care îi inspiră lui Socrate teoriile sale cu privire la femei şi la copii. în ce ne priveşte, binele suprem al statului este unirea membrilor săi, pentru că ea preîntâmpină orice tulburare civilă; iar Socrate într-adevăr nu scapă din vedere a lăuda unitatea statului care, pe cât mi se pare, şi o mărturiseşte şi el, nu este decât unirea cetăţenilor între ei[1]. Aristofan[2], în discuţia sa despre amor, spune în mod precis că pasiunea, când este violentă, ne dă dorinţa de a ne cufunda viaţa noastră în aceea a obiectului iubit şi de a ne face una şi aceeaşi fiinţă cu el.

§17. Or, în cazul acesta, trebuie neapărat ca una din cele două existenţe să dispară, însă în statul în care va predomina acest comunism e necesar ca această prietenie să ajungă searbădă şi spălăcită; fiul nu se va gândi câtuşi de puţin să pronunţe (dulcele nume de) tată, nici tatăl să pronunţe pe acela de fiu[3]. Aşa cum câteva picături de dulceaţă dispar într-o mare cantitate de apă, tot astfel dragostea pe care o fac să se nască numele acestea aşa de scumpe se va pierde într-un stat unde va fi cu totul nefolositor ca fiul să se gândească la tatăl său, tatăl la fiul său şi copilul la fraţii săi. Omul are două mobiluri puternice pentru atenţie şi pentru iubire: proprietatea şi dorul; or, într-o astfel de republică (ca a lui Platon) nu este loc pentru nici unul din sentimentele acestea.

Dacă comunizarea femeilor şi a copiilor pare mai folositoare pentru clasa muncitorilor decât pentru clasa războinicilor, păzitori ai statului, cauza este că ea va distruge orice înţelegere în această din urmă clasă, care nu trebuie să se gândească decât să asculte, iar nicidecum să încerce revolte.

Schimbarea aceasta a copiilor care trec, îndată după naşterea lor, din mâinile muncitorilor şi meseriaşilor, taţii lor, în mâinile

1. Ateneu (pag. 561) ne-a păstrat expresia lui Zenon Citianul, fondatorul stoicismului: "Amorul, zicea el, este zeul care contribuie la garantarea fiinţării statului".

2. In *Banchetul* lui Platon cap. XVI.

.3. Pasaj pe care l-au interpretat greşit atât Susemihl, cât şi Barthelemy şi Garve.

războinicilor şi reciproc[1], dă peste multe alte greutăţi la înfăptuire. Aceia care îi vor duce de la unii la ceilalţi vor şti bine, fără îndoială, ce anume copii dau şi cui îi dau. Mai ales în cazul acesta se vor ivi grelele neajunsuri de care am vorbit mai sus: aceste insulte, aceste amoruri criminale, aceste omoruri, de care nu mai feresc pe nimeni legăturile de rudenie, pentru că copiii ce intră într-o altă clasă de cetăţeni nu vor mai cunoaşte printre războinici nici taţi, nici mame, nici fraţi şi pentru că copiii intraţi în clasa războinicilor vor fi scutiţi, de asemenea, de orice legătură faţă de restul statului.

§18. însă mă opresc aici în ce priveşte comunizarea femeilor şi a copiilor.

CAPITOLUL II

§1. întâia chestiune care vine la rând după aceasta este să se ştie care trebuie să fie, în cea mai bună Constituţie de stat, organizarea proprietăţii şi dacă trebuie să admitem ori să respingem comunzarea averilor. De altminteri, subiectul acesta se poate cerceta şi independent de ceea ce s-a instituit cu privire la femei şi la copii. Păstrând în privinţa aceasta starea de astăzi a lucrurilor şi împărţirea admisă de către toată lumea, întreb, în ce priveşte proprietatea, dacă comunismul[2] trebuie să se întindă şi asupra fondului, ori numai asupra uzufructului? Astfel, pământurile fiind stăpânite în mod individual, oare trebuie să se strângă şi să se consume în comun roadele, cum fac unele naţiuni? Ori dimpotrivă, proprietatea şi cultura fiind comune, să se împartă roadele între indivizi, un fel de comunism care şi există, se spune, la câteva popoare barbare? Ori şi fondurile şi roadele trebuie să fie deopotrivă puse în comun?

§2. Dacă cultura se încredinţează unor mâini străine, chestiunea este cu totul alta şi dezlegarea mult mai uşoară; dar dacă cetăţenii lucrează personal pentru ei înşişi, ea este cu mult

1. Şi reciproc. A se vedea finele cărţii III şi începutul celei de-a V-a a *Republicii* lui Platon.

2. Platon *Republica,* cartea V, pag. 464.

mai încurcată. Munca şi folosinţa, nefiind împărţite în mod egal, în mod necesar se vor ridica contra celor ce se folosesc ori primesc mult, deşi muncesc puţin, plângeri din partea acelora care primesc puţin, deşi muncesc mult.

§3. între oameni, îndeobşte, relaţiile statornice de viaţă şi posesia în comun sunt foarte anevoioase; însă ele sunt şi mai anevoioase cu privire la chestiunea care ne preocupă aici. Să se privească nu mai departe decât la reuniunile de călătorie, unde accidentul cel mai neprevăzut şi cel mai neînsemnat e de ajuns să provoace neînţelegerea; iar printre servitorii noştri, nu ne cuprinde mânia contra acelora al căror serviciu este personal şi permanent?

§4. La acest neajuns dintâi, comunismul averilor mai adaugă şi altele nu mai puţin grave. E în mult mai mare măsură preferabilă orânduirea de acum, împodobită de bune moravuri publice şi întărită de către legi bune. Ea reuneşte foloasele celorlalte două, adică ale comunismului şi ale posesiunii (individuale) exclusive. Astfel, proprietatea devine oarecum comună şi rămâne în acelaşi timp particulară; exploatările fiind toate separate, nu vor da naştere la certuri; ele vor prospera mai mult, fiindcă fiecare se va interesa de ele ca de o afacere personală, iar virtutea cetăţenilor le va regla întrebuinţarea (folosinţa) după proverbul: „între amici totul este comun".

§5. Şi astăzi se găsesc în unele state urme ale acestei orânduiri, care probează îndeajuns că ea nu este cu neputinţă; mai ales în statele bine organizate, în care ea există în parte şi în care ea ar putea fi lesne completată. Cetăţenii, deşi posesori exclusivi (personali), dau sau le împrumută prietenilor lor folosinţa comună a anumitor obiecte. Astfel, în Lacedemona, fiecare se foloseşte de sclavii şi de caii altuia ca şi cum ar fi ai lui; şi acest comunism se întinde până şi asupra proviziilor de călătorie, când cineva este surprins pe câmp fiind lipsit de cele necesare.

Evident că e mai bine ca proprietatea să fie particulară şi numai folosinţa să se facă în comun. A educa spiritele până la acest grad de bunăvoinţă este mai cu seamă datoria legiuitorului.

§6. De altminteri, nu s-ar putea spune toată plăcerea pe care o cuprinde în sine ideea şi sentimentul proprietăţii. Iubirea de

sine[1], pe care o avem oricare dintre noi, nu este câtuşi de puţin un sentiment urât; este un sentiment cu totul natural, ceea ce nu împiedică să fie mustrat egoismul, care nu este însuşi sentimentul acesta, ci un exces vinovat al lui; după cum se batjocoreşte zgârcenia, deşi este în firea oricărui om să iubească banii. Este o mare bucurie să îndatorezi şi să ajuţi pe prieteni, pe oaspeţi, pe cunoscuţi; şi numai proprietatea individuală ne asigură fericirea aceasta.

§7. O nimicim când pretindem a institui această unitate excesivă a statului, precum se ia şi altor două virtuţi orice prilej de a se înfăptui: mai întâi, înfrânării, căci este o virtute a respecta din cuminţenie femeia altuia, şi în al doilea rând, dărniciei, care merge mână în mână cu proprietatea, căci în această republică, cetăţeanul nu. poate să se arate niciodată darnic, nici să facă vreun act de dărnicie, pentru că această virtute nu se poate naşte decât din întrebuinţarea a ceea ce posedă cineva.

§8. Un astfel de sistem de legiuire (ca al lui Platon) are, mărturisesc, o înfăţişare cu totul seducătoare de filantropie; la prima vedere, el farmecă graţie reciprocităţii minunate de bunăvoinţă pe care pare că trebuie s-o insufle tuturor cetăţenilor, mai ales când cineva are de gând să facă procesul viciilor Constituţiilor de astăzi şi să le atribuie pe toate defectului că proprietatea nu este comună: spre exemplu, procesele[2] pe care le fac să se nască contractele, condamnările pentru mărturie falsă, clientela josnică din jurul bogaţilor; dar acestea sunt lucruri ce se datoresc nu proprietăţii individuale, ci răutăţii oamenilor.

§9. Şi, într-adevăr, nu se văd oare asociaţi şi proprietari în comun mai adesea în proces între ei decât posesorii de bunuri personale? Mai mult, numărul acelora care pot avea asemenea certuri în asociaţii este mult mai însemnat în comparaţie cu acela al posesorilor de proprietăţi particulare. Pe de altă parte, ar fi drept să enumerăm nu numai relele, dar şi foloasele pe care le nimiceşte comunismul; cu el, viaţa mi se pare cu totul de netrăit.

1. Această laudă a iubirii de sine se găseşte şi în *Legile* lui Platon, cartea V, pag. 731-732.

2. Platon, *Republica,* cartea V, pag. 464 d.

Eroarea lui Socrate provine din falsitatea principiului de la care pleacă. Fără îndoială, statul şi familia trebuie să aibă un fel d unitate, dar nu o unitate absolută. Cu această unitate împinsă până la un anumit punct, statul nu mai există ori, dacă există, situaţia sa este de plâns, căci este totdeauna în pragul nefiinţei. Ca şi cum ai vrea să faci o armonie dintr-un singur sunet, un ritm dintr-o singură măsură.

§10. Numai prin mijlocul educaţiei se cuvine să reduci la comunism şi unitate statul, care este multiplu, după cum am spus-o[1]; şi mă mir că, pretinzând a introduce educaţia şi, prin ea, fericirea în stat, îşi închipuie că pot să-l regleze cu asemenea mijloace mai curând decât prin moravuri, prin filozofie şi legi. Se poate vedea că, în Lacedemona şi în Creta, legiuitorul a avut înţelepciunea de a întemeia comunismul averilor pe obiceiul prânzurilor publice.

Nici nu au încotro iarăşi şi trebuie să ţină seamă de acest lung şir de ani în care, dacă comunismul ar fi fost bun, n-ar fi rămas necunoscut. In domeniul acesta, se poate spune că totul a fost închipuit, însă ideile acestea n-au putut prinde şi altele nu au fost puse la încercare, deşi sunt cunoscute.

§11. Ceea ce spunem despre *Republica* lui Platon ar fi cu deosebire evident dacă s-ar vedea un asemenea guvern fiinţând în realitate. Mai întâi, el nu ar putea fi instituit decât cu condiţia de a împărţi şi individualiza proprietatea, dând din ea o parte când pentru mesele comune, când pentru întreţinerea fratriilor şi a triburilor. Atunci, toată legislaţia aceasta n-ar face decât să oprească pe războinici de la agricultură şi tocmai aceasta încearcă să facă în zilele noastre lacedemonienii. Cât despre guvernul general al acestei orânduiri comuniste, Socrate nu spune nimic, iar nouă ne-ar fi deopotrivă de greu a spune mai mult. Cu toate acestea, gruparea statului se va compune din această mulţime de cetăţeni, în privinţa cărora nu se va fi statuat nimic. Pentru plugari, de pildă, proprietatea va fi ea particulară ori va fi comună? Femeile şi copiii lor fi-vor ei sau nu în comun?

1. Vezi mai sus, cartea II, cap. I, §4..

§12. Dacă regulile comunității sunt aceleași pentru toți, care va fi deosebirea dintre muncitori și războinici? Care va fi pentru cei dintâi răsplata ascultării pe care o datorează celorlalți? Și apoi cine îi va învăța să se supună? Afară numai dacă nu s-o întrebuințe și în privința lor mijlocul cretanilor, care nu interzic sclavilor decât două lucruri: a face gimnastică și a purta arme. Dacă toate punctele se rezolvă aici, precum sunt și în celelalte state, ce va deveni atunci comunismul? Se vor fi constituit în stat două state dușmane unul altuia, căci din muncitori și din războinici se va fi făcut cetățeni, iar din războinici se va fi făcut supraveghetori, însărcinați a-i păzi perpetuu pe cei dintâi.

§13. Cât despre neînțelegerile, procesele și celelalte vicii pe care Socrate le impută societăților de acum, afirm că ele se vor regăsi toate, fără excepție, în societatea sa. El susține că, mulțumită educației, nu va fi nevoie în republica sa de toate aceste regulamente de poliție orășenească și a târgurilor și de alte materii tot așa de puțin însemnate, dar cu toate acestea el nu dă educație decât războinicilor săi.

Pe de altă parte, el lasă muncitorilor proprietatea pământurilor, cu condiția să predea produsele lor; însă e tare de temut ca acei proprietari să fie cu totul neascultători și cu deosebire mândri, nu ca hiloții, penestii[1] sau atâția alți sclavi.

§14. Socrate, de altminteri, n-a spus nimic despre însemnătatea relativă a tuturor acestor lucruri. N-a vorbit nici de multe altele, care se leagă strâns de cele dintâi, precum guvernarea, educația și legile muncitorilor; or, nu este lucru nici mai ușor, nici mai puțin însemnat acela de a ști cum va fi organizată ea pentru ca comunitatea războinicilor să poată ființa alături de ea. Să presupunem că pentru muncitori are loc comunizarea femeilor cu împărțirea averilor; cine va fi însărcinat cu administrația, pentru că bărbații sunt ocupați cu agricultura? Cine va fi însărcinat, în cazul când admitem pentru muncitori comunizarea și a femeilor și a bunurilor.....

§15. Desigur, este foarte ciudat să te duci să cauți o comparație cu animalele pentru a susține că funcțiile femeilor

1. Penestii erau sclavii tesalienilor.

trebuie să fie întocmai acelea ale bărbaților[1], cărora, de altfel, li se interzice orice ocupație casnică.

Stabilirea autorităților, astfel cum o propune Socrate, mai prezintă multe alte primejdii: el le vrea perpetue. Numai lucrul acesta ar fi îndestulător spre a pricinui războaie civile chiar la niște oameni puțin geloși de demnitatea lor, cu atât mai mult printre oameni războinici și plini de inimă. Dar această perpetuitate este de neapărată trebuință în teoria lui Socrate: „Dumnezeu nu varsă aurul când în sufletul unora, când în sufletul altora, ci totdeauna în aceleași suflete"; Socrate susține astfel că, în chiar momentul nașterii, Dumnezeu pune aur în sufletul unora, argint în sufletul altora, aramă și fier în sufletul celor care trebuie să fie meseriași sau plugari.

§16. în zadar interzice războinicilor săi toate plăcerile, totuși nu uită a pretinde că datoria legislatorului este să facă fericit statul întreg; însă statul întreg n-ar putea fi fericit când majoritatea, ori numai câțiva membri ai săi, dacă nu toți, sunt lipsiți de fericire. Căci fericirea nu se aseamănă cu numerele cu soț, a căror sumă poate avea o anumită proprietate pe care n-o are nici una din părți. Când e vorba de fericire, este altfel; și dacă înșiși apărătorii statului nu sunt fericiți, cine oare va putea pretinde să fie? După câte se pare, nu meseriașii, nici masa de muncitori legați de munca mecanică.

§17. Iată unele din neajunsurile republicii lăudate de către Socrate; și aș putea să mai citez încă multe nu mai puțin serioase.

CAPITOLUL III

§1. Aceleași principii se regăsesc în scrierea *Legile*[2], compusă mai târziu. Astfel, mă voi mărgini la un. mic număr de observații despre Constituția pe care Socrate o propune acolo.

1. într-adevăr, Platon susține în *Republica* că femeile trebuie să ia parte la toate lucrările bărbaților, deoarece cățelele ciobănești păzesc turmele tot așa de bine ca și câinii. Vezi *Republica,* cartea V, pag. 451 d.

2. Legile sunt scrise la bătrânețe. Principiile stabilite de Platon sunt mai pozitive și mai realiste decât în *Republica*.

în tratatul *Republicii,* Platon nu aprofundează decât foarte puține chestiuni; astfel, comunismul copiilor și al femeilor, modul de aplicare al acestui sistem, proprietatea și organizarea ernământului. El împarte aici mulțimea cetățenilor în două clase: muncitorii de o parte, de cealaltă războinicii; o parte a acestora, care formează o a treia clasă, deliberează cu privire la **j..**cerile statului și le conduce independent. Socrate a uitat să spună dacă muncitorii și meseriașii trebuie să fie admiși la putere într-o proporție oarecare ori dacă trebuie să fie cu totul înlăturați, dacă au ori nu dreptul de a purta arme și de a lua parte la expedițiile militare. în schimb, el crede că femeile trebuie să însoțească pe războinici în luptă și să primească aceeași educație •ca și ei. Restul scrierii este completat fie de digresiuni, fie de considerații privitoare la educația războinicilor.

§2. în *Legile* nu se găsesc decât aproape numai dispoziții legislative. Socrate este foarte concis relativ la Constituție; dar cu toate acestea, vrând să o facă pe cea pe care o propune aplicabilă statelor în general, el revine pas cu pas la proiectul său dintâi. Dacă las la o parte comunizarea femeilor și a averilor, totul se aseamănă în cele două republici; educație, eliberarea războinicilor de muncile grosolane ale societății, prânzuri comune, toate sunt asemănătoare. Numai atât că într-a doua el extinde prânzurile comune până și pentru femei[1] și mărește de la o mie la cinci mii[2] numărul cetățenilor înarmați.

§3. Fără nici o îndoială, dialogurile lui Socrate sunt deosebit de vrednice de atenție, pline de eleganță, de originalitate, de imaginație; însă poate că ar fi fost greu să fie toate afirmațiile deopotrivă de drepte. Astfel, să nu ne înșelăm, n-ar trebui altceva decât întreaga câmpie a Babilonului[3] sau orice altă câmpie nesfârșită pentru mulțimea aceea care trebuie să hrănească cinci mii de paraziți din sânul său, fără a mai număra cealaltă sumedenie de femei și de slugi de tot felul. Fără îndoială, oricine

1. Platon, *Legile,* **cartea VI.**

2. Platon zice cinci mii patru sute, număr duodécimal (multiplu de 12), căruia îi atribuie o însemnătate deosebită. Vezi *Legile,* **cartea V.**

3. Critica lui Aristotel nu pare dreaptă. Sparta, fără să aibă câmpii ca ale Babilonului, întreținuse până la zece mii de ostași (Barthélémy).

este liber să creeze după voia sa fel de fel de închipuiri; însă nu trebuie să le împingem până la imposibil.

§4. Socrate afirmă că, în ce privește legislația, nu trebuie să se piardă din vedere două lucruri: pământul și oamenii. El ar fi putut adăuga și statele vecine, afară numai dacă nu se tăgăduiește statului orice viață politică externă. în caz de război, trebuie ca forța militară să fie organizată, nu numai pentru a apăra țara, dar și pentru a ataca în afară. Admițând că viața războinică nu este nici aceea a indivizilor, nici a statului, totuși trebuie să știi să te faci temut față de dușmani; nu numai când năvălesc în țară, dar și când au evacuat-o.

§5. Cât despre întinderea loturilor proprietății, s-ar putea cere ca ele să fie altele decât acelea pe care le fixează Platon și, mai ales, să fie mai precise și mai clare. „Proprietatea, zice el, trebuie să se întindă până când satisface trebuințele unei vieți cumpătate", vrând să spună prin aceasta ceea ce se înțelege îndeobște printr-un trai bun (viață lesnicioasă), expresie care are desigur un înțeles cu mult mai larg. O viață cumpătată poate să fie foarte anevoioasă. „Cumpătată și liberală" ar fi fost o definiție mult mai bună. Dacă lipsește una din aceste două condiții, se cade sau în lux sau în mizerie. Folosirea proprietății nu cere alte calități; astfel, nu se poate zice de întrebuințarea proprietății'că este blândă ori curajoasă, însă se poate vorbi de o folosire moderată și darnică; și acestea sunt în mod necesar virtuțile ce se pot arăta în folosirea proprietății.

§6. De asemenea, este o mare greșeală că Socrate împarte loturi egale tuturor cetățenilor[1], dar nu determină nimic cu privire la numărul acestora și-i lasă să procreeze fără limită, lăsând întâmplării să echilibreze numărul legăturilor sterile cu acela al nașterilor, sub pretext că, în starea de acum a lucrurilor, pare că această echilibrare se face de la sine. însă mai trebuie mult până la o asemănare între statul acesta și cele existente. în cetățile

1. Platon prescrie anume ca numărul caselor și al loturilor să nu treacă de cinci mii patru sute. Numărul copiilor nu-l limitează, însă mijloacele pentru a restrânge acest număr se pot vedea în cartea a V-a a *Legilor,* iar aici, în cartea aceasta, în cap. IV, §3.

noastre nu este nimeni pauper, pentru că proprietăţile se împart între copii, oricare ar fi numărul lor. Admiţând, din contră, că ele vor fi indivizibile, toţi copiii supranumerari, puţini ori mulţi, nu vor poseda nimic.

§7. Lucrul cel mai înţelept ar fi să se limiteze populaţia, nu proprietatea, şi să se fixeze un lot maximal, care nu trebuie depăşit, ţinând seamă la fixarea lui şi de proporţia eventuală a copiilor care mor şi de sterilitatea căsătoriilor. A ne lăsa la voia întâmplării, ca în cea mai mare parte dintre state, ar fi o cauză inevitabilă de mizerie în această republică; iar mizeria aduce războaiele civile şi crimele. în scopul de a preveni aceste rele, unul dintre cei mai vechi legislatori, Phaidon din Corint, decidea ca numărul familiilor şi al cetăţenilor să rămână neschimbat, chiar când loturile primitive ar fi fost toate inegale. în *Legile* s-a făcut tocmai contrariul. De altminteri, vom spune mai târziu părerea noastră cu privire la acestea.

§8. S-a mai omis, în tratatul *Legilor,* a se determina deosebirea guvernanţilor de guvernaţi. Platon se mărgineşte a spune că raportul unora cu ceilalţi va fi acelaşi ca şi al urzelii cu bătătura, făcute amândouă din alt fel de lână.

Pe de altă parte, deoarece permite creşterea bunurilor mobile până la o încincire a lor, de ce n-ar lăsa oarecare latitudine şi pământurilor? în plus, trebuie să se ia aminte că depărtarea locuinţelor una de alta este, poate, un principiu fals în economia domestică. Platon nu dă cetăţenilor săi mai puţin de două locuinţe cu totul izolate şi este întotdeauna foarte anevoios a ţine două case.

§9. îndeobşte, sistemul politic al lui Platon nu este nici -democraţie, nici oligarhie; este guvernământul care se numeşte republică, fiindcă el se compune din toţi cetăţenii care poartă arme. Dacă el pretinde a da această Constituţie ca fiind cea mai obişnuită în cele mai multe state, poate că are dreptate. însă este greşit dacă crede că ea vine îndată după Constituţia perfectă. Mulţi i-ar putea prefera fără ezitare pe aceea a Lacedemonei[1] sau oricare alta ceva mai aristocratică.

1. **Vezi mai jos, cartea II, cap. VI.**

§10. Câţiva autori pretind că Constituţia perfectă trebuie să reunească elementele tuturor celorlalte iar pentru această însuşire ei laudă pe aceea a Lacedemonei, în care se găsesc combinate cele trei elemente, oligarhie, monarhie şi democraţie, reprezentate, una de către regi, alta de către geronţi, a treia de către efori, care ies totdeauna din rândurile poporului[1]. Alţii, este adevărat, văd în efori elementul tiranic şi descoperă elementul democratic în prânzurile comune şi în disciplina zilnică a vieţii.

§11. în tratatul *Legilor*[2] se pretinde că trebuie a se alcătui Constituţia perfectă din democraţie[3] şi din tiranie, două forme de guvernământ pe care suntem în drept ori să le negăm cu totul, ori să le considerăm ca cele mai rele din toate. Unii au deci multă dreptate să susţină o combinaţie mai largă; şi cea mai bună Constituţie este aceea care admite cât mai multe elemente diferite. Sistemul lui Platon n-are nimic monarhic; el nu este decât oligarhic şi democratic, sau mai curând are o tendinţă pronunţată către oligarhie, după cum o probează modul de instruire a magistraţilor săi. A lăsa să decidă sorţii printre candidaţii aleşi este un fapt şi în democraţie şi în oligarhie; însă a impune bogaţilor îndatorirea de a lua parte la adunări, de a numi autorităţile şi de a exercita acolo toate funcţiile politice, scutind totodată pe ceilalţi cetăţeni de aceste datorii, este o instituţie oligarhică. Tot oligarhie este a voi să chemi la putere mai ales pe bogaţi şi a rezerva funcţiile cele mai înalte censului celui mai ridicat.

§12. Alegerea Senatului său[4] este, de asemenea, întocmită oligarhic. Toţi cetăţenii aleg în mod obligatoriu, însă aleg pe magistraţi din clasa întâia a censului, apoi un număr egal din clasa a doua, apoi tot aşa din clasa a treia. Numai că aici, toţi cetăţenii clasei a treia şi a patra sunt liberi să nu voteze; iar în alegerile censului al patrulea şi a clasei a patra, votul nu este obligatoriu decât pentru cetăţenii din cele două dintâi. în fine, Platon vrea ca

1. *Popor,* aici în sensul celei din urmă clase a cetăţenilor.
2. în cartea III, pag. 693 d.
3. In sens de demagogie.
4. Platon, *Legile,* cartea VI, pag. 756 b.

toți aleșii să se împartă egal pentru fiecare clasă de cens. Sistemul acesta va face să precumpănească în mod necesar cetățenii care plătesc censul cel mai mare, căci mulți cetățeni săraci se vor abține de la vot pentru că nu vor fi obligați la aceasta.

§13. Că o asemenea Constituție nu este alcătuită din monarhie și democrație, este clar. Se poate convinge cineva de aceasta după ceea ce am spus; și se va încredința și mai bine când voi vorbi[1] despre acest fel particular de Constituție. Aici voi adăuga numai că este primejdios a alege pe magistrați după o listă de candidați aleși. Este suficient atunci ca oricâți cetățeni, chiar un mic număr, să se unească, pentru a dispune mereu de alegeri.

§14. Termin aici observațiile mele cu privire la sistemul dezvoltat în tratatul *Legilor*.

CAPITOLUL IV

§1. Mai sunt și alte Constituții care se datoresc fie unor simpli cetățeni, fie unor filozofi și oameni de stat. Toate însă se apropie de Constituțiile existente după care se guvernează acum statele mai mult decât cele două republici ale lui Platon. Nimeni până la el nu a vrut să introducă asemenea inovații precum comunizarea femeilor și a copiilor și mesele comune ale femeilor. Multora, lucrul de căpetenie li se pare a fi organizarea proprietății, izvorul unic, după părerea lor, al tulburărilor sociale. Phaleas din Calcedon, călăuzit de această idee, a susținut principiul că averile trebuie să fie toate egale.

§2. Nu i se pare anevoie a crea egalitatea chiar de la început la întemeierea statului; și deși mai anevoie de introdus în statele constituite mai demult, această egalizare se poate realiza totuși, după el, obligând pe bogați să dea zestre, dar să nu primească, iar pe săraci să primească, dar să nu dea. Platon, după cum am spus, scriind *Legile,* credea că e necesară o oarecare inegalitate a averilor, însă astfel încât fiecărui cetățean să i se asigure legal o cât de mică avere și, pe de altă parte, să nu-i fie îngăduit nimănui

1. Vezi mai jos, cartea VI, cap. V, §§4 și următoarele.

a depăși încineituliinui minimum determinat.

§3. Nu trebuie să se uite, când se aduc asemenea legi, un punct neglijat de către Phaleas și Platon: anume, când se fixează astfel cantitatea averilor, trebuie să se fixeze și numărul copiilor[1]. Dacă numărul copiilor este necorespunzător față de proprietate, va trebui să se înfrângă legea în mod necesar; și chiar fără infracțiuni, este primejdios ca atâția cetățeni dintre cei înstăriți să devină săraci, căci va fi lucru greu ca aceștia să nu devină revoluționari.

§4. Această influență a egalității averilor asupra asociației politice a fost înțeleasă de către unii dintre vechii legiuitori; dovadă Solon, în legile sale, dovadă decretul care interzice achiziția nelimitată de pământuri. Potrivit aceluiași principiu, unele legiuiri, cum e aceea din Locrida, interzic a se vinde avutul propriu altfel decât în caz de nenorocire bine constatată sau prescriu să se păstreze loturile de la început.

Abrogarea unei legi de felul acesta la Leucade a făcut Constituția cu totul democratică, pentru că de atunci oricine putea să obțină magistraturi, fără condițiile de cens cerute altădată.

§5. Insă chiar egalitatea aceasta, dacă o presupunem stabilită, nu împiedică ca limita legală a averilor să devină ori prea largă, ceea ce ar aduce în cetate luxul și trândăvia, ori prea strâmtă, ceea ce ar aduce strâmtorarea printre cetățeni. Astfel, nu este de ajuns că legiuitorul va fi făcut egale averile, mai trebuie să le și dea proporții juste. A fi găsit această măsură perfectă pentru toți cetățenii înseamnă a nu fi făcut încă nimic; chestiunea cea mai însemnată este de a nivela pasiunile mai devreme decât proprietățile, iar egalitatea aceea nu rezultă decât din educație, organizată de legi bune.

§6. Phaleas ar putea răspunde aici că tocmai aceasta a spus și el; căci, după părerea sa, bazele oricărui stat sunt egalitatea de avere și egalitatea de educație. Dar această educație în ce va consta? Aceasta trebuie să ni se spună. A fi făcut-o una și aceeași

1. Obiecție care se poate aduce oricărei legi de împroprietărire care nu ia măsuri să împiedice pulverizarea loturilor prin moștenire, mai ales la un popor Prolific.

pentru toți nu înseamnă nimic. Ea poate fi foarte bine una și aceeași pentru toți cetățenii și cu toate acestea să fie astfel încât ei să nu se aleagă (de pe urma ei) decât cu o lăcomie nesăturată de avere sau de onoruri sau cu amândouă aceste pasiuni deodată.

§7. Mai mult, revoluțiile se produc tot așa de bine din egalitatea onorurilor ca și din inegalitatea averilor. Numai pretendenții ar fi aici diferiți. Vulgul se revoltă din pricina inegalității averilor și oamenii superiori sunt indignați din cauza împărțirii egale a demnităților; așa este vorba poetului:

„Ce! bravul și cu lașul, să aibă cinste egală!"[1]

Oamenii sunt împinși la crimă nu numai de nevoia celor necesare, pe care Phaleas crede că o poate satisface cu egalitatea averilor, un mijloc foarte bun, după el, de a împiedica ca unul să jefuiască pe altul pentru a nu muri de foame ori de frig; ei mai sunt împinși la aceasta și de trebuința de a stinge dorințele lor prin satisfacerea lor. Dacă aceste dorințe sunt dezordonate, oamenii vor recurge la crimă spre a vindeca răul care îi chinuiește; mai adaug că se vor deda la aceasta nu numai din acest motiv, dar și din motivul simplu - dacă capriciul lor îi duce într-acolo - de a nu fi tulburați în plăcerile lor.

§8. Care va fi leacul acestor trei rele? Mai întâi proprietatea, oricât de mică ar fi, și deprinderea muncii; apoi cumpătarea și, în sfârșit, pentru cel ce vrea să-și găsească fericirea în el însuși, leacul nu va fi de căutat aiurea, ci în filozofie, căci plăcerile exterioare nu se pot lipsi de mijlocirea oamenilor. Prisosul, iar nu nevoia, face să se săvârșească crimele cele mari. Nimeni nu uzurpă tirania spre a se apăra de intemperii; și pentru același motiv, cinstea cea mai mare nu se dă ucigașului unui hoț, ci asasinului unui tiran. Astfel, mijlocul politic propus de către Phaleas nu dă garanție decât contra crimelor de mică însemnătate.

§9. Pe de altă parte, instituțiile lui Phaleas nu privesc decât ordinea și fericirea interioară a statului; trebuia să se mai prezinte și un sistem de relații cu popoarele vecine și cu străinii. Statul are deci în mod necesar nevoie de o organizație militară, iar Phaleas nu spune nimic despre aceasta. A mai săvârșit o asemenea

1. Iliada, cântul IX, vers 319.

omisiune cu privire la finanţele (publice): ele trebuie să fie îndestulătoare nu numai spre a mulţumi trebuinţele interioare, dar şi pentru a îndepărta primejdiile din afară. Astfel, n-ar trebui ca abundenţa lor să ispitească lăcomia vecinilor mai puternici decât posesorii, prea slabi pentru a respinge un atac, şi nici ca neînsemnătatea lor să împiedice a se susţine războiul chiar contra unui duşman de egală forţă şi număr.

§10. Phaleas a tăcut cu privire la această chestiune; însă trebuie să ne încredinţăm bine că însemnătatea veniturilor este un punct important în politică. Adevărata limită este, poate, ca învingătorul să nu găsească niciodată o despăgubire a războiului în avuţia cuceririi sale şi ca ea să nu poată restitui nici măcar unor duşmani mai săraci cheltuielile războiului. Când Autophradate[1] veni să asedieze localitatea Atarneus, Eubul[2] îl sfătui să calculeze timpul şi banii pe care trebuia să-i cheltuiască pentru cucerirea ţării, promiţându-i să evacueze imediat Atarneus în schimbul unei despăgubiri cu mult mai mici. Propunerea aceasta făcu pe Autophradate să se răzgândească şi el ridică îndată asediul.

§11. Egalitatea de avere între cetăţeni serveşte desigur, o recunosc, să preîntâmpine tulburările civile. însă, vorbind drept, mijlocul nu este suveran; oamenii superiori vor fi nemulţumiţi să aibă numai porţiunea comună şi aceasta va fi adesea o pricină de tulburare şi revoluţie. Mai mult încă, lăcomia oamenilor este nesăţioasă: la început se mulţumesc cu doi oboli[3]; de îndată ce şi-au strâns din ei un patrimoniu, trebuinţele lor cresc fără încetare, până ce dorinţele lor nu mai cunosc margini; şi cu toate că stă în firea lăcomiei de a nu avea margini, cea mai mare parte dintre oameni nu trăiesc decât pentru a o potoli.

1. Autophradate, satrapul Lydiei, asedia Atarneus în 362, la finele domniei lui Artaxerxe Memnon.

2. Eubul era domnitorul Atarneei, oraş în Mysia (în faţa insulei Lesbos), pe care l-a stăpânit apoi Hermias, sclavul său. Hermias a fost mult timp amicul lui Aristotel, cu care a trăit împreună trei ani, de la 346-343. Vezi Diogene Laerţiu, *Viaţa lui Aristotel.* **După o epigramă a lui Theocrit, Aristotel pusese să se construiască un mormânt măreţ lui Hermias şi lui Eubul.**

3- Se crede că e vorba de leafa judecătorilor din Atena: era la început de un $^{6D^{\circ}}$1; apoi se ridică la doi, iar Pericle o făcu de trei. Aristofan făcuse aceeaşi observaţie. Vezi *Adunarea Femeilor,* **vers. 302 şi 380.**

§12. Deci este mai bine să ne ridicăm până la principiul acestei neorânduieli; în loc de a nivela averile, trebuie să se facă astfel încât oamenii moderaţi din temperament să nu vrea să se îmbogăţească, iar cei răi să nu poată; şi mijlocul adevărat este de a le lua acestora din urmă, prin minoritatea lor, posibilitatea să devină vătămători şi de a-i apăra pe cei dintâi.

Phaleas n-are dreptate nici când numeşte, în mod general, egalitatea averilor ceea ce este de fapt numai împărţirea egală a pământului, la care se şi mărgineşte; căci averea mai cuprinde sclavii, turmele, banii şi toate acele proprietăţi care se numesc mobiliare. Legea egalităţii trebuie întinsă la toate aceste obiecte sau cel puţin trebuie a le supune la anumite limite legale, ori a nu hotărî absolut nimic relativ la proprietate.

§13. Legiuirea lui Phaleas pare, de altminteri, că n-a avut în vedere decât un stat puţin întins, pentru că în el toţi meseriaşii trebuie să fie proprietatea statului, fără să formeze o clasă accesorie de cetăţeni. Dacă lucrătorii însărcinaţi cu toate lucrările, aparţin statului, trebuie ca aceasta să se facă în condiţiile stabilite pentru aceia din Epidamn[1] sau pentru aceia din Atena de către Diofante[2].

§14. Ceea ce am spus despre Constituţia lui Phaleas este de ajuns ca să i se judece meritele şi defectele.

CAPITOLUL V

§1. Hippodamus din Milet[3], fiul lui Euryfon, acela care, inventând împărţirea oraşelor în străzi, a aplicat această împărţir nouă Pireului şi care arăta de altminteri în întreg modul său de viaţă o vanitate nemăsurată, plăcându-i să sfideze opinia publică cu luxul cailor săi şi eleganţa gătelii sale, purtând pe deasupra, vara ca şi iarna, haine deopotrivă de simple şi deopotrivă da

1. Epidamn, apoi Dyrrachium, astăzi Durazzo, la marea Adriatică, colonie a Corcyrei şi a Corintului, fundată în a XXXVIII-a olimpiadă. Vezi şi cartea VIII, cap. I. §6 şi cartea III, cap. XI, §1.

2. Diofante - arhonte al Atenei în 394 a.Chr.

3. Vezi şi cartea IV, cap. X, §4. Vezi *Geografia* lui Strabon, cartea XIV, pag 622. Vezi Xenofon, *Hellenicele,* cartea II, cap. IV.

calde, om care avea pretenţia că nu ignoră nimic din toată natura, Hippodamus este totodată primul care, fără să fi mânuit vreodată afacerile publice, s-a aventurat să publice ceva despre cea mai bună formă de guvernare.

§2. Republica sa se compunea din zece mii de cetăţeni, despărţiţi în trei clase: meseriaşii, agricultorii şi apărătorii cetăţii, aceştia înarmaţi. El împărţea pământul în trei părţi: una consacrată cultului, alta publică şi a treia, posesiune individuală. Aceea care trebuia să procure suma cheltuielilor legale ale cultului zeilor era porţiunea consacrată; aceea care trebuia să hrănească pe războinici, porţiunea publică; aceea care era a plugarilor, porţiunea individuală. Era de părere că şi legile nu pot fi decât de trei feluri, pentru că acţiunile judecătoreşti, după el, nu pot izvorî decât din trei obiecte: injurii, daune şi omucideri.

§3. Instituia un tribunal suprem şi unic, la care vor apela toate procesele ce vor părea rău judecate. Acest tribunal se compunea din bătrâni, pe care i-ar ridica acolo alegerea. Cât despre forma judecăţii, Hippodamus respingea votul cu bile. Fiecare judecător trebuia să poarte o tăbliţă pe care să scrie, dacă condamnă pur şi simplu, s-o lase goală, dacă achita în acelaşi mod, şi pe care să scrie motivele sale, dacă condamna sau achita numai în parte. Sistemul de acum îi părea vicios, întrucât el sileşte adesea pe judecători să comită un sperjur, dacă votează în mod absolut într-un sens sau altul.

§4. El mai garanta prin lege recompensele datorate descoperirilor politice de utilitate obştească şi asigura educaţia copiilor lăsaţi de către războinicii morţi în lupte, punând-o în sarcina statului. Această din urmă instituţie îi aparţine în mod exclusiv, dar astăzi Atena şi alte state se bucură de o instituţie asemănătoare. Toţi magistraţii trebuiau să fie aleşi de către popor, iar poporul, pentru Hippodamus, se compune din cele trei clase ale statului. Odată numiţi, magistraţii sunt însărcinaţi cu supravegherea intereselor obşteşti, a afacerilor străine şi cu tutela orfanilor.

Cam acestea sunt dispoziţiile mai însemnate din Constituţia lui Hippodamus.

§5. Mai întâi, se poate găsi o oarecare dificultate într-o clasificare de cetăţeni în care plugari, meseriaşi şi războinici iau parte egală la guvernare: cei dintâi fără arme, secunzii fără arme şi fără pământ, adică aproape sclavi ai celor din urmă, care sunt înarmaţi. Ce este mai mult, este cu neputinţă ca toţi să poată lua parte la funcţiile publice. In mod necesar, trebuie aleşi din clasa militarilor şi generalii şi paznicii cetăţii şi, se poate zice, toţi funcţionarii mai însemnaţi. Dar dacă meseriaşii şi agricultorii sunt înlăturaţi de la guvernul cetăţii, cum vor putea să aibă vreun interes pentru conservarea ei?

§6. Dacă se obiectează că clasa militarilor va fi mai puternică decât celelalte două, să observăm mai întâi că lucrul nu e uşor; căci ei nu vor fi numeroşi. Dar dacă sunt cei mai puternici, la ce să se mai dea drepturi politice şi restului cetăţenilor şi a-i face astfel să decidă de numirea magistraţilor? Ce mai fac, pe lângă aceasta, agricultorii în republica lui Hippodamus? Meseriaşii sunt absolut trebuincioşi şi aici, ca pretutindeni; şi ei pot trăi aici, ca şi în celelalte state, din meseria lor. Dar în ce priveşte pe plugari, în cazul când ar fi însărcinaţi să îngrijească de întreţinerea militarilor, s-ar putea, cu drept cuvânt, să se facă din ei membri ai statului; aici, din contra, ei sunt stăpâni ai unor pământuri care le aparţin lor ca proprietate (individuală), iar ei nu le vor cultiva decât în folosul lor.

§7. Dacă militarii cultivă personal pământurile publice atribuite lor pentru întreţinerea lor, atunci clasa militarilor nu va fi deosebită de cea a plugarilor şi, cu toate acestea, legiuitorul pretinde că le distinge. Dacă mai sunt şi alţi cetăţeni decât militarii şi muncitorii (de pământ) care au în stăpânire proprie avere imobilă, aceşti cetăţeni vor forma în stat o a patra clasă, fără drepturi politice şi străină de Constituţie. Dacă se lasă în seama aceloraşi cetăţeni cultura proprietăţilor publice şi aceea a proprietăţilor particulare, nu se va mai şti precis ce trebuie să cultive fiecare pentru nevoile a două familii; şi în acest caz, pentru ce să nu se dea de la început plugarilor unul şi acelaşi lot de pământ, atâta cât să le ajungă pentru hrana lor şi pentru aceea pe care o pregătesc militarilor?

Toate aceste puncte sunt foarte încurcate în Constituția lui Hippodamus.

§8. Legea sa relativă la judecăți nu este nici ea mai bună, întrucât îngăduind judecătorilor să dividă sentința lor mai curând decât s-o dea într-un mod absolut, ea îi reduce la rolul de simpli arbitri. Sistemul acesta se poate admite, chiar când judecătorii sunt numeroși, numai în sentințele arbitrale, discutate în comun de către aceia care le dau; însă nu este admisibil pentru tribunale și cei mai mulți legiuitori au avut mare grijă să interzică orice comunicație între judecători.

§9. Care nu va fi deâltminteri confuzia când, într-o afacere de interes, judecătorul va acorda o sumă care nu va fi câtuși de puțin deopotrivă cu aceea pe care o cere reclamantul? Reclamantul cere douăzeci de mine, un judecător acordă zece, altul mai mult, altul mai puțin; acesta cinci, celălalt patru; iar aceste divergențe se vor ivi fără îndoială; în fine, unii acordă suma întreagă, ceilalți o refuză. Cum să se împace toate voturile acestea? Cel puțin cu achitarea ori condamnarea absolută, judecătorul nu se expune nici unui risc de a fi sperjur, pentru că acțiunea a fost intentată dintotdeauna într-un mod absolut; iar achitarea nu vrea să spună că nu se datorează nimic reclamantului, ci numai că nu i se datorează douăzeci de mine; ar fi sperjur numai când ar vota cele douăzeci de mine, deși nu crede în conștiință că pârâtul le datorează într-adevăr.

§10. Cât despre recompensele asigurate acelora care fac vreo descoperire utilă societății, este o lege care poate deveni primejdioasă și numai cu o aparență seducătoare. Aceasta va fi izvorul multor intrigi, poate chiar al unor revoluții. Hippodamus atinge aici o chestiune cu totul alta, un subiect cu totul diferit: este oare în folosul ori în paguba statelor să schimbe instituțiile lor vechi, chiar când pot să le înlocuiască cu altele mai bune? Dacă decidem că ele au interesul să nu le schimbe, tot nu s-ar putea admite proiectul lui Hippodamus fără o cercetare matură; căci un cetățean ar putea propune anularea Constituției și a legilor ca pe o binefacere publică.

§11. Pentru că am indicat această chestiune, credem că trebuie să intrăm în câteva explicații mai complete; căci ea este, o

repet, foarte controversabilă şi s-ar putea tot aşa de bine să se dea preferinţă sistemului inovator. Inovaţia a folosit tuturor ştiinţelor, medicinei, care a scuturat practicile sale vechi, gimnasticii şi general tuturor artelor în care se exercită facultăţile omeneşti; şi cum şi politica trebuie să ia rând printre ştiinţe, este clar că acelaşi principiu se potriveşte şi pentru ea.

§12. S-ar putea adăuga că faptele însele dau mărturie despri această aserţiune. Legile strămoşilor noştri erau de o barbarie şi simplitate izbitoare; grecii multă vreme nu umblau decât înarmaţi[1] şi-şi vindeau femeile. Puţinele legi antice care ne-au rămas sunt de o naivitate de necrezut. La Cume[2], spre exemplu, legea relativă 1; omor declară vinovat pe acuzat în cazul în care acuzatorul ar aduci un oarecare număr de martori, care puteau fi luaţi chiar dintre rudele victimei. Oamenii caută, în general, nu ceea ce este antic, ci ceea ce este bun. Cei dintâi strămoşi ai noştri, fie că au ieşit din sânul pământului, fie că au supravieţuit vreunei catastrofe[3], se asemănau probabil cu vulgul şi ignoranţii din zilele noastre; aceasta, cel puţin, este ideea pe care ne-o dă tradiţia despre uriaşi, fiii pământului, şi ar fi o absurditate vădită să te iei după părerea acelor oameni. Pe deasupra, raţiunea ne spune că legile scrise nu trebuie păstrate neschimbate. Politica, ca şi celelalte ştiinţe, nu poate nici ea preciza toate amănuntele. Legea trebuie să dispună absolut într-un mod general, pe când actele omeneşti reprezintă toate cazuri particulare. Urmarea necesară a lucrului acestuia este că, la anumite epoci, trebuie să se schimbe anumite legi.

§13. însă privind lucrurile dintr-un alt punct de vedere, nu s-ar putea cere destulă circumspecţie. Dacă îmbunătăţirea dorită este neînsemnată, este clar că, spre a evita deprinderea nenorocită a schimbării prea lesnicioase a legilor, trebuie să tolerăm câteva incongruenţe ale legiuirii şi guvernământului. Folosul inovaţiilor ar fi mai mic decât primejdia deprinderii nesupunerii.

1. Tucidide, cartea I, cap. V, a descris aceste moravuri antice ale grecilor.

2. Cume sau Cyme, oraş al Eolidei, în Asia Mică. Vezi şi cartea VIII, cap. IV,- §3.

3. Aristotel presupune, împreună cu toată antichitatea, că specia umană a supravieţuit prefacerilor pe care le-a suferit Pământul. Vezi şi Platon, *LegileM* cartea III, pag. 677 este şi *Meteorologia* lui Aristotel, cartea I, cap. XIV.

§14. S-ar putea chiar respinge ca inexactă comparația politicii cu celelalte științe. Inovația în legi este cu totul altceva decât în arte; legea, pentru a se face ascultată, n-are altă putere decât a obiceiului, iar obiceiul nu se formează decât cu timpul și după ani; așa că a schimba în mod ușuratic legile în ființă pentru altele noi înseamnă a slăbi tot pe atât forța legii. Și chiar admițând folosul inovației, ne putem întreba dacă în orice stat inițiativa legilor trebuie lăsată tuturor cetățenilor, fără deosebire, ori păstrată numai câtorva; căci există în această privință sisteme foarte deosebite.

Insă să limităm aici aceste considerații, care vor mai găsi un loc și aiurea.

CAPITOLUL VI

§1. Cu privire la Constituțiile Lacedemonei și a Cretei[1] se pot pune două chestiuni care se aplică deopotrivă și tuturor celorlalte: întâia, care sunt meritele și defectele acestor state, comparate cu tipul Constituției perfecte[2]; a doua, dacă nu cuprind nimic contradictoriu cu principiul și natura proprie a acestor Constituții.

§2. într-un stat bine constituit, cetățenii nu trebuie să se îndeletnicească cu primele necesități ale vieții; acesta e un punct pe care-l recunoaște toată lumea; numai modul de realizare prezintă unele dificultăți. De multe ori, sclavia penestilor a fost primejdioasă pentru tesalieni, cum a fost și aceea a hiloților pentru spartani. Ei sunt inamicii perpetui, veșnic la pândă după un prilej de a se folosi de vreo calamitate.

§3. Creta n-a avut niciodată a se teme de așa ceva; iar cauza acestui lucru este probabil faptul că statele deosebite care o alcătuiesc, deși poartă războaie între ele, n-au dat niciodată sprijin unei revolte care se putea întoarce contra lor înșile, pentru că toate aveau perieci[3]. Lacedemona, dimpotrivă, n-avea decât dușmani

1. Vezi cap. VII, analiza Constituției cretane.

2. Vezi începutul cărții IV.

3. Periecii erau un fel de șerbi legați mai mult de pământ decât de stăpânii lor. Starea lor era mai puțin aspră decât a sclavilor propriu-ziși.

în jurul ei: Messenia, Argolida, Arcadia. Cea dintâi răzvrătire a sclavilor izbucni la tesalieni tocmai cu prilejul războiului lor contra aheenilor, perebilor și magnezienilor, popoare vecine.

§4. Dacă este vreo chestiune care cere o atenție încordată, aceea este negreșit purtarea pe care trebuie să o avem față de sclavi. Tratați cu blândețe, ei devin obraznici și cutează îndată să se creadă egalii stăpânilor lor; tratați cu severitate, ei conspiră contra lor și îi urăsc. Evident, nu s-a dezlegat prea bine problema, când cineva nu este în stare să provoace decât aceste sentimente în inima hiloților săi.

§5. Relaxarea legilor lacedemoniene cu privire la femei este totodată contrară spiritului Constituției și bunei ordini a statului. Bărbatul și femeia, amândoi elemente ale familiei, alcătuiesc totodată, se poate zice, și cele două părți ale statului: aici bărbații, dincolo femeile; așa că pretutindeni unde Constituția a orânduit rău poziția femeilor trebuie să se spună că o jumătate a statului este fără legi. Se poate vedea aceasta în Sparta: legiuitorul, impunând tuturor membrilor republicii sale temperanță și fermitate, a reușit în mod glorios cu privire la bărbați; însă n-a reușit deloc cu privire la femei, a căror viață se petrece în toate neorânduielile și excesele luxului.

§6. Urmarea necesară este că, sub un asemenea regim, banul trebuie să fie în mare cinste, mai ales când bărbații sunt împinși a se lăsa dominați de către femei, pornire obișnuită la popoarele energice și războinice. Fac totuși excepție celții și alte câteva națiuni care, zice-se, cultivă fățiș amorul viril. Este foarte adevărată ideea mitologului aceluia care, cel dintâi, concepu unirea lui Ares cu Aphrodita; căci toți războinicii sunt în mod firesc aplecați spre amorul unuia sau celuilalt sex.

§7. Lacedemonienii n-au putut scăpa de această condiție generală și atât timp cât a durat puterea lor, femeile lor au hotărât soarta multor afaceri. Dar atunci ce deosebire e între faptul că femeile guvernează în persoană ori că aceia care guvernează sunt conduși de către ele? Rezultatul este totdeauna același. Cu o îndrăzneală cu desăvârșire nefolositoare în împrejurările de rând ale vieții și care devine bună numai pentru război, lacedemoniene-

le, în cazurile de război, au fost în schimb foarte păgubitoare bărbaților lor. Invazia tebană[1] a arătat foarte bine aceasta; inutile ca pretutindeni aiurea, ele au pricinuit în cetate o tulburare mai mare decât înșiși inamicii.

§8. Nu fără pricină, în Lacedemona s-a neglijat, chiar de la origine, educația femeilor. Reținuți multă vreme în afară, în timpul luptelor contra Argolidei și mai târziu contra Arcadiei și Messeniei, oamenii pregătiți de către viața de tabără, școală a atâtor virtuți, au constituit, după pace, o materie docilă pentru reforma legiuitorului. Cât despre femei, Lycurg, zice-se, după ce a încercat să le supună legilor, a trebuit să cedeze împotrivirii lor și să părăsească proiectele sale.

§9. Astfel, oricare ar fi fost înrâurirea lor mai apoi, numai lor li se datorește această lacună a Constituției. Cercetările noastre au ca obiect, de altminteri, nu lauda ori critica a orice ar fi, ci examinarea calităților și defectelor guvernămintelor. Voi repeta totuși că neorânduiala femeilor, pe lângă că este în sine o pată pentru stat, împinge pe cetățeni la lăcomie neînfrânată de avuție.

§10. Un alt defect care se poate adăuga la acelea observate în Constituția Lacedemonei este disproporția proprietăților. Unii stăpânesc averi imense, alții n-au aproape nimic; iar pământul este în mâna câtorva indivizi. Aici vina este chiar a legii. Legiuirea a asociat, și cu drept cuvânt, un fel de necinste de cumpărarea și vânzarea unui patrimoniu, dar ea a permis a dispune după voie de avere, fie prin donații între vii, fie prin testament. Cu toate acestea, de o parte și de alta, urmarea este aceeași.

§11. Pe lângă asta, două cincimi ale pământului sunt în posesiunea femeilor, pentru că un mare număr dintre ele rămân unice moștenitoare și pentru că li s-a constituit zestre considerabilă. Ar fi fost cu mult mai bine ori să se fi anulat cu totul instituția dotelor, ori să le fi fixat la un procent foarte redus sau cel puțin mai mic. în Sparta, din contra, cineva poate s-o dea oricui vrea pe unica sa moștenitoare; iar dacă tatăl moare fără să lase testament, tutorele poate s-o mărite pe pupilă după alegerea sa. Rezultă de aici că o țară care este în stare să înarmeze cinci-

1. Invazia lui Epaminondas în Laconia are loc în anul 367 a. Chr.

sprezece sute de călăreţi şi treizeci de mii hopliţi de-abia numără o mie de combatanţi.

§12. Faptele însele au arătat îndeajuns viciul legii în această privinţă; statul n-a putut suporta o singură înfrângere[1] şi tocmai lipsa de oameni l-a ucis. Se zice că sub regii dintâi, spre a înlătura neajunsul acesta grav pe care trebuia să-l aducă războaiele lungi, se dădu drept de cetăţenie străinilor; iar spartanii erau atunci, zice-se, aproape vreo zece mii. De este adevărat ori neadevărat faptul acesta, interesează puţin; cel mai bun lucru ar fi să se asigure populaţia războinică a statului, făcând averile egale.

§13. Dar însăşi legea relativă la numărul copiilor se opune acestei îmbunătăţiri. Legiuitorul, în scopul de a mări numărul spartanilor, a făcut totul pentru a împinge pe cetăţeni să procreeze atât cât vor putea. Prin lege, tatăl a trei fii este scutit de gardă; cetăţeanul care are patru este scutit de orice impozit. Totuşi, se putea prevedea fără greutate că, mărindu-se numărul cetăţenilor, păstrând însă aceeaşi împărţire a pământurilor, nu se ajungea decât la mărirea numărului nenorociţilor.

§14. Instituţia eforilor este tot atât de defectuoasă. Deşi ei alcătuiesc cea dintâi şi cea mai puternică magistratură, toţi sunt luaţi din rândurile de jos ale spartanilor. Aşa s-a întâmplat că funcţiile acestea eminente s-au încredinţat unor oameni cu totul săraci, care s-au vândut din cauza mizeriei. S-ar putea cita multe exemple, dar ceea ce s-a petrecut în zilele noastre cu prilejul andriilor[2] o probează îndeajuns. Câţiva oameni cumpăraţi prin bani au ruinat, cel puţin atât cât le-a stat în puterea lor, statul. Puterea nelimitată şi, s-ar putea zice, tiranică a eforilor i-a silit chiar pe regi să se facă demagogi. Constituţia a primit astfel o îndoită lovitură, iar aristocraţia a trebuit să facă loc democraţiei.

§15. Trebuie să recunoaştem totuşi că această magistratură poate da stabilitate guvernului. Poporul rămâne calm[3] când ia

1. Bătălia de la Leuctra, 371 a. Chr.

2. Andrii. Cuvântul poate însemna "locuitorii din Andros" şi "prânzurile comune"; însă Aristotel spune el însuşi mai departe, în cartea H, cap. VII, §3, că vorba aceasta, cu sensul de "prânz comun", este cuvânt vechi.

3. Vezi mai sus, cartea II, cap. III, §10.

parte la magistratura supremă; iar rezultatul acesta, fie că-l stabileşte legiuitorul, fie că-l aduce întâmplarea, nu este mai puţin prielnic cetăţii. Statul nu-şi poate găsi salvarea decât cu învoirea cetăţenilor de a ţine la fiinţa şi durata lui. Or, aceasta este tocmai ceea ce se întâlneşte în Sparta: regalitatea este mulţumită cu atribuţiunile care îi sunt date; clasa de sus, cu locurile Senatului, a cărui intrare este răsplata virtuţii; în fine, restul spartanilor, cu Eforiile, care se bazează pe alegerea obştească.

§16. Dar dacă e bine să se lase pe seama votului universal alegerea eforilor, ar fi trebuit, de asemenea, să se fi găsit un mod de alegere mai puţin copilăresc[1] decât sistemul actual. Pe de altă parte, fiindcă eforii, deşi aleşi din rândurile cele mai obscure, hotărăsc în mod suveran în procesele însemnate, ar fi fost bine ca acestea să nu fie lăsate la arbitrariul lor, ci să se impună judecăţilor lor reguli scrise şi legi pozitive. în fine, chiar moravurile eforilor nu sunt în armonie cu spiritul Constituţiei, pentru că ele sunt foarte neînfrânate, iar restul cetăţii este supus unui regim care s-ar putea socoti mai curând de o severitate excesivă; astfel, eforii n-au curajul să se supună lui şi eludează legea, dedându-se pe ascuns tuturor plăcerilor.

§17. Instituţia Senatului[2] este de asemenea foarte departe de a fi perfectă. Compus din oameni în vârstă matură şi a căror educaţie pare că le asigură meritul şi virtutea, s-ar putea crede că adunarea aceasta prezintă toate.garanţiile statului. Dar a lăsa în mâna unor oameni hotărârea în chestiuni importante pe tot restul vieţii lor este o instituţie al cărei folos se poate contesta, căci inteligenţa, ca şi corpul, are bătrâneţea sa, iar primejdia este atât de mare, încât educaţia senatorilor n-a împiedicat pe legiuitor să se îndoiască de virtutea lor.

§18. S-au văzut oameni investiţi cu această magistratură care s-au lăsat cumpăraţi şi care au jertfit hatârului interesele

1. Modul de alegere al eforilor, era acelaşi ca al senatorilor. Plutarh, *Viaţa lui Lycurg,* **cap. XXVI, §3, îl descrie pe acesta din urmă. Tucidide zice (cartea I, cap. 87) că "Spartanii aleg cu strigăte, nu cu voturi". Vezi şi cartea II, cap. VI, §18 al** *Politicii.*

2. Senatul a fost întemeiat de Lycurg. Membrii lui erau în număr de 28 ori 30 şi trebuiau să aibă vârsta de cel puţin 60 ani.

statului. Astfel, ar fi fost mai bine de a nu-i face neră spunzători, cum sunt în Sparta. Ar fi greşit să se creadă că supravegherea eforilor chezăşuieşte răspunderea tuturor magistraţilor; aceasta ar însemna să se atribuie prea multă putere eforilor şi, de altminteri, nu în sensul acesta recomandăm responsabilitatea. Trebuie să adăugăm că alegerea senatorilor este în forma sa tot aşa de copilărească ca aceea a eforilor şi nu s-ar putea încuviinţa ca cetăţeanul care este vrednic de a fi chemat într-o funcţie publică să vină s-o ceară în persoană. Magistraturile trebuie încredinţate meritului, fie că le primeşte, fie că le refuză.

§19. Dar aici legiuitorul s-a călăuzit după principiul care pătrunde toată Constituţia sa. Numai aţâţând ambiţia cetăţenilor, el procedează la alegerea senatorilor, căci niciodată cineva nu solicită o magistratură decât din ambiţie; şi cu toate acestea, cele mai multe dintre crimele conştiente ale oamenilor n-au alt izvor decât ambiţia şi lăcomia.

§20. Cât despre regalitate, voi cerceta în altă parte[1] dacă ea este o instituţie rea ori bună pentru state. Dar, desigur, organizarea pe care a primit-o şi o păstrează[2] în Lacedemona nu echivalează cu alegerea pe viaţă a fiecăruia dintre cei doi regi. Legiuitorul însuşi n-a mai avut nici o speranţă cu privire la virtutea lor şi legile sale probează că el nu se încredea nici în probitatea lor. Astfel, lacedemonienii i-au pus adesea pe duşmanii lor personali[3] să-i însoţească în expediţiile militare, iar discordia celor doi regi li se părea că este spre paza statului.

§21. Prânzurile comune, pe care ei le numesc Phiditii, au fost, de asemenea, rău organizate, iar vina este a întemeietorului lor. Cheltuielile trebuiau puse în sarcina statului, ca în Creta[4]. în Lacedemona, din contră, fiecare trebuie să aducă acolo partea prescrisă de lege, deşi sărăcia prea mare a câtorva cetăţeni nu le permite să facă nici măcar aceste cheltuieli. Intenţia legiuitorului

1. Vezi cartea III, cap. X şi XI.

2. Se ştie că cei doi regi ai Spartei au fost aleşi totdeauna dintre primii născuţi ai celor două ramuri ale familiei Heraclizilor.

3. Xenofon, *Republica Lacedemonei,* **cap. XIII, §5. De obicei, doi efori îl însoţeau pe rege.**

4. Vezi mai jos, cap. VII, §4.

este deci cu totul zădărnicită; el voia să facă din prânzurile comune un aşezământ cu totul popular şi, din cauza legii, ele nu sunt deloc astfel. Cei mai săraci nu pot lua parte la aceste prânzuri şi, cu toate acestea, din cele mai vechi timpuri, dreptul politic nu se dobândeşte decât cu condiţia aceasta; iar el este pierdut pentru cel ce nu poate suporta sarcina aceasta.

§22. Cu drept cuvânt s-a criticat legea relativă la amirali; ea este un izvor de neînţelegeri, căci aceasta va să zică a crea, alături de regi, care sunt în tot timpul vieţii lor[1] generalii armatei de uscat, o altă regalitate, aproape tot aşa de puternică ca şi a lor.

§23. întregului sistem al legiuitorului i se poate adresa imputarea pe care i-a făcut-o deja Platon în Legile sale[2]: el tinde numai şi numai să dezvolte o singură virtute, curajul războinic. Nu tăgăduiesc folosul curajului spre a ajunge la dominaţie, dar Lacedemona s-a menţinut tot timpul cât a făcut războaie; triumful a ruinat-o, pentru că nu ştia să se bucure de pace şi fiindcă ea nu se dedase unor exerciţii ceva mai înalte decât acelea ale luptelor. O greşeală nu mai puţin gravă este că, deşi recunoaştem că cuceririle sunt răsplata virtuţii, iar nu a laşităţii, idee desigur foarte justă, spartanii au ajuns să pună cuceririle cu mult deasupra chiar a virtuţii, ceea ce este mult mai puţin de lăudat.

§24. Tot ceea ce priveşte finanţele publice este foarte defectuos în guvernământul Spartei. Deşi expus a susţine războaie foarte costisitoare, statul n-are tezaur; mai mult, contribuţiile publice sunt aproape nule; deoarece solul aparţine aproape în întregime spartanilor, ei nu prea se zoresc să încaseze impozitele între ei. Legiuitorul a înţeles aici cu totul greşit interesul general; el a făcut foarte sărac statul, iar pe particulari lacomi peste măsură.

Iată criticile principale care s-ar putea aduce Constituţiei Lacedemonei. închei aici observaţiile mele[3].

1 Comandamentul flotei nu era dat pe viaţă, pentru că o lege expresă interzicea a-l încredinţa de două ori aceluiaşi cetăţean.

2 Platon. Legile, cartea I, pag. 672-688.

3 Pentru Constituţia Lacedemoniei în general, vezi Platon, Republica, cartea VIII şi micul tratat al lui Xenophon despre republica Spartei.

CAPITOLUL VII

§1. Constituția cretană are multe asemănări cu Constituția Spartei. Este la înălțimea acesteia în câteva puncte neînsemnați dar în întregul ei, este cu mult mai puțin înaintată. Motivul simplu: se zice, și faptul este foarte probabil, că Lacedemona împrumutat de la Creta[1] aproape toate legile sale; și se știe lucrurile vechi sunt de obicei mai puțin desăvârșite decât acele care le-au urmat. Când Lycurg, după tutela lui Charillos, se apuc de călătorii, se opri, zice-se, mult timp în Creta, unde a găsit popor de aceeași rasă cu al său. Lictienii erau o colonie Lacedemonei; sosiți în Creta, ei adoptaseră instituțiile primilc locuitori și toți șerbii[2] insulei sunt supuși și astăzi regimulu legilor lui Minos, care trece drept întâiul lor legiuitor.

§2. Prin poziția sa naturală, Creta pare chemată să domir toate popoarele grece, așezate în cea mai mare parte pe țărmuri! mărilor, unde se întinde această insulă mare. De o parte, aproape atinge Peloponesul; de cealaltă, Asia, în dreptul Triopei și insula Rodos. Minos astfel a avut stăpânirea mării și a insulele înconjurătoare, pe care le-a cucerit ori le-a colonizat; în sfârșit, și-a purtat armele până în Sicilia, unde muri aproape de Camicos.

§3. Iată câteva asemănări ale Constituției cretanilor cu acee a lacedemonienilor. Aceștia își cultivă pământurile prin hiloț aceia prin șerbii perieci; prânzurile comune există la amândou popoarele și trebuie să se adauge că, odinioară, ele se numeau Sparta nu phiditii, ci andrii, ca în Creta, probă evidentă că acolo au și venit. Cât despre guvernământ, magistrații numiți cosmi de către cretani se bucură de o autoritate asemenea cu aceea a eforilor, cu această singură diferență că eforii sunt în număr de cinci, iar cosmii în număr de zece. Geronții, carț

1. Polibiu (cartea VI, pag. 677) este de altă părere; el nu găsește asemăna între guvernământul Cretei și al Spartei.

2. Vezi mai sus, cap. VI, §3.

3. Triope, oraș din Caria, în Asia Mică.

formează Senatul în Creta, sunt întocmai ca geronţii Spartei. La început, cretanii avuseseră şi ei regalitate, pe care însă o răsturnară mai târziu; iar comandamentul armatei este dat în mâna cosmilor. în fine, toţi cetăţenii, fără excepţie, au vot în adunare;: publică, a cărei suveranitate constă numai în a sancţiona decretele senatorilor şi ale cosmilor, fără să se întindă la nimic altceva.

§4. Organizarea prânzurilor comune e mai desăvârşită în Creta decât în Lacedemona. în Sparta, fiecare trebuie să aducă cota-parte fixată de lege, sub pedeapsă de a fi lipsit de drepturile sale politice, după cum am spus[1]. în Creta, instituţia aceasta se apropie mult mai mult de comunism. Din roadele care se recoltează şi din turmele ce se cresc, fie că sunt ale statului, fie că provin din dijmele plătite de şerbi, se fac două părţi: una pentru cultul zeilor şi pentru cheltuielile de stat, cealaltă pentru prânzurile comune, la care sunt astfel hrăniţi, pe cheltuiala statului, oameni, femei şi copii.

§5. Părerile legiuitorului sunt foarte bune cu privire la foloasele cumpătării, la izolarea femeilor, de a căror fecunditate el se teme; însă el a statornicit legătura oamenilor între ei[2], întocmire a cărei însemnătate bună sau rea o vom cerceta mai târziu. Mă mărginesc aici a spune că organizarea prânzurilor comune este evident mai bună în Creta decât în Lacedemona.

§6. însă instituţia cosmilor este încă inferioară, dacă este posibil, aceleia a eforilor; ea are toate viciile acesteia, pentru că cosmii sunt oameni cu merite foarte vulgare. însă ea nu are în Creta foloasele pe care Sparta a ştiut să le tragă din ea. în Lacedemona, prerogativa pe care o dă poporului această magistratură supremă, numită prin vot universal, îl face să ţină la Constituţie; m Creta, din contră, cosmii sunt numiţi din câteva familii privilegiate, nicidecum din sânul mulţimii cetăţenilor; şi încă trebuie să fi fost cosm ca să ai dreptul să intri în Senat. Această din urmă "istituţie [a r e] aceleaşi defecte ca şi în Lacedemona; lipsa de [ras]Pundere a funcţiilor pe viaţă constituie şi acolo de asemenea o Putere abuzivă; şi aici se regăseşte neajunsul de a lăsa deciziile

- **Vezi mai sus, cartea II, cap. VI, §21.**
- **Vezi Platón, *Legile,* cartea I, pag. 636.**

judiciare la arbitrariul senatorilor, fără a le reglementa prin legi. Calmul poporului, exclus de la această magistratură, nu j probează meritul Constituției. Cosmii n-au, cum au eforii, prilejul de a se lăsa mituiți. Nimeni nu vine să-i cumpere în insula lor.

§7. Pentru a lecui defectele Constituției lor, cretanii au născocit un mijloc[1] care contrazice toate principiile de guvernare și care nu este decât violent într-un mod absurd: cosmii sunt adesea răsturnați de către propriii lor colegi sau de către simplii cetățeni, răzvrătiți contra lor. Cosmii au, de altminteri, facultatea să abdice când vor. însă în această privință, trebuie să se refere mai curând la lege decât la capriciul individual, care nu e deloc o normă temeinică. Dar ceea ce este mai funest pentru stat este suspendarea absolută a acestei magistraturi când cetățeni puternici, uniți între ei, îi răstoarnă pe cosmi pentru a se sustrage judecății ce îi amenință. Din cauza tuturor acestor tulburări, Creta n-are, la drept vorbind, un guvernământ, ci numai o umbră de guvern; aici nu domnește decât violența; răzvrătiții cheamă necurmat poporul și pe amicii lor la arme; își aleg un șef și provoacă războiul civil, spre a da naștere la revoluții.

§8. Prin ce se deosebește asemenea neorânduială de nimicirea provizorie a Constituției și de dizolvarea absolută a oricărei legături politice? Un stat tulburat în modul acesta este o pradă ușoară a oricui vrea sau poate să-l atace. O repet, numai situația ei (insulară) a scăpat până acum Creta[2]. Depărtarea a ținut loc de legi de exilare a străinilor; tot din această cauză, periecii rămân credincioși cretanilor, pe câtă vreme hiloții se răscoală așa de des. Cretanii n-au întins puterea lor în afară, iar războiul străin purtat de curând la ei a făcut să se vadă îndată toată slăbiciunea instituțiilor lor. Nu voi vorbi mai mult despre această Constituție.

1. Montesquieu, în *L 'Esprit des Lois,* nu se arată așa de defavorabil ca Aristotel față de acest obicei anarhic al cretanilor (cartea VIII, cap. IX). El amintește totuși de răul pe care l-a făcut Poloniei acest drept de insurecție.

2 Această descriere a Constituției cretane este cea mai completă din câte ne-a lăsat antichitatea. Și Polibiu și Strabon, în descrierea lor, l-au avut ca izvor numai pe Aristotel.

CAPITOLUL VIII

§1. Se pare că și cartaginezii se bucură de o bună Constituție, care cuprinde multe instituții ce nu se găsesc așa lesne la alții, însă mai cu seamă în unele privințe este asemenea aceleia a Lacedemonei. Aceste trei guvernăminte, al Cretei, al Spartei și al Cartaginei, au multe asemănări[1] între ele și sunt mult superioare tuturor celorlalte Constituții cunoscute. Mai cu seamă cartaginezii au instituții foarte bune, iar ceea ce probează toată înțelepciunea Constituției lor este faptul că, cu toată puterea pe care o acordă poporului, nu s-a văzut niciodată în Cartagina o schimbare de Constituție și n-a avut, lucru remarcabil, nici răscoale, nici tirani[2].

§2. Voi cita câteva asemănări între Sparta și Cartagina. Prânzurile comune ale societăților politice[3] se aseamănă cu phiditiile lacedemoniene; cei o sută patru îi înlocuiesc pe efori, însă magistratura cartagineză e mai bună, deoarece la alegerea lor se ține seamă de merit, pe când efor poate fi ales primul venit. Regii și Senatul se aseamănă mult în cele două Constituții; însă Cartagina este mai prudentă și nu îi cere pe regii săi unei singure familii, nici nu-i ia din toate familiile fără deosebire; ea recurge la alegere, iar nu la vârstă, spre a aduce meritul la putere. Regii, învestiți cu o autoritate imensă, devin foarte primejdioși când sunt oameni mediocri; iar ei au făcut mult rău Lacedemonei.

§3. Deviațiile de principiu[4] în comparație cu idealul de Constituție[5], menționate și criticate așa de des, sunt comune tuturor formelor de guvernământ pe care le-am studiat până acum. Constituția cartagineză, ca toate acelea a căror bază este totodată aristocratică și republicană, înclină când spre demagogie, când

1. Vezi Polibiu, cartea VI, cap. XLIX și cap. LI.
2. Aristotel se contrazice, vorbind de un tiran în Cartagina, în cartea VIII, cap.
3. Tit Liviu; cartea XXXIV, cap. LXI.
4. Vezi mai departe, cartea III, cap. V, §3.
5. O mică lacună în text.

spre oligarhie: spre exemplu, regalitatea şi Senatul, când părerea lor este unanimă, pot să aducă unele afaceri, iar pe altele să le sustragă de la cunoştinţa poporului, care n-are dreptul să decidă în privinţa lor decât în caz de neînţelegere. Dar o dată ce este sesizat, poporul poate nu numai să ceară să i se expună de către magistraţi motivele lor, ci şi să se pronunţe în mod suveran; iar[1] fiecare cetăţean poate lua cuvântul cu privire la obiectul în discuţie, prerogativă ce zadarnic s-ar căuta altundeva.

§4. Pe de altă parte, a lăsa pentarhiilor[1], însărcinate cu o sumedenie de îndatoriri importante, facultatea de a se alege ele pe ele înşile, a le permite să numească cea dintâi dintre magistraturi, aceea a celor o sută, a le acorda un exerciţiu mai lung decât tuturor celorlalte funcţii, pentru că şi ieşiţi din funcţie şi ca simpli candidaţi, pentarhii sunt deopotrivă de puternici, acestea sunt instituţii oligarhice. Pe de altă parte, existenţa funcţiilor onorifice, nealese prin sorţi, este un aşezământ aristocratic şi regăsesc aceeaşi tendinţă în alte câteva instituţii, ca aceea a judecătorilor, care se pronunţă în orice fel de cauze, fără a avea, ca în Lacedemona, atribuţii speciale.

§5. Dacă guvernământul Cartaginei degenerează mai ales de la aristocraţie spre oligarhie, cauza trebuie văzută într-o opinie care pare acolo în general destul de bine primită: ei au convingerea că funcţiile publice trebuie încredinţate nu numai unor oameni distinşi, ci şi bogaţi, şi că un cetăţean sărac nu poate să-şi părăsească afacerile şi să le administreze cinstit pe ale statului. Deci, dacă a alege după avere este un principiu oligarhic, iar a alege după merit, un principiu aristocratic, guvernământul Cartaginei ar forma o a treia combinaţie, pentru că acolo se ţine seamă totodată de amândouă aceste condiţii, mai ales în alegerea magistraţilor supremi, a regilor şi generalilor.

§6. Această prefacere a principiului aristocratic este o greşeală, a cărei pricină trebuie să o căutăm chiar la legiuitor; una din grijile sale mai însemnate trebuie să fie, chiar de la început, să asigure timp liber cetăţenilor celor mai destoinici şi să facă astfel

1. Partea aceasta, din lipsă de documente istorice, este foarte obscură. Numai Aristotel vorbeşte despre această magistratură compusă din cinci persoane.

ca sărăcia să nu le atingă considerația, fie ca magistrați, fie ca simpli particulari. Dar dacă trebuie să recunoaștem că averea merită atenție din pricina răgazului pe care-l dă, nu este mai puțin primejdios a se pune în vânzare funcțiile cele mai înalte, ca aceea de rege și de general. O lege de felul acesta face banul mai respectabil decât meritul și inspiră întregii republici dragostea de bani.

§7. Opinia celor de sus în stat devine regulă pentru ceilalți cetățeni, gata totdeauna să-i urmeze. Or, pretutindeni unde meritul nu este mai stimat decât orice altceva, nu poate exista Constituție aristocratică într-adevăr solidă. Este cu totul firesc ca aceia care și-au cumpărat funcțiile să se despăgubească prin mijlocul lor, când au ajuns la putere prin bani; ceea ce este absurd este să presupui că dacă un om sărac, dar cinstit, poate să voiască a se îmbogăți, un om stricat, care a plătit scump slujba lui, nu va voi acest lucru. Funcțiile publice trebuie încredințate celor mai capabili; dar legiuitorul, dacă a neglijat a asigura o avere cetățenilor însemnați, ar putea cel puțin să garanteze o oarecare bunăstare magistraților.

§8. Se mai poate critica și cumulul funcțiilor, care la Cartagina trece drept o cinste mare. Un om nu poate îndeplini bine decât o singură treabă. Este de datoria legiuitorului să stabilească această diviziune a slujbelor și să nu ceară de la aceeași persoană să cânte din flaut și să facă încălțăminte. Când statul nu este prea mic, este mai politic și mai democratic să poată ajunge cât mai mulți la putere, căci astfel se obține, după cum am spus[1], acel folos dublu, că afacerile administrate mai în comun se împlinesc mai repede și mai bine. Se poate vedea adevărul acestei afirmații în operațiile războiului și ale marinei, unde fiecare om are, ca să zicem astfel, o slujbă de comandă și una de executare.

§9. Oricât ar fi de oligarhică Constituția lor, cartaginezii se pricep însă să evite cât mai bine (orice răscoală), dând poporului prilej să se îmbogățească prin faptul că trimite mereu o parte din el în orașele (colonizate). Acesta este un mijloc de a purifica și de

1 Cartea I, cap. I, §5.

a conserva statul; dar în acel caz el nu datereste liniștea sa decât întâmplării; și ar fi datoria înțelepciunii legiuitoare să i-o asigure[1]. Astfel, în caz de nenorocire, dacă mulțimea poporului se răzvrătește contra autorității, în legi nu se găsește nici un leac pentru a păstra liniștea (poporului).

închei aici cercetarea Constituțiilor, pe drept celebre ale Spartei, Cretei și Cartaginei.

CAPITOLUL IX

§1. Printre oamenii care au publicat sistemul lor despre cea mai bună Constituție, unii n-au luat parte niciodată în nici un mod la afacerile publice și n-au fost decât simpli cetățeni; am citat tot ce merită oarecare atenție din lucrările lor. Alții au fost ei înșiși legiuitori ai țării lor proprii ori ai unor popoare străine și au guvernat ei înșiși. Printre aceștia, unii n-au făcut decât legi, alții chiar au întemeiat state. Lycurg și Solon, de pildă, au creat amândoi legi și au întemeiat forme de guvernământ.

§2. Am examinat mai sus Constituția Lacedemonei. Cât despre Solon, el este un mare legiuitor în ochii unora, care îi atribuie distrugerea atotputerniciei oligarhiei, spun că a pus capăt sclaviei poporului și a constituit democrația națională, "creând o serie de instituții just echilibrate: oligarhice prin Senatul Areopagului, aristocratice prin alegerea magistraților și democratice ca organizare a tribunalelor. însă pare cert că Solon a păstrat, așa cum le-a găsit stabilite, Senatul Areopagului și principiul de alegere a magistraților și că a creat numai puterea poporului, deschizând funcțiile judiciare tuturor cetățenilor.

1 Se vede din lucrările moderne despre Constituția Cartaginei că Aristotel este singurul autor antic care ne dă o idee ceva mai completă despre guvernul cartaginez. Ura romană a fost pe cât de profundă, tot pe atât de norocoasă. Nu i-a fost de ajuns să radă de pe pământ ultimele resturi de ruine, dar a interzis istoriei să păstreze despre ea altă amintire decât aceea a înfrângerii. într-adevăr, erudiția cea mai răbdătoare și pricepută n-a putut scoate din istoria romană decât fragmente obscure și incomplete. Niciodată răzbunarea n-a fost împinsă mai departe. (Barthélémy).

§3. în sensul acesta i se impută că a distrus puterea Senatului şi a magistraţilor aleşi, făcând din juraţii aleşi prin sorţi stăpâni atotputernici ai statului. Şi de fapt, judecăţile populare dezvoltându-se, lumea începu să linguşească din ce în ce mai mult poporul, ca pe un tiran, iar Constituţia se prefăcu în felul de astăzi de democraţie. Ephialte[1] a răpit puterea Areopagului, cum a făcut şi Pericle, care a dat salarii judecătorilor; şi după exemplul lor, fiecare demagog a împins democraţia treptat până acolo unde o vedem acum. Dar se pare că nu aceasta a fost intenţia lui Solon; iar aceste prefaceri se datoresc mai mult evenimentelor.

§4. Astfel, poporul, mândru că a câştigat biruinţa pe mare în războaiele medice, îi îndepărtă din funcţiile publice pe oamenii cinstiţi, pentru a încredinţa afacerile în mâna unor oameni corupţi. Dar Solon nu acordase poporului decât partea necesară de putere, adică alegerea magistraţilor şi dreptul de a-i trage la răspundere, căci fără aceste două drepturi, poporul este ori sclav, ori duşman, însă toate magistraturile fuseseră date de către Solon cetăţenilor de seamă şi bogaţilor, întâi acelora care aveau un venit de cinci sute de medimne, apoi zeugiţilor şi unei a treia clase, aşa numiţii cavaleri; a patra, aceea a mercenarilor, nu avea nici un drept la funcţii publice.

§5. Zaleucos[2] a făcut legi locrienilor epizefirieni şi Charondas[3] din Catana, oraşului său natal şi tuturor coloniilor pe care le-a întemeiat Chalcis în Italia şi în Sicilia[4]. La aceste două nume, câţiva autori îl adaugă pe acela al lui Onomacrit[5], cel dintâi, după ei, care a studiat cu succes legile. Deşi locrian, el se instruise în Creta, unde se dusese să înveţe arta ghicitului. Se spune că a fost prietenul lui Thales, care a avut ca discipoli pe Lycurg şi Zaleucos, după cum Charondas a fost discipolul lui

1. Simplu demagog, care a dat un decret contra puterii Areopagului.

2. In secolul VIII a. Chr, locrienii epizefirieni locuiau în partea meridională a Italiei.

3. Vezi cartea I, cap. I, §6

4. Vezi Platon, *Republica,* **cartea X, pag. 599 e.**

5. în secolul X a. Chr. Thales, vezi cartea I, cap. IV, §5, trăia către 600 a. Chr, Lycurg cu 200 de ani mai înainte. Vezi Stobeu *(Sermo 145)* **şi Diodor din Sicilia, «rtea XII, cap. II.**

Zaleucos; însă toate aceste afirmații se întemeiază pe o ciudată confuzie de timp.

§6. Philolaos[1] din Corint a fost legiuitorul Tebei; el era din familia Bachiadilor[2], iar când Diocles, învingătorul de la jocurile olimpice, al cărui amant era, a trebuit să fugă din patria sa spre a se scăpa de patima incestuoasă a mamei sale Helcyona, Philolaos se retrase la Teba, unde amândoi își sfârșiră zilele. Se văd și astăzi mormintele lor unul în fața altuia, unul vizibil dinspre ținutul Corintului, celălalt nu. Se povestește că rânduiseră ei înșiși acest fel de înmormântare. Diocles, din dezgust față de păținia sa, n-a vrut să se poată vedea Corintul de la colina mormântului său, Philolaos însă, să se poată vedea. Astfel, din cauza aceasta, ei se așezară printre tebani, iar Philolaos le dădu acestora legi; printre altele și unele referitoare la nașterile copiilor, pe care tebanii le numesc legi de adopție; atenția sa principală la legiuirea aceasta a fost să păstreze nediminuat numărul vechilor loturi agrare.

§7. Legile lui Charondas, din contră, n-au nimic particular în afară de procedura contra mărturiilor false, căci el a fost primul care a introdus acțiunea acestui delict, dar prin precizia și claritatea legilor sale întrece chiar pe legiuitorii zilelor noastre. Egalitatea averilor este principiul pe care l-a dezvoltat îndeosebi Phaleas'. Principiile speciale ale lui Platon sunt comunismul femeilor și al copiilor, al averilor și prânzurile comune ale femeilor. Se mai găsesc în scrierile sale și legea contra beției, aceea care dă oamenilor sobri prezidența banchetelor, aceea care prescrie în educația militară exercițiul deodată al ambelor mâini, pentru ca nici una din ele să nu rămână nefolositoare și amândouă să devină deopotrivă de îndemânatice.

§8. Dracon[4] a făcut și el legi, însă pentru un guvernământ întemeiat mai dinainte; ele n-au nimic particular, nici vrednic de

1. 730 a. Chr.

2. Vezi Pausanias, *Corinth,* cartea II, cap. IV.

3. Vezi cartea II, cap. IV. Pare că Aristotel înțelege să se facă o a doua împărțire a pământurilor în loturi egale, împărțire pe care o reînnoiește la anumite intervale.

4 Dracon, care a reformat o parte a legilor lui Solon.

1

amintit, decât rigoarea excesivă şi asprimea pedepselor. Pittacus[1] a făcut legi, dar n-a creat o Constituţie. O lege care este a lui este aceea care pedepseşte cu pedeapsă îndoită infracţiunile săvârşite la beţie. Fiindcă delictele sunt mai frecvente în starea aceasta decât la trezie, el a avut în vedere mai mult interesul obştesc al reprimării decât indulgafaţa meritată de un om beat. Androdamas din Rhegisem, legislatorfirehalcidienilor din Tracia, a lăsat legi cu privire la omor şi la fiice, îca unice moştenitoare, dar nu s-ar putea cita nici o instituţie care să-i fie proprie.

Acestea sunt consideraţiunile pe care ni le-a sugerat cercetarea Constituţiilor existente şi a acelora pe care le-au închipuit unii autori.

1- Pittacus din Mitilene, unul dintre cei şapte înţelepţi, contemporan al lui Solon. Vezi cartea III, cap. IX, §5.

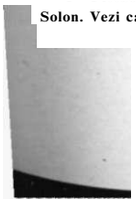

CARTEA III

Despre stat şi cetăţean. Teoria guvernământului şi suveranitatea. Despre regalitate

CAPITOLUL I

§1. Când se studiază natura şi specia particulară a diferitelor forme de guvernământ, cea dintâi chestiune este să se ştie ce se înţelege prin stat. în vorbirea obişnuită, cuvântul acesta este foarte echivoc; un anumit act emană pentru unii de la stat, iar pentru alţii nu este decât actul unei minorităţi oligarhice ori al unui tiran. Cu toate acestea, omul politic şi legiuitorul au în vedere numai statul în toate lucrările lor; iar guvernământul nu este decât o oarecare organizare impusă tuturor membrilor statului.

§2. Dar statul, nefiind, ca orice alt sistem complet şi format din părţi numeroase, decât un agregat de elemente, trebuie în mod vădit să ne întrebăm mai întâi ce este cetăţeanul, fiindcă cetăţenii, într-un anumit număr, sunt chiar elementele statului. Astfel, să cercetăm mai întâi cui i se cuvine numele de cetăţean şi ce vrea să însemne el, chestiune adesea controversată şi despre care părerile nu sunt unanime, cutare fiind cetăţean pentru democraţie, pe când adesea încetează să fie cetăţean pentru un stat oligarhic.

§3. Vom scoate din discuţie pe cetăţenii care nu sunt ca atare decât în virtutea unui titlu accidental, bunăoară aceia făcuţi prin' tr-un decret.

Cineva nu este cetăţean numai prin faptul domiciliului, căd domiciliu au şi străinii şi sclavii. Nici nu este în urma dreptului a sta în justiţie ca reclamant ori pârât; căci acest drept se poate 4 printr-o simplă convenţie comercială. Domiciliul şi acţiun juridică pot aparţine unor oameni care nu sunt cetăţeni. Cel m" în unele state se limitează dreptul de folosinţă numai penuj

domiciliați; li se impune, de exemplu, să-și aleagă un garant[1]; iar aceasta este o restricție la dreptul ce li se acordă.

§4. Copiii care n-au atins încă vârsta inscripției[2] cetățenești și bătrânii care au fost șterși din listă sunt într-o poziție aproape asemănătoare; și unii și alții sunt desigur cetățeni, însă nu li se poate da această calitate în mod necondiționat, ci trebuie adăugat cu privire la primii că sunt cetățeni compleți, cu privire la ultimii că sunt cetățeni inactivi, ori un alt nume asemenea, căci cuvintele nu importă, destul că se înțelege ce vor a spune. Ceea ce caut aici este ideea absolută a cetățeanului, lipsită de toate imperfecțiunile pe care le-am arătat. Căci altminterea s-ar putea pune aceeași întrebare și cu privire la cei care au pierdut drepturile lor cetățenești ori care trăiesc în exil, la care întrebare nu s-ar putea răspunde decât tot așa.

Caracteristica adevăratului cetățean este că ia parte la funcțiile de judecător și de magistrat. De altminteri, magistraturile ot fi temporare, astfel ca să nu fie niciodată ocupate de două ori e aceeași persoană, sau limitate după oricare altă normă; sau pot 1 generale și fără limite, ca aceea de jurat și de membru al dunării publice.

§5. S-ar putea ca cineva să nege că acestea sunt adevărate magistraturi și că ele ar da vreo putere indivizilor care le exercită; dar ni s-ar părea destul de ridicol a nu recunoaște nici o putere celor care au suveranitatea și cea mai înaltă decizie. De altminteri, ste puțin important; este numai o chestiune de vorbe. Limba -are un termen unic pentru a exprima ideea de jurat și de erhbru al adunării publice; pentru a preciza această idee aleg rmenul de „magistratură generală" și numesc cetățeni pe toți aceia care iau parte la ea. Această definiție se aplică mai bine ca oricare alta celor pe care îi calificăm de obicei cu numele acesta.

§6. Cu toate acestea, nu trebuie să pierdem din vedere că în ˚nce serie de lucruri în care subiectele sunt deosebite specific unele de altele se poate ca unul să fie primul, altul al doilea și așa [m a i] departe și se poate totuși să nu existe între ele nici o relație

1. Vezi isocrate de Corai, voi. II, pag. 130.
2. [la] registrul public, numit la Atena *Lexiarchic.*

comună în natura esenţială a acestor lucruri sau ca această relaţie să nu fie decât indirectă. De asemenea, Constituţiile ni se arată deosebite ca speţă, unele în rândul întâi, altele în cel din urmă, fiindcă trebuie, fără îndoială, să punem Constituţiile denaturate şi corupte în urma celor care au păstrat toată puritatea lor: voi spune mai târziu ce înţeleg prin Constituţie coruptă. Ca urmare, şi calitatea de cetăţean variază în mod necesar de la o Constituţie la alta, iar cetăţeanul, aşa cum l-am definit, este mai ales cetăţeanul democraţiei.

§7. Aceasta nu înseamnă că el nu poate să fie cetăţean şi în altă parte; dar el nu este acolo cetăţean în mod necesar. Unele Constituţii nu recunosc poporul; în loc de adunare publică, este un senat; iar funcţiile de judecător sunt atribuite unor corpuri speciale, ca în Lacedemona[1], unde eforii îşi împart toate afacerile civile, unde geronţii instruiesc omuciderile şi unde celelalte procese pot fi repartizate la alte tribunale diferite, şi ca în Cartagina[2], unde câteva magistraturi au privilegiul exclusiv al tuturor judecăţilor.

§8. Definiţia noastră a cetăţeanului trebuie modificată în sensul acesta. Doar în democraţie există dreptul comun şi nelimitat de a fi membru al adunării publice şi de a fi judecător. Acestea sunt, din contră, puteri speciale; căci facultatea de a delibera cu privire la afacerile statului şi aceea de a judeca se pot extinde în favoarea tuturor claselor de cetăţeni sau se pot limita numai la unele dintre ele; această facultate, iarăşi se poate aplica la toate obiectele ori restrânge numai la unele dintre ele. Deci, evident, cetăţean este individul care poate avea în adunarea publică şi la tribunal vot deliberativ, oricare ar fi statul al cărui membru este; şi înţeleg prin stat o mulţime de oameni de felul acesta, care posedă tot ce-i trebuie spre a trăi mulţumită.

§9. în vorbirea obişnuită, cetăţean este individul născut din tată cetăţean şi dintr-o mamă cetăţeană; numai una dintre aceste(condiţii n-ar fi îndestulătoare. Unii împing şi mai departe cerinţele şi pretind doi sau trei ascendenţi şi chiar mai mulţi. Dar diiţ

1. Vezi cartea II, cap. VI, §16.

2. Vezi cartea II, cap. VIII, §4.

această definiție, care se crede așa de simplă și republicană, se naște o altă dificultate, anume de a se ști dacă acest al doilea ori al treilea ascendent a fost cetățean. Astfel, Gorgias[1] din Leontinum, pe jumătate din încurcătură, pe jumătate în batjocură, pretindea că, precum oalele sunt făcute de meșteri olari, tot astfel și cetățenii din Larissa sunt fabricați de către meșteri speciali, căci există asemenea meșteri de larisseeni. De altfel, lucrul e simplu: ei erau cetățeni dacă se bucurau de drepturile enunțate în definiția noastră; căci a fi născut dintr-un tată cetățean și dintr-o mamă cetățeană este o condiție ce nu se poate cere cu dreptate de la primii locuitori, de la fondatorii cetății.

§10. Mai mare dificultate este poate cu cei care s-au făcut cetățeni în urma unei revoluții, cum este, de exemplu, Clistene[2] în Atena; după alungarea tiranilor, el încetățeni pe mulți străini și sclavi meteci (domiciliați); referitor la aceștia, problema e nu cine este cetățean, ci dacă pe drept ori pe nedrept (s-au făcut cetățeni). Desigur, cineva ar putea întreba mai departe dacă un cetățean făcut pe nedrept este sau nu cetățean, întrucât nu este decât unul fals și în mod injust; când însă vedem că există și autorități constituite în mod injust, pe care totuși le recunoaștem ca având autoritate, însă nu conform dreptului și fiindcă am determinat noțiunea de cetățean ca pe unul căruia îi revine o oarecare autoritate (ca fiind părtaș de fapt la această autoritate, după cum am spus), urmează că trebuie să-i denumim cetățeni și pe aceștia (făcuți de către Clistene); iar în ce privește aprecierea dacă sunt pe drept ori pe nedrept, chestiunea aceasta depinde de cea pe care am pus-o la început: cutare act a emanat de la stat ori nu. Astfel, când după oligarhie sau tiranie urmează democrație, mulți cred că trebuie să se anuleze datoriile contractate, cum zic ei, nu de către stat, ci de către tiran, și încă multe alte (obligații), întrucât puterea s-a bazat pe samavolnicia (exercitată) asupra cetățenilor, iar nu pe folosul obștesc; (însă și democrația poate să n-aibă în vedere interesul obștesc)[3].

• 1 Gorgias, sofist, contemporan al lui Pericle; numele lui. îl poartă faimosul dialog al lui l'laton. El se bucura de un mare renume.

| 2 Clistene a stabilit în Atena 10 triburi în loc de 4, către 508 a. Chr.

I 3 Parante/.a este reconstituirea probabilă a lui Susemihl.

§11. Atunci, actele de guvern democratic, conform aceluiaşi principiu, nu se pot socoti emanate de la statul democratic, după cum nu s-au socotit nici acelea ale oligarhiei sau ale tiraniei.

De această controversă ţine, după cât se pare, cercetarea: după care criteriu trebuie să decidem dacă statul este tot acelaşi ori nu mai este tot acelaşi, ci un altul. Considerarea cea mai superficială a acestei chestiuni se opreşte la teritoriul (statului) şi la locuitorii lui, cum se întâmplă, de exemplu, că locuitorii părăsesc teritoriul unde au locuit şi se aşază unii într-un loc, alţii în alt loc şi întrebarea de aici, dacă ei mai alcătuiesc aceeaşi cetate (acelaşi stat), nu trebuie socotită deosebit de grea, căci deosebirea diferitelor înţelesuri ale cuvântului „cetate" face destul de uşoară dezlegarea dificultăţii.

§12. La fel se pune problema când (invers) locuitorii ocupă mereu acelaşi loc; în ce caz trebuie să se considere aceasta drept una şi aceeaşi cetate? Căci doar nu zidurile constituie unitatea cetăţii, altminteri s-ar putea construi un zid în jurul Peloponesului întreg. S-au văzut cetăţi cu dimensiuni aproape tot aşa de vaste, cu circumscripţii mai degrabă cât ale unei naţiuni decât aîe unei cetăţi, de exemplu Babilonul[1], despre care se spune că, la trei zile după cucerirea sa, o parte a oraşului nu ştia încă nimic despre aceasta. De altminteri, vom găsi prilej să deslușim în altă parte această chestiune, căci omul de stat nu trebuie, desigur, să neglijeze această chestiune, după cum, de asemenea, trebuie să se ocupe şi cu problema: ce mărime şi ce număr de locuitori este mai favorabil să aibă un stat şi dacă este mai bine ca cetăţenii să fie de acelaşi neam ori de mai multe.

§13. Dar să admitem că acelaşi teritoriu rămâne locuit d aceiaşi indivizi. în acest caz, este oare posibil, atâta vreme c naţionalitatea locuitorilor rămâne aceeaşi, a susţine că statul es identic, cu toată succesiunea neîntreruptă de naşteri şi de deces după cum se recunoaşte identitatea fluviilor şi a izvoarelor, de undele lor se reînnoiesc'şi se scurg întruna? Ori trebuie s

1. Este vorba de ocupaţia lui Cirus (Vezi Herodot, I, 178, 192). Herodot însă» spune nimic de a treia zi, ci numai că pe când periferia oraşului căzuse în mâini duşmanului, centrul nu ştia nimic despre eveniment.

susținem că numai oamenii rămân aceiași, însă că statul devine un altul? Statul este într-adevăr un fel de asociație; dacă el este o asociație de cetățeni ce se supun unei Constituții, Constituția aceasta prefăcându-se și modificându-se în forma sa, urmează în mod necesar, pare-mi-se, că statul nu rămâne același; ca și corul comic și tragic (pe rând), pe care noi le numim diferit, deși de mai multe ori sunt compuse din aceleași persoane. De asemenea, orice specie de asociație ori sistem le considerăm schimbate dacă modul compunerii s-a schimbat; așa este armonia, în care aceleași sunete pot da când modul doric, când modul frigian[1].

Deci dacă aceasta este adevărat, trebuie să analizăm Constituția când dorim să decidem dacă statul este același ori nu. Se poate, de altfel, ca el să primească un nume deosebit, chiar dacă oamenii ce-l compun au rămas aceiași, ori să păstreze numele său dintâi, deși oamenii sunt cu totul alții. Dacă se cuvine să-și țină obligațiile după o revoluție sau să nu le respecte, aceasta este o altă chestiune.

CAPITOLUL II

§1.0 chestiune care este în legătură cu cea de mai sus este de a se ști dacă virtutea[2] omului de treabă trebuie socotită una și ceeași cu a cetățeanului bun. însă spre a putea desluși acest lucru, trebuie să determinăm într-o schemă în ce constă destoinicia omului de treabă. întocmai precum corăbierii sunt membri ai unei asociații, tot așa socotim și pe cetățeni. Deoarece slujba corăbierilor nu este una, căci ei au îndatoriri deosebite (unul este lopătar, altul cârmaci, altul secund, iar al patrulea poartă alt nume, după munca lui), cea mai precisă noțiune a destoiniciei fiecăruia este aceea care exprimă treaba pe care o face; însă toți au și o sarcină comună, căci desăvârșirea unei călătorii norocoase este sarcina comună a tuturor și scopul spre care se îndreaptă strădania fiecărui corăbier.

[1] Vezi cartea V, cap. VII, §8.

[2] Cuvântul grec apetri de la apexNco = a face plăcere, a plăcea, nu este talentul lui *virius* - de la *vir* (bărbat) = bărbăție. în lipsă de alt termen, l-am tradi prin *virtute.* în tot cursul capitolului acesta.

§2. Cetățenii se aseamănă exact cu mateloții; cu toată deosebirea slujbelor lor, păstrarea asociației este îndatorirea comună; asociația este însă statul și de aceea virtutea cetățeanului se măsoară totdeauna după constituția statului. Dar deoarece există diferite forme de stat, este clar că virtutea cetățeanului nu poate fi una și singură desăvârșită, dar din contră, virtutea omului de treabă este una și absolută.

De aici, încheierea evidentă că virtutea cetățeanului poate fi o virtute cu totul deosebită decât a omului de treabă.

§3. Chestiunea aceasta se poate trata și dintr-un punct de vedere deosebit, în legătură cu ideea statului model. Dacă într-adevăr este imposibil ca un stat să fie alcătuit numai din oameni destoinici, fiindcă este imposibil ca toți cetățenii să fie la fel, însă totuși fiecare dintre ei trebuie să-și împlinească bine datoria sa proprie, și fiindcă acest lucru iarăși nu este cu putință decât grație destoiniciei, destoinicia cetățeanului bun și a omului de treabă nu poate fi una și aceeași, căci prima calitate trebuie să o aibă cetățenii într-un stat desăvârșit - numai cu această condiție poate fi stat model; cu privire la cea de-a doua calitate nu este posibil același lucru, întrucât nu se cere unui stat desăvârșit ca toți cetățenii să fie și oameni (absolut) de treabă.

§4. Pe lângă aceasta, statul este alcătuit din elemente neasemănătoare, căci o ființă vie se compune din suflet și corp, iar sufletul, din rațiune și dorințe, iar familia, din bărbat și femeie, iar averea, din stăpân și sclav; tot astfel, statul se alcătuiește din toate acestea și din alte elemente neasemenea și din faptul acesta; reiese în mod necesar că destoinicia tuturor cetățenilor nu poate fi una și aceeași, ca în cor: nu același rol îl are corifeul ca figurantul.

§5. De ce virtutea cetățeanului și a omului de treabă n' poate fi una și aceeași, reiese clar de aici.

Dar este oare cineva care să poată reuni cea dintâi cu cea de doua virtute în persoana sa? Da, este magistratul vrednic a guver care trebuie să fie totdeauna destoinic și prudent, căci prudența este mai puțin necesară omului politic decât virtutea. Astfel, s-a C că trebuie să se dea o educație specială oamenilor meniți pen guvernare; și de fapt vedem pe fiii regilor că învață îndeosebi

războiului și a călăriei. Euripide, când zice: „La o parte cu talente inutile statului"[1] vrea să spună că există o pedagogie politică.

§6. Dacă deci virtutea bunului magistrat[2] este aceeași cu a omului de treabă (cinstit) și dacă cineva își păstrează calitatea de cetățean chiar când ascultă de un superior, virtutea cetățeanului îndeobște nu poate fi cu totul identică cu aceea a omului cinstit. Aceasta va fi numai virtutea unui oarecare cetățean, pentru că virtutea cetățenilor nu este identică cu aceea a magistratului care-i guvernează. Aceasta era fără îndoială ideia lui Iason[3], când zicea „că el ar muri de foame dacă ar înceta să domnească, fiindcă nu învățase să trăiască precum un simplu particular".

§7. Pe de altă parte, se laudă mult talentul cuiva de a ști să se supună deopotrivă și să guverneze și trece drept virtutea supremă a cetățeanului să știe în același timp să guverneze și să se supună. Dar dacă guvernarea trebuie să fie partea omului cinstit și dacă a ști să se supună și a ști să guverneze sunt calități necesare cetățeanului, nu se poate spune desigur că ele sunt vrednice de aude cu totul egale. Trebuie să se recunoască aceste două lucruri: mai întâi, că cel care se supune și cel care guvernează nu trebuie să învețe amândoi aceleași lucruri și, în al doilea rând, că cetățeanul trebuie să aibă ambele talente, să se bucure de autoritate și să se resemneze la supunere, lată cum s-ar putea proba aceste două afirmații.

§8. Există o putere a stăpânului (asupra sclavului) și, după cum am văzut[4], ea se învârtește în jurul trebuințelor de rând ale vieții; ea nu cere ca celce poruncește să fie capabil să lucreze el însuși, ci numai să știe să se folosească de aceia care îl ascultă. Restul e treaba sclavului și înțeleg prin rest munca necesară spre a face tot serviciul casei. Felurile de sclavi sunt tot așa de numeroa-

1 Versuri scoase dintr-o piesă, *Eol,* care nu ni s-a păstrat.

2. Cuvântul „magistrat,, este luat în accepțiunea etimologică, de înalt funcl'onar public, administrativ, executiv, legislativ ori în justiție, în statele roman și In limba română are sensul restrâns de autor al unei sentințe, hotărâri ori [4]e=izii judiciare.

3. Tiran din Plieres, în Tesalia, asasinat în anul 375 a. Chr., când urzise un com-[p 01] contra libertății Greciei.

• Canea I, cap. II, §21.

se precum sunt şi deosebitele lor meserii; s-ar putea rândui printre ei şi muncitorii manuali, care, cum arată şi numele lor, trăiesc din munca mâinilor lor. Printre muncitorii manuali trebuie să fie cuprinşi şi toţi lucrătorii meseriilor mecanice şi iată de ce: în câteva state din vechime, lucrătorii au fost înlăturaţi de la funcţiile publice, la care n-au putut ajunge decât în mijlocul exceselor demagogiei.

§9. însă nici omul cinstit, nici omul de stat, nici cetăţeanul bun n-au nevoie, decât când pot găsi în ele folosul lor personal, să ştie toate lucrările acestea precum le cunosc oamenii meniţi supunerii, în stat nu mai e vorba nici de stăpân, nici de sclav: nu este decât o autoritate care se exercită cu privire la fiinţe libere.,ş+-egale din naştere. Aceasta este deci autoritatea politică, pentru care trebuie să se formeze viitorul magistrat, mai întâi supunându-se el însuşi, precum se învaţă a se comanda un detaşament de cavalerie fiind mai întâi simplu călăreţ, a fi general, executând ordinele unui general, a conduce o falangă sau un batalion, servind ca simplu soldat într-una ori celălalt. Deci în înţelesul acesta este drept a se susţine că singura şi adevărata şcoală a guvernării este supunerea[1].

§10. Nu este mai puţin sigur că meritul autorităţii şi acela al supunerii sunt foarte deosebite, deşi cetăţeanul bun trebuie să reunească în persoana lui deopotrivă ştiinţa şi forţa ascultării şi guvernării şi deşi virtutea sa constă în a cunoaşte aceste două feţe ale puterii, care se aplică fiinţelor libere. Ele trebuie, de asemenea, să fie cunoscute şi de omul cinstit; dacă înţelepciunea şi dreptatea guvernării sunt altele decât înţelepciunea şi dreptatea supunerii - pentru că cetăţeanul rămâne liber, chiar când s supune -, virtuţile cetăţeanului (de exemplu dreptatea sa) n-~ putea fi mereu aceleaşi; ele trebuie să-şi schimbe forma, dup cum se supune ori guvernează. Astfel, curajul şi înţelepciunea est una la bărbat şi alta la femeie. Un om ar părea laş dacă n-ar n viteaz decât ca o femeie vitează; o femeie ar părea guralivă daca n-ar fi decât atât de tăcută pe cât trebuie să fie bărbatul care ştii

1. Unul din preceptele lui Solon.

să conducă. Astfel, în familie, rolurile bărbatului şi ale femeii sunt foarte opuse, datoria unuia fiind de a câştiga, iar a celeilalte de a conserva.

§11. Singura virtute specială a guvernării este prudenţa; cât despre celelalte, ele sunt în mod necesar un bun comun al celor care se supun şi al celor care guvernează. Prudenţa nu este câtuşi de puţin o virtute de supus; virtutea proprie a supusului este o dreaptă încredere în şeful său; cetăţeanul care se supune este ca fabricantul de fluiere; cetăţeanul care comandă este ca artistul care trebuie să se servească de instrument.

§12. Discuţia aceasta a avut deci drept obiect să se poată vedea până la ce punct virtutea politică şi virtutea particulară sunt identice ori deosebite, întru cât se confundă sau întru cât se depărtează una de alta.

CAPITOLUL III

§1. Mai rămâne încă o chestiune de rezolvat cu privire la etăţean. Oare cineva nu este cetăţean decât în măsura în care roate lua parte la putere, ori trebuie să se pună şi meseriaşii în rândul cetăţenilor? Dacă se dă această calitate chiar unor oameni înlăturaţi de la puterea publică, atunci cetăţeanul nu mai are, în general, virtutea şi caracterul ce i-am atribuit, pentru că dintr-un meseriaş se face un cetăţean. Dar dacă se refuză calitatea aceasta meseriaşilor, care va fi locul lor în stat? Ei nu ţin desigur, nici de clasa străinilor, nici de a metecilor. Se poate spune, este adevărat, că nu este nimic ciudat în situaţia lor, deoarece nici sclavii, nici liberţii, nici ei nu ţin de clasele de care am vorbit.

§2. Dar este sigur că nu trebuie să ridicăm la rangul de cetăţeni pe toţi oamenii de care, totuşi, statul are nevoie. Astfel, Piii nu sunt cetăţeni precum sunt bărbaţii; aceştia sunt cetăţeni intr-un mod absolut; copiii sunt pentru viitor cetăţeni, fără 'ndoială, însă momentan sunt cetăţeni imperfecţi. Odinioară, în câteva state, meseriaşii erau ori sclavi, ori străini, iar în cele mai "'te state tot aşa este şi astăzi. Dar Constituţia desăvârşită nu va

admite niciodată pe meseriaș printre cetățeni[1]. Dacă se vrea a se face un cetățean și din meseriaș, atunci virtutea cetățeanului, astfel cum am definit-o, nu trebuie să se înțeleagă referitor la toți oamenii cetății, nici chiar la aceia care nu sunt decât liberi; trebuie să se înțeleagă numai cu privire la aceia care nu trebuie să muncească spre a trăi.

§3. A munci pentru lucrurile necesare vieții pentru persoana unui om înseamnă a fi sclav; a munci pentru public înseamnă a fi lucrător și zilier[2]. Este de ajuns a acorda acestor fapte cea mai mică atenție pentru ca chestiunea să fie foarte clară, de îndată ce o punem astfel. într-adevăr, Constituțiile fiind deosebite, și speciile de cetățeni vor fi deosebite; și aceasta mai cu seamă cu privire la cetățean ca supus. Prin urmare, în cutare Constituție, lucrătorul și zilerul vor fi în mod necesar cetățeni. în alta, ei nu ar putea fi în nici un chip. De exemplu, în statul pe care îl numim aristocratic, unde cinstea funcțiilor publice se împarte virtuții și considerației, căci învățarea virtuții nu se potrivește cu o viață de meseriaș și de muncitor manual.

§4. în oligarhii, zilerul nu poate fi cetățean, fiindcă magistraturile nu le pot ocupa decât oamenii bogați; dar meseriașul poate să fie, pentru că mulți meseriași se îmbogățesc și ei. în Teba, legea înlătura de la orice funcție pe oricine nu părăsise comerțul de mai mult de zece ani. Multe state au primit pe anumiți străini în rândul cetățenilor, iar în unele democrații, cel născut dintr-o cetățeană este cetățean.

§5. S-au făcut de asemenea legi pentru admitere bastarzilor; însă numai din cauza rarității adevăraților cetățenidevin cetățeni aceștia, fiindcă lipsa de oameni (oligantropia)[3] & pricinuit aceste legi. Când, dimpotrivă, oamenii se înmulțesc, elimină mai întâi cetățenii născuți dintr-un tată și dintr-o ma

1. Această teorie, care astăzi ni se pare falsă, decurge din principiul statornic mai sus (cartea II, cap. VI, §2) cu privire la timpul liber necesar cetățeanului.

2. Ziler = lucrător cu ziua.

3. Oligantropia a stins toate republicile antice. Aceasta s-a simțit mai multlj Sparta. Vezi mai sus, cartea II, cap. VI, §12. Statele antice n-aveau decât un sinW mijloc de a supraviețui: refacerea populației prin admiterea sclavilor în socii Ele au preferat să moară (Barthélemy-Saint-Hilaire).

sclavi, apoi aceia care sunt cetățeni numai din partea femeilor și, în fine, sunt făcuți cetățeni numai aceia născuți din amândoi părinții cetățeni.

§6. Că sunt mai multe specii de cetățean, este vădit; și se numește - cu cea mai mare dreptate - cetățean acela care ia parte la puterile publice; astfel, Homer a făcut (pe Achile) să zică:

„Tratatu-m-au ca pe un străin disprețuit...,,

căci este ca și un metec cel ce nu participă la magistraturi și pretutindeni unde se ascund diferențele acestea, sunt făcute numai cu scopul să înșele pe cei ce au numai domiciliul (în cetate).

§7. Astfel, din cercetarea dacă este aceeași ori alta virtutea Dmului cinstit și a cetățeanului bun reiese clar din cele spuse că, anumite state, omul cinstit și cetățeanul bun nu sunt decât unul și același, pe când în alte state se deosebesc, și, în sfârșit, că nu toată lumea este cetățean, ci că această calitate aparține numai amului politic, care este capabil, fie singur, fie prin alții, să igrijească de afacerile publice.

CAPITOLUL IV

§1. Aceste puncte o dată lămurite, prima chestiune care le urmează este: există una sau mai multe Constituții politice? Și dacă sunt mai multe, care este natura lor, numărul și deosebirile lor? Constituția este ceea ce determină în stat organizarea sistematică a tuturor puterilor, dar mai ales a puterii suverane; iar suveranul cetății, în toate locurile, este guvernământul[1]. Guvernământul este însăși Constituția. Mă explic: de exemplu, în democrații, poporul este suveranul; în oligarhii, din contră, este minoritatea compusă din bpgați; deci se zice că Constituțiile democrației [81] ale oligarhiei se deosebesc fundamental, iar noi vom face eleași deosebiri între toate celelalte.

§2. Mai întâi trebuie să reamintim aici care este scopul pe '•are l - a m recunoscut statului și care sunt deosebirile pe care

[1] **Până la** *Contractul social* **al lui Rousseau, părerea tuturor era că suveranul și** [v]**mământul sunt același lucru.**

le-am găsit în sfera puterilor, atât acelea care se aplică individului, cât şi acelea care privesc viaţa comună. (La începutul) acestui studiu am spus, vorbind despre administraţia casnică şi despre autoritatea stăpânului, că omul este din firea sa o fiinţă socială; înţeleg prin aceasta că, chiar fără nici o nevoie de sprijin mutual, oamenii doresc instinctiv viaţa socială.

§3. Aceasta nu înseamnă că pe ei nu-i reuneşte şi folosul comun, întrucât fiecăruia îi revine partea sa proprie din perfecţionarea şi înfrumuseţarea vieţii. Acesta este desigur scopul tuturor în masă şi al fiecăruia în particular; dar oamenii se mai reunesc fie şi numai pentru fericirea de a trăi; iar această dragoste de viaţă este, fără îndoială, una dintre perfecţiunile omenirii. Omul se alătură asociaţiei politice chiar când nu găseşte mai mult în ea decât viaţa, afară numai dacă suma relelor pe care le pricinuieşte ajunge s-o facă nesuferită. într-adevăr, se vede ce grad de mizerie îndură cei mai mulţi oameni numai din dragoste de viaţă; natura pare a fi pus în ea un farmec şi o dulceaţă firească.

§4. De altminteri, sunt foarte lesne de distins deosebitele feluri de putere despre care vrem să vorbim aici; vorbim despre aceasta în mai multe locuri din lucrările noastre exoterice[1]. Deşi interesul stăpânului[2] şi al sclavului este acelaşi, când voinţa reală a naturii dă stăpânului şi sclavului rangul pe care-l ocupă fiecare, dintre ei, puterea stăpânului are totuşi drept obiect direct folosul; stăpânului şi drept obiect întâmplător folosul sclavului, pentru că sclavul o dată nimicit, puterea stăpânului dispare cu el.

§5. Puterea tatălui asupra copiilor, asupra femeii şi a familiei întregi, putere pe care am numit-o domestică, are ca ţinti interesul administraţilor ori cel mult un interes comun lor aceluia care îi conduce. Deşi această putere, în ea însăşi, fiinţe mai ales pentru administraţi, ea poate, ca în atâtea alte arte I medicina, gimnastica - să aducă, în al doilea rând, un folos

1. Scrierile lui Aristotel erau împărţite în două clase: cele exoterice, care adresau mulţimii elevilor săi, şi cele acroamatice sau ezoterice, rezerv discipolilor mai bine iniţiaţi. Din acest pasaj rezultă că *Politica* face parte din din urmă.

2. Vezi mai sus, cartea I, cap. II, §13 şi urm.

aceluia care administrează. Astfel, maestrul de gimnastică poate foarte bine să se amestece printre tinerii pe care îi antrenează, după cum pe punte pilotul este deopotrivă şi pasager. Ţelul maestrului de gimnastică, ca şi al pilotului, este binele celor pe care-i conduce; ei nu iau partea lor de folos decât întâmplător, unul ca simplu matelot, celălalt ca elev, deşi este maestru (pedotrib).[1]

§6. Cu privire la puterile politice, când sunt bazate pe egalitatea cetăţenilor, toţi fiind asemenea, fiecare are dreptul să exercite "autoritatea la rândul său. Mai întâi, lucru natural, toţi privesc această alternativă ca perfect legitimă şi dau altuia dreptul de a hotărî de interesele lor, după cum şi ei au hotărât mai înainte de ale acelora, însă mai târziu, foloasele ce le aduce puterea şi administrarea intereselor generale insuflă tuturor oamenilor dorinţa de a se perpetua în funcţie; şi ca şi cum toţi ar fi bolnavi şi numai posedarea puterii le-ar putea da sănătate, într-atât de morţiş tind să păstreze autoritatea, o dată ce o stăpânesc.

§7. Deci este evident din acestea că toate Constituţiile care au în vedere folosul obştesc sunt pure, pentru că sunt conforme dreptului absolut; din contră, acelea care au în vedere numai folosul guvernanţilor sunt defectuoase şi numai nişte forme corupte ale Constituţiilor bune, căci sunt despotice (adică tratează pe guvernaţi ca pe nişte sclavi), pe câtă vreme cetatea este o asociaţie de oameni liberi.

După ce am stabilit aceste principii, putem cerceta numărul şi natura Constituţiilor şi mai întâi ne vom ocupa cu Constituţiile pure; o dată acestea determinate, vom recunoaşte lesne Constituţiile corupte.

1. Pedotribul este maestru de gimnastică.

CAPITOLUL V

§1. Guvernământul şi Constituţia fiind lucruri identice, iar guvernământul fiind puterea suverană a cetăţii, trebuie în chip necondiţionat ca această putere să se compună ori dintr-un singur individ[1] sau dintr-o minoritate, ori, în sfârşit, din masa cetăţenilor. Când unul singur, minoritatea sau majoritatea guvernează în interesul general, Constituţia este în mod necesar pură; când ei guvernează în interesul lor propriu sau în interesul unuia, în interesul minorităţii ori în interesul mulţimii, Constituţia este deviată de la scopul său, pentru că din două lucruri, unul: ori membrii asociaţiei nu sunt într-adevăr cetăţeni, ori, dacă sunt, ei trebuie să aibă partea lor din folosul obştesc.

§2. Când monarhia sau guvernământul unuia singur are drept obiect interesul general, se numeşte, vulgar, regalitate. Cu aceeaşi condiţie, guvernământul minorităţii, dacă nu este redusă la o singură persoană, este aristocraţie, numită astfel fie pentru că puterea este în mâna celor mai buni, fie pentru că scopul ei este cel mai mare bine al statului şi al asociaţilor. în sfârşit, când majoritatea guvernează în sensul interesului general, guvernul primeşte ca nume special numele generic al tuturor guvernămintelor şi se; numeşte republică (politie).

§3. Aceste deosebiri de nume sunt foarte juste. O virtute superioară se poate găsi la un individ sau la o minoritate, însă la o majoritate mai greu, afară numai de virtutea războinică, ce se mani-" festă mai ales în mase, şi de aceea, în acest fel de stat, clasa cea m puternică este clasa războinică, iar toţi cei cu arme sunt cetăţeni.

§4. Deviaţiile[2] acestor Constituţii clasice sunt tirania, regalităţii, oligarhia, a aristocraţiei şi demagogia, a republiciu

1. Diviziunea aceasta nu e a lui Aristotel. Se găseşte în Herodot, *Thalm,* **c^ll LXXX şi urm. Şi Platon o admite:** *Republica,* **cartea I, pag. 338 d.**

2. Polibiu, cartea VI, pag. 629, Platon, *Republica,* **cartea VIII, pag. 544 c. tradus termenul 5r|uoKpcma cu** *demagogia* **de câte ori Aristotel ia acest cuvâi sens peiorativ, ca aici. în limba română, cuvântul** *democraţie* **este lipsit de** *o*

Tirania este o monarhie în folosul monarhului, oligarhia, în interesul celor bogaţi, iar demagogia, în interesul săracilor. Nici una dintre aceste forme de guvernământ nu are în vedere binele obştesc

Trebuie să ne oprim câteva momente spre a nota bine deosebirea fiecăruia dintre aceste trei guvernăminte, căci chestiunea prezintă dificultăţi. Când se observă lucrul în mod filozofic şi când nu se mărgineşte cineva numai la faptul practic, trebuie să nu se omită nici un amănunt şi nici să fie nesocotit vreunul, ci să se arate toate în lumina lor adevărată, orice metodă am întrebuinţa.

§5. Tirania, cum am mai spus, este guvernământul unuia singur ce domneşte ca un stăpân peste asociaţia politică; oligarhia este dominarea politică a bogaţilor; demagogia, din contră, dominarea săracilor, cu înlăturarea bogaţilor. Prima dificultate se iveşte când luăm în considerare aceste limitări: dacă majoritatea stăpână a statului este alcătuită din bogaţi, atunci guvernământul najorităţii se numeşte democraţie? Şi reciproc, dacă, din întâmplare, săracii, în minoritate faţă de bogaţi, sunt cu toate acestea, graţie superiorităţii forţei lor, stăpâni ai statului, atunci guvernământul minorităţii trebuie să se numească oligarhie? în aceste cazuri, definiţiile pe care le-am dat devin inexacte.

§6. Şi nu se rezolvă această dificultate nici chiar reunind ideile de bogăţie şi minoritate, acelora de mizerie şi majoritate şi păstrând numele de oligarhie guvernământului în care bogaţii în minoritate ocupă funcţiile şi acela de demagogie pentru statul în care săracii în majoritate au suveranitatea. Pentru că aceasta ar prezenta o altă dificultate. Căci cum să clasificăm aceste două

ne de Constituţie pe care le-am presupus: una în care bogaţii

nează majoritatea, cealaltă în care săracii formează minori-

anţă defavorabilă şi n-ar fi redat sensul textului. Tot astfel, Aristotel ia otdeauna cuvântul "popor" în sensul părţii celei mai numeroase şi sărace a «tenilor, a corpului politic. Ori de câte ori se va întâlni vorba aceasta, trebuie să aleagă nu totalitatea sau majoritatea naţiunii, ceea ce ar cuprinde şi pe sclavi, nai clasa cea din urmă a corpului politic. Aceeaşi diviziune a formelor de ! ‘”âmânt o face şi Platon în *Legile,* **cartea VIII, pag. 832, unde vorbeşte despre • ‘‘‘i guvernăminte rele, cărora le dă aceleaşi nume, cu adăugarea că sunt mai ^facţiuni constituite.**

tatea, suverani şi unii şi ceilalţi ai statului? Afară numai dacă nu iva oarecare alte forme politice n-au fost omise din enumerarea noastră.

§7. însă raţiunea ne spune îndeajuns că dominaţia minorităţii şi aceea a majorităţii sunt lucruri cu totul accidentale, prima în oligarhii, a doua în democraţii, fiindcă bogaţii formează pretutindeni minoritatea, după cum săracii formează pretutindeni majoritatea. Astfel, deosebirile arătate mai sus nu sunt adevărate dificultăţi. Ceea ce distinge în mod esenţial democraţia de oligarhie este sărăcia şi bogăţia; şi oriunde puterea este în mâna bogaţilor, majoritate ori minoritate, este o oligarhie; oriunde este în mâna săracilor, este demagogie. însă nu este mai puţin adevărat, o repet, că îndeobşte se îmbogăţesc puţini, pe când, din contră, toţi trebuie să se bucure de libertate; însă bogăţia şi libertatea sunt baza pe care şi unii şi alţii pretind să guverneze.

§8. Să vedem mai întâi care sunt din ambele părţi limitele ce se trag oligarhiei şi demagogiei şi ce este dreptul oligarhic şi cel democratic. Amândouă se apropie într-adevăr de oarecare dreptate, însă numai până la un anumit grad, dar nu de dreptul absolut, pe care nu-l stabilesc nici unii, nici alţii. Astfel, egalitatea pare a fi dreptul comun şi fără îndoială ea este, însă nu pentru toţi, ci numai între egali; şi tot astfel cu privire la inegalitate; ea este desigur un drept, nu pentru toţi, ci pentru indivizi inegali între ei; însă ei nu ţin seamă de persoane şi judecă greşit. Cauza acestui lucru este că ei judecă despre propriile lor interese; şi sunt de obicei judecători răi aceia angajaţi în propriile lor procese.

§9. Dreptul restrâns la câţiva putându-se aplica la lucruri tot ca şi la persoane, cum am spus în *Etică*[1], ambele părţi sunt înţelese cu privire la chestiunea în ce constă egalitatea lucrurilor, însă nu cu privire la egalitatea persoanelor, mai cu seamă din cauza amintită, anume că cineva este judecător rău în propriul său proces, şi apoi ca urmare a faptului că amândoi exprimă numai o anumită porţiune a dreptului, dar cred că exprimă dreptul absolut:

• o parte, superiori într-o privinţă, în avere spre exemplu, ei se cred superiori în toate; de cealaltă parte, egali într-o privinţă, în

1 Etica, cartea V, cap. V.

libertate, spre exemplu, se cred absolut egali. De amândouă părțile se nesocotește lucrul de căpetenie.

§10. Dacă asociația politică nu s-ar alcătui într-adevăr decât în vederea bogățiilor, partea asociaților ar fi în stat în proporție directă cu averile lor, iar partizanii oligarhiei ar avea atunci deplină dreptate; căci n-ar fi drept ca asociatul care n-a pus decât o mină[1] la o sută să aibă ca și acela care ar fi adus tot restul, adică aceeași parte fie din capital, fie din veniturile lui.

§11. Dar asociația politică nu are drept scop numai existența materială a asociaților, ci și fericirea și virtutea lor, altminteri ea s-ar putea întemeia între sclavi sau între alte ființe decât oamenii, care totuși nu o pot întemeia, nefiind capabili de fericire și discernământ. Asociația politică nu are ca obiect nici alianța ofensivă și defensivă între indivizi, nici legăturile lor mutuale, nici serviciile pe care și le pot face; căci atunci etruscii[2] și cartaginezii și toate popoarele legate prin tratate de comerț ar trebui să fie considerate ca cetățeni ai unuia și aceluiași stat, mulțumită convențiilor lor cu privire la import, la siguranța individuală, la cazurile de războaie comune. Ei au de altminteri, fiecare, magistrați separați, fără un magistrat comun pentru toate aceste relații, cu totul nepăsători față de moralitatea aliaților lor, orfcât de nedrepți și răi ar fi cei care sunt cuprinși în aceste tratate, și cu grijă numai să nu-și facă vreo nedreptate ori vreo pagubă unul altuia. Dar fiindcă cei ce au în vedere niște legi bune se interesează mai ales de virtutea și corupția politică, este clar că virtutea este prima grijă a unui stat care merită calitatea aceasta și care nu este un stat numai cu numele. Altminteri, asociația politică este ca o alianță militară de popoare depărtate, deosebindu-se numai prin teritoriile lor; legea, din acest moment, este o simplă convenție; și cum a zis sofistul Lycophron[3]: „Ea nu este decât o garanție a drepturilor individuale, fără nici o înrâurire asupra moralității și justiției personale a cetățenilor".

1 • O sută de drahme.

2. Aristotel zice „tyrrhenienii", adică etruscii.

3. Aristotel îl citează de mai multe ori pe Lycophron în *Retorica,* **cartea III, ‘‘P III, §1 și în** *Respingerea sofiștilor,* **cap. XV, §16.**

§12. Proba acestui lucru este uşoară. Să se reunească în gând diferitele localităţi şi să se împrejmuiască cu un singur zid Megara şi Corintul; desigur, prin faptul acesta nu se va fi făcut un singur stat din întinderea aceasta vastă, chiar dacă am presupune că toţi cei ce o locuiesc au făcut căsătorii între ei, legătură care trece drept cea mai însemnată a asociaţiei civile. Ori să se presupună nişte oameni izolaţi unii de alţii, totuşi atât de apropiaţi încât să poată păstra posibilitatea comunicărilor între ei; să le atribuim legi comune cu privire la justiţia mutuală ce trebuie respectată în relaţiile comerciale, unii fiind dulgheri, alţii plugari, cizmari etc, în număr de zece mii, de exemplu; dacă legăturile lor nu sunt altele decât acelea ale schimbului şi alianţei de război, atunci ei nu vor forma o cetate (stat).

§13. Şi pentru ce? Totuşi, aici nu s-ar putea zice că legăturile asociaţiei nu sunt aşa de strânse. Adevărul este că, acolo unde asociaţia este astfel încât fiecare nu vede statul decât în propria sa casă, acolo unde unirea nu este decât o ligă împotriva violenţei, nu este cetate, dacă privim mai de aproape; relaţiile unirii nu sunt decât acelea ale indivizilor izolaţi. Deci, evident, cetatea nu constă în comunitatea domiciliului, nici în apărarea drepturilor individuale, nici în legăturile de comerţ şi de schimb; aceste condiţii preliminare sunt desigur necesare pentru ca cetatea să existe, dar chiar când ele se reunesc toate, cetatea (statul) nu există încă. Cetatea (statul) este asociaţia fericirii şi a virtuţii pentru familii şi pentru deosebitele clase de locuitori, în vederea unui trai complet care să fie şi independent.

§14. Cu toate acestea, nu s-ar putea ajunge la un asemenea rezultat fără comunitatea domiciliului şi fără ajutorul căsătoriilor, şi tocmai aceasta a dat naştere, înăuntrul statelor, legăturilor de familie, frăţiilor, sacrificiilor publice şi serbărilor care reunesc pe cetăţeni. Izvorul tuturor acestor instituţii este prietenia, sentiment care împinge pe om să prefere viaţa în comun; scopul statului este fericirea cetăţenilor, iar toate aceste instituţii nu tind decât să o asigure. Statul este aşadar o reuniune de familii întocmite în sate în vederea unei vieţi depline şi suficiente sieşi. Deci asociaţia politică are desigur drept scop virtutea şi fericirea indivizilor, iar

„u viaţa comună.

§15. Aceia care contribuie mai mult la acest fel de asociaţie urmează că au o parte mai mare decât aceia care, egali sau superiori ca libertate, ca naştere, au cu toate acestea mai puţină virtute politică, o parte mai mare decât aceia care-i întrec în ce priveşte averea, dar sunt mai prejos totuşi ca merit.

Se poate încheia de aici că este evident că bogaţii şi săracii, în opiniile lor aşa de opuse cu privire la stat, n-au descoperit, şi unii şi alţii, decât numai o parte a adevărului şi a dreptăţii.

CAPITOLUL VI

§1. Acum se pune întrebarea: cui trebuie să aparţină suveranitatea în stat? Ori mulţimii, ori bogaţilor, ori celor destoinici, ori unui singur individ superior, ori unui tiran; fiecare din ipotezele acestea are însă dificultatea sa. Căci cum - săracii, pentru că sunt majoritatea, să-şi împartă avuţiile bogaţilor? Şi nu va fi aceasta o nedreptate? Fiindcă, pe Zeus, ceea ce decide suveranul este ceva drept! Atunci ce trebuie să se numească o nedreptate extremă? Dar după ce se va împărţi totul, dacă o a doua majoritate îşi împarte din nou bunurile minorităţii, statul evident se va nimici. Şi cu toate acestea, virtutea nu ruinează pe acela în fiinţa căruia se află; dreptatea nu este o otravă pentru stat. Atunci evident că nici legea aceasta nu este ceva drept.

§2. Pe baza aceluiaşi principiu, tot ce va fi făcut tiranul va fi în mod necesar drept; el se va servi de forţă pentru că va fi cel mai tare, după cum şi mulţimea faţă de bogaţi. Dacă puterea va aparţine de drept minorităţii, bogaţilor, apoi dacă şi aceştia fac un acelaşi fapt şi jefuiesc poporul şi-i iau averea sa, să fie oare aceasta o faptă dreaptă? Atunci şi celelalte ar fi tot aşa de drepte. Aşadar, e clar că procedeele acestea nu sunt decât crime şi nedreptăţi.

§3. Trebuie oare să se încredinţeze oamenilor destoinici suveranitatea absolută a tuturor afacerilor? Aceasta înseamnă a înjosi toate clasele înlăturate de la funcţiile publice; funcţiile publice sunt adevărate onoruri şi perpetuitatea puterii în mâna

câtorva cetățeni desconsideră în mod necesar pe toți ceilalți. Este oare mai bine a da puterea unuia singur, omului superior? Dar aceasta ar fi ceva și mai oligarhic, iar cei fără onoarea cetățenească ar fi și mai mulți. Ar putea zice cineva că este o greșeală gravă să se dea puterea suverană oamenilor al căror suflet este supus prefacerilor patimilor. Ei bine, se va zice: legea să fie suverană, fie ea oligarhică sau democratică; se vor înlătura măcar atunci toate greutățile? Câtuși de puțin; aceleași ^primejdii de care am vorbit mai sus vor exista totdeauna.

§4. Dar despre aceste chestiuni vom mai vorbi în altă parte[1].

A da suveranitatea în mâna mulțimii în loc să fie dată oamenilor destoinici, care sunt totdeauna în minoritate, poate părea o soluție dreaptă și adevărată a chestiunii, deși nu descurcă încă toate dificultățile. Se poate admite într-adevăr că majoritatea - compusă din membri, fiecare luat în parte[2] neînsemnat - este cu toate acestea mai presus de oamenii superiori, dacă nu individual, cel puțin în masă, după cum un ospăț cu participarea tuturor este mai îmbelșugat decât unul pe care l-a plătit o singură persoană. în această mulțime, fiecare individ are partea sa de virtute, de înțelepciune, și reunindu-se toți, formează, se poate spune, un singur om cu mâini, picioare, simțuri nenumărate, un moral și o inteligență în proporție. Astfel, publicul judecă foarte bine și lucrările de muzică și ale poeților, anume unul o parte, unul alta și toți împreună întregul.

§5. Numai prin aceasta oamenii destoinici luați individual se deosebesc de mulțime, ca cei frumoși de cei nefrumoși, după cum un tablou frumos se deosebește de aceeași parte din natură prin compoziția într-o unitate a trăsăturilor frumoase risipite aiurea; observând apoi lucrul, se poate găsi ceva și mai frumos ca tabloul: la unul un ochi (mai frumos), la altul altă parte. Nu voi afirma că

1. Vezi mai jos, cap. X, §4.

2. Aristotel expune aici drepturile majorității tot așa de convins cum ar face-o un democrat din zilele noastre. Vezi mai jos, cap. X, §5, o repetare a acestora. Montesquieu găsește poporul incapabil de a lua hotărâri de inițiativă, deși e plin de discernământ; acesta e motivul pentru care el preferă sistemul reprezentativ. Vezi *L'Esprit des Lois,* cartea II, cap. II și cartea XI, cap. VI, pag. 15 (Barthelemy-Saint-Hilaire).

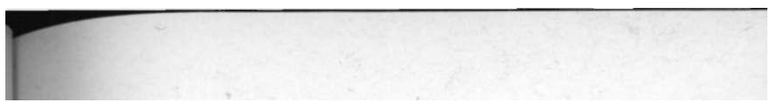

aceasta este, la orice mulţime, în orice adunare mare, deosebirea statornică a majorităţii de numărul mic al oamenilor destoinici; şi desigur, s-ar putea spune mai degrabă, fără teamă de a ne înşela, că în multe cazuri o deosebire de felul acesta este cu neputinţă, căci atunci s-ar împinge comparaţia până la animale: şi în ce măsură, întrebăm noi, oamenii se deosebesc de anumite animale? însă dacă o restrângem la o mulţime dată, aserţiunea poate fi perfect adevărată.

§6. Aceste consideraţii răspund la întâia noastră chestiune cu privire la suveran şi la următoarea, care este strâns legată de ea: la care obiecte trebuie să se întindă suveranitatea oamenilor liberi şi a masei cetăţenilor? înţeleg prin masa cetăţenilor pe toţi oamenii cu o avere şi cu un merit obişnuit. Este o primejdie a le încredinţa magistraturile importante; din lipsă de echitate şi de înţelepciune, ei vor fi nedrepţi câteodată, iar alteori vor face greşeli. A-i înlătura din toate funcţiile este ceva foarte primejdios. Un stat în care sunt atâţia săraci înlăturaţi de la onorurile publice numără în mod necesar în sânul său tot atâţia duşmani. însă li se poate lăsa dreptul de a delibera cu privire la afacerile publice şi dreptul de a judeca.

§7. Aşa, Solon şi alţi câţiva legiuitori le-au acordat alegerea şi cenzura magistraţilor, însă nu le-au recunoscut funcţiile individuale. Când sunt adunaţi, masa lor simte totdeauna lucrurile cu o înţelegere îndestulătoare şi, reunită cu oamenii destoinici, ea serveşte statul, după cum o hrană nu tocmai aleasă, amestecată cu anumite alimente mai alese, dau prin amestecul lor o cantitate de hrană mai mare şi mai hrănitoare. însă indivizii luaţi în parte sunt incapabili de a chibzui.

§8. Acestui principiu politic i se poate face o primă obiecţie punându-se întrebarea dacă, atunci când este vorba de a judeca meritul unui tratament medical, nu trebuie chemat acela care la nevoie ar fi în stare să-l vindece pe bolnav de durerea de care suferă, adică pe medic; şi adaug că acest raţionament se poate aplica tuturor celorlalte arte, în toate cazurile unde experienţa joacă rolul de căpetenie, astfel că precum medicul poate fi apreciat numai de către medici, tot astfel şi orice specialist, numai de către cei

asemenea lui. Medic înseamnă în acelaşi timp acela care execută reţeta, acela care o prescrie şi omul învăţat în ştiinţă. Toate artele, se poate zice, au diviziuni asemănătoare şi se dă dreptul de a aprecia atât ştiinţei teoretice, cât şi învăţăturii practice.

§9. Alegerea magistraţilor încredinţată mulţimii poate fi criticată în acelaşi mod. Se va zice că numai aceia care ştiu să facă lucrul au destulă pricepere să aleagă bine. Este treaba geometrului să-i aleagă pe geometri, a pilotului să-i aleagă pe piloţi; căci dacă în oarecare lucruri, în oarecare arte, cineva poate lucra fără să fi' făcut ucenicie, nu va lucra desigur mai bine ca specialiştii. Deci,, pentru acelaşi motiv, nu trebuie să lăsăm în seama mulţimii nici dreptul de a alege magistraţi, nici dreptul de a le cere socoteală.

§10. Dar poate că această obiecţie nu este tocmai dreaptă, pentru motivele de mai sus[1], decât dacă nu presupunem o mulţime cu totul decăzută. în mod individual, oamenii - o recunosc - vor judeca mai puţin bine decât învăţaţii; însă toţi împreună ori vor preţui mai mult, ori nu vor fi mai prejos. Din o sumedenie de pricini, meşteşugarul nu este nici singurul, nici cel mai bun judecător, în toate cazurile în care se pot cunoaşte bine lucrările sale fără a mânui meşteşugul său. O casă[2], bunăoară, poate fi criticată de acela care a construit-o, însă ea va fi şi mai bine criticată de cel ce o locuieşte, iar acesta este capul familiei. Aşa şi cârmaciul corăbiei se va pricepe mai bine în materie de cârme decât dulgherul; iar apoi, oaspetele este cel care preţuieşte ospăţul, nu bucătarul. Aceste consideraţii par a fi de ajuns spre a înlătura obiecţia aceasta dintâi.

§11. Iată o alta legată de ea: nu prea e cuminte, se va zice, să dai mulţimii fără merite o putere mai mare decât cetăţenilor^ destoinici. Nimic nu e mai presus de acest drept de alegere şi di cenzură pe care multe state, cum am spus-o[3], l-au acordat claselor de jos şi pe care ele îl exercită în mod suveran în adunarea publică. Această adunare, Senatul şi tribunalele sunt accesibile

1. Vezi mai sus, cap. VI, §5. Machiavelli (Disc. de Tit Liviu, cartea III, cap-XIV) este de aceeaşi părere cu privire la aptitudinea politică a majorităţii în a-*] alege pe magistraţi. Montesquieu, de asemenea *(L'Esprit des Lois,* **cartea Ikj cap.II).**

2. Vezi Platon, *Republica,* **cartea X, pag. 601.**

3. Vezi mai sus, §7.

tuturor cetăţenilor de orice vârstă la un cens neînsemnat; în acelaşi timp, se cer, pentru funcţiile de şef al tezaurului, de general şi pentru celelalte magistraturi importante, condiţii de cens foarte ridicate.

§12. Răspunsul la această a doua obiecţie nu este mai anevoios. Lucrurile sunt poate foarte bine aşa cum sunt. Nu individul - judecător, senator, membru al adunării publice - pronunţă în mod suveran, ci tribunalul, Senatul, poporul, din care individul acesta este numai o fracţiune foarte mică, în atribuţiunea sa întreită de senator, de judecător sau de membru al adunării obşteşti. Din acest punct de vedere, este drept ca mulţimea să se bucure de o putere mai întinsă, căci ea este aceea care alcătuieşte poporul, Senatul şi tribunalul. Censul pe care-l are masa întreagă îl întrece pe acela pe care-l au în parte şi în minoritatea lor toţi cei ce fac slujbe înalte.

§13. De altfel nu mă voi mai întinde cu privire la subiectul acesta. însă cât priveşte chestiunea dintâi, pe care ne-am pus-o relativ la persoana suveranului, urmarea cea mai vădită ce decurge din discuţia noastră este că suveranitatea trebuie să aibă legile bazate pe raţiune[1] şi că magistratul, unic ori multiplu, nu trebuie să fie suveran decât acolo unde legea n-a putut dispune nimic, fiindcă este imposibil a preciza toate amănuntele în reguli generale. Nu am desluşit încă ce trebuie să fie legile bazate pe raţiune şi chestiunea noastră dintâi rămâne întreagă. Voi spune numai că în chip necesar legile se orientează după Constituţii; sunt rele ori bune, drepte ori nedrepte, după cum sunt şi cele din urmă. Este evident că legile, trebuind să se refere la stat, sunt bune în formele de guvernământ pure şi vicioase în formele de guvernământ corupte.

*** Cu alte cuvinte, suveranitatea raţiunii. Platon, de la care Aristotel ia o parte a cestor teorii, conchide în mod contrar şi preferă puterea unui şef destoinic, ^'eia a legii. Vezi** *Politicul,* **cap. 33.**

CAPITOLUL VII

§1. Toate ştiinţele şi toate artele au un bine ca scop[1] şi dintâi dintre bunuri trebuie să fie obiectul suprem al celei înalte dintre toate ştiinţele; or ştiinţa aceasta este politica. Bir în politică este justiţia; cu alte cuvinte, utilitatea generală, crede îndeobşte că justiţia este un fel de egalitate; şi aici, păre obişnuită este, până la un punct, de acord cu principiile filozof pe baza cărora am întemeiat morala[2]. Mai sunt de acord şi- privire la natura justiţiei şi cu privire la fiinţele cărora li se aplic precum şi că egalitatea trebuie să fie între egali; rămâne de hotă la ce se aplică egalitatea şi la ce se aplică inegalitatea, chestiu anevoioase care constituie filozofia politică.

§2. Se va susţine poate că puterea politică trebuie să împartă în mod inegal, potrivit superiorităţii meritelor, chiar da toate celelalte calităţi ar fi egale şi chiar dacă cetăţenii ar fi totul asemănători, şi că drepturile şi consideraţia trebuie să diferite când indivizii se deosebesc. Dar dacă acest principiu est! adevărat, chiar frăgezimea obrazului, mărimea staturii sau altă superioritate, oricare ar fi, ar putea să dea drept la o mai ma putere politică, însă neadevărul este vădit aici, iar câteva compa raţii din alte ştiinţe şi arte o vor proba îndeajuns. Dacă s-ar îr părţi flaute unor artişti egali între ei, ca unora ce se îndeletnicea toţi cu aceeaşi artă, nu se vor da cele mai bune instrumente cele mai nobili, pentru că nobleţea lor nu-i face mai destoinici a cânta din flaut, ci va trebui să se dea instrumentul cel mai desăvârşit artistului care va şti să se servească mai bine de el.

§3. Dacă raţionamentul nu este destul de clar, să-**1** întindem ceva mai departe. Fie un om foarte dibaci în arta flautului, însă mult mai puţin distins ca naştere şi frumuseţe, calităţi care, considerate fiecare în parte, sunt, să zicem, mult mai preţioase ca talentul de a cânta din flaut, iar în aceste două privinţe, nobleţe şi frumuseţe, rivalii săi îl întrec cu mult mai mult decât îi întrece el ca flautist; susţin că numai lui trebuie să i se dea instrumentul cel

1. Vezi cartea I, cap. I, § 1.

2. Vezi *Elica nicomahică,* **cartea V, cap. V.**

ai bun. Altminteri ar însemna că execuţia muzicală se foloseşte mult de superioritățile de naştere şi avere, însă aceste avantaje nu-i pot da nici cel mai mic progres.

§4. Conform acestui raţionament fals, un avantaj oarecare ar putea să se compare cu oricare altul. Pentru că talia cutărui om va fi mai mare decât a altuia, ar urma că, în regulă generală, talia ar putea fi pusă în balanţă cu averea şi libertatea. Astfel, dacă unul este mai distins prin talie decât altul prin virtutea sa, se pune talia, îndeobşte, mult mai presus decât virtutea şi astfel calităţile cele mai neasemenea se vor putea pune la acelaşi nivel; căci dacă talia în oarecare grad poate întrece cutare altă calitate în oarecare grad, este clar că va fi de ajuns să se proporţioneze gradele (ca să se ajungă la superioritatea absolută).

§5. Dar fiindcă este cu totul imposibil acest lucru, este clar că nimeni nu pretinde câtuşi de puţin ca în materie de drepturi politice să se împartă puterea potrivit oricărei specii de inegalitate. Faptul că unii sunt buni la alergat iar alţii înceţi nu e un motiv ca în politică să aibă unii mai mult, iar ceilalţi mai puţin; numai la jocurile gimnice, diferenţele acestea se vor preţui după ilentul lor adevărat. Aici, în mod necesar, nu trebuie să se compare decât calităţile ce contribuie la formarea statului. Astfel, au dreptate oamenii să acorde o distincţie particulară nobleţii, libertăţii, averii, căci indivizii liberi şi cetăţenii care posedă censul legal[1], sunt membri ai statului; şi n-ar mai fi stat dacă toţi ar fi săraci şi nici dacă toţi ar fi sclavi.

§6. Dar la aceste prime elemente trebuie a se adăuga alte două: justiţia şi vitejia războinică, de care statul de asemenea nu se poate lipsi; căci dacă cea dintâi este necesară fiinţării sale, cealaltă este necesară prosperităţii sale. Toate aceste elemente ori cel puţin cele mai multe dintre ele pot să reclame pe bună dreptate cinstea de a constitui existenţa cetăţii; însă, o repet, cum am spus Şi mai sus[2], se cuvine numai ştiinţei şi virtuţii dreptul de a-şi atribui fericirea aceasta.

1. Censul era venitul net după care erau clasificaţi cetăţenii. Dar grecii n-au cunoscut niciodată un sistem de impozite regulate şi permanente ca al nostru.

2. Vezi mai sus, cap. V, § 14.

§7. Pe lângă aceasta, deoarece egalitatea şi inegalitatea completă sunt nedrepte între indivizi care nu sunt egali ori inegal}! decât într-o singură privinţă, toate Constituţiile în care egalitatea şi inegalitatea sunt întemeiate pe baze de felul acesta sunt în mofl necesar corupte. Am spus mai sus[1] că toţi cetăţenii au motiva binecuvântate să-şi atribuie drepturi, însă n-au temei să-şi atribuia drepturi absolute: bogaţii, pentru că ei posedă o parte mai întinsă a teritoriului comun al cetăţii şi pentru că au de obicei mai mult credit în tranzacţiile comerciale; nobilii şi oamenii liberi, clasa foarte înrudite una cu alta, pentru că nobleţea dă cetăţeni mai realii decât nenobilii şi fiindcă nobleţea este stimată la toate popoarele^ şi pe lângă aceasta, fiindcă descendenţii virtuoşi trebuie să aibă,* după câte se pare, strămoşi virtuoşi; căci nobleţea este un merit (moştenit) din neam.

§8. Desigur, virtutea poate, după părerea noastră, să ridice glasul cu nu mai puţină dreptate: virtutea socială este justiţia, iar toate celelalte urmează în mod necesar ca consecinţe ale ei. In fine, majoritatea are şi ea pretenţii pe care le poate opune celor ale minorităţii, căci majoritatea luată în întregimea ei este mai puternică, mai bogată şi mai bună decât cei puţini.

§9. Să presupunem deci, într-un singur stat, o reunire a oamenilor capabili, nobili şi bogaţi de o parte, iar de alta o mulţime căreia i se pot da drepturi politice; va putea cineva să decidă fără şovăire cui trebuie să-i aparţină suveranitatea? Ori mai este posibilă o îndoială? în fiecare din Constituţiile pe care le-am enumerat mai sus, chestiunea de a şti cine trebuie să comande nu este supusă nici unei controverse, căci deosebirea lor se bazează tocmai pe aceea a suveranului. într-o parte, suveranitatea aparţine bogaţilor, dincolo, cetăţenilor aleşi şi aşa mai departe. Să vedem totuşi ce este de făcut când toate aceste elemente coexistă.

§10. Presupunând că minoritatea oamenilor de bine este foarte slabă, cum se va putea decide în privinţa ei? Se va ţine oare seamă dacă, cu toată neînsemnătatea sa, totuşi este ori nu îndestulătoare spre a guverna statul, ori chiar să formeze singură o cetate completă? Dar atunci se înfăţişează o obiecţie, care este

1. Vezi mai sus, cap. V, **§§ 3** şi 4.

deopotrivă de justă contra tuturor pretendenţilor la puterea politică şi care pare ca rastoarna toate temeiurile celor care cer autoritatea ca pe un drept cuvenit averii lor, ca şi ale acelora care o cer ca pe un drept al naşterii lor. Adoptând principiul pe care-l invocă pentru ei înşişi, pretinsa suveranitate ar trebui, evident, să revină aceluia care ar fi singur mai bogat decât toţi ceilalţi împreună; şi de asemenea, cel mai nobil prin naşterea sa i-ar învinge pe toţi cei care n-ar invoca decât libertatea lor.

§11. Aceeaşi obiecţie cu totul asemănătoare contra aristocraţiei, care se întemeiază pe virtute; căci dacă cutare cetăţean este superior în virtute tuturor membrilor guvernământului, oameni ei înşişi vrednici de stimă, acelaşi principiu îi va conferi suveranitatea. Aceeaşi obiecţie şi contra suveranităţii mulţimii, bazată pe superioritatea forţei sale faţă de minoritate; căci dacă un individ, din întâmplare, sau câţiva inşi totuşi mai puţin numeroşi "ecât majoritatea sunt mai tari decât ea, suveranitatea le va aparţinea mai curând lor decât mulţimii.

§12. Toate acestea par să arate clar că nu este justiţie completă în nici una dintre prerogativele în numele cărora fiecare -eclamă puterea pentru sine şi aservirea pentru ceilalţi. La pretenţiile celor care cer autoritatea pe baza meritului ori averii lor, mulţimea ar putea să opună raţiuni temeinice. într-adevăr, nu se opune nimic ca ea să fie mai bogată şi mai virtuoasă decât minoritatea, nu fiecare ins în parte, ci în masă. Aceasta răspunde la o obiecţie ce se pune şi care se repetă adesea ca foarte gravă: se întreabă dacă în cazul pe care l-am presupus[1], legiuitorul care vrea să introducă legi perfect juste trebuie să aibă în vedere binele obştesc ori pe cel al cetăţenilor aleşi. Justiţia este aici egalitatea; iar această egalitate a justiţiei are în vedere atât interesul general al statului, cât şi interesul individual al cetăţenilor. Or, cetăţean în general[2] este insul care participă la autoritatea şi (respectiv) la supunerea publică, condiţia cetăţeanului fiind de altminteri variabilă după Constituţie; iar în republica perfectă, cetăţeanul

1. Mai sus, §11.

2. Vezi mai sus discuţia specială despre acest punct foarte important, cap. 1, §§4 şi urm. şi cap. II, §§3 şi urni.

este insul care poate şi vjea să se supună şi să guverneze pe râ după preceptele virtuţii.

CAPITOLUL VIII

§1. Dacă în stat[1], un ins sau chiar mai mulţi inşi, totuşi pr puţini pentru a forma între ei singuri o cetate întreagă, au o astfi de superioritate de merit încât meritul tuturor celorlalţi cetăţeni ntj poate intra în balanţă şi dacă influenţa politică a acestui ins uni< ori a acestor inşi este incomparabil mai puternică, asemene oameni nu pot fi cuprinşi în cetate. Ar însemna să-i nedreptăţii] reducându-i la egalitatea comună, când meritul şi importanţa lor politică îi pune atât de complet în afară de orice comparaţie asemenea personaje sunt, se poate zice, nişte zei printre oameni.

§2. Aici avem o nouă probă că legiuirea nu trebuie să pri vească în mod necesar decât inşi egali prin naşterea lor şi ci facultăţi. însă legea nu este făcută pentru aceste fiinţe superioare ei înşişi sunt legea. Ar fi ridicol a încerca să-i supunem Constituţi ei, căci ei ar putea răspunde ceea ce, după Antistene[2], au răspun leii decretului dat de către adunarea iepurilor relativ la egalitatea generală a animalelor. Iată şi originea ostracismului în statele democratice, care, mai mult decât celelalte, se arată geloase de egalitate. De îndată ce un cetăţean părea că se ridică deasupra tuturor celorlalţi prin bogăţia sa, prin mulţimea partizanilor să sau prin orice altă superioritate politică, ostracismul venea să- lovească cu un exil mai mult sau mai puţin lung.

§3. în mitologie, Argonauţii n-au alt motiv spre a-l părăsi pe

1. După pasajul acesta, câţiva autori au susţinut că Aristotel este partizan a tiraniei. Aceasta este o eroare pe care o contrazice opera întreagă, numai să se citească cu atenţie. Aristotel face o excepţie pentru geniu; în privinţa aceasta omenirea a fost şi este de părerea filozofului, care o cunoştea aşa de profund Omenirea s-a supus unui Cezar, unui Cromwell, unui Napoleon; dintotdeauna ea a permis geniului uzurparea şi a profitat câteodată de aceasta. Vezi mai jos, acelaşi cap., §7, cap. XI, §12 şi cartea IV, cap. XIII, §1. Vezi şi Politicul lui *Plalon,* cap.33 (Barthelemy-Saint-Hillaire).

2. Atenian, dicipol al lui Socrate: „Iepurii cereau egalitate pentru toate dobitoacele; leii le răspunseră: «Asemenea cerere ar trebui susţinută cu gheare şi dinţi ca ai noştri»".

ale; Argo[1] declară că nu vrea să-l ducă pentru că e mult mai decât ceilalți tovarăși ai săi. Așa că e o nedreptate să se respinsă într-un mod absolut tirania și povața pe care Periandru[2] o da lui Trasybulos: drept răspuns pentru solul care venise să-i ceară sfat, el se mulțumi să niveleze un oarecare număr de spice, tăind pe acelea care se ridicau deasupra celorlalte. Solul nu înțelese nimic din semnificația acestui gest; însă Trasybulos, când fu informat, a înțeles foarte bine că trebuia să scape de cetățenii puternici.

§4. Mijlocul acesta nu este util numai tiranilor; astfel, nu numai ei singuri se servesc de el. El este întrebuințat cu un succes egal și în oligarhii și în democrații. Ostracismul produce acolo aproape aceleași rezultate, împiedicând prin exil puterea persoanelor pe care le lovește. Când cineva este în stare să-l aplice, aplică acest principiu statelor, popoarelor întregi. Se poate vedea purtarea atenienilor[3] față de samieni, față de chioți și de lesbieni. De-abia fu întărită puterea lor, că atenienii avură grijă să slăbească pe supușii lor, în ciuda tuturor tratatelor; și regele perșilor[4] i-a pedepsit adesea pe mezi, pe babilonieni și pe alte popoare foarte mândre din pricina vechii lor dominații.

§5. Această chestiune interesează toate guvernămintele, fără excepție, chiar pe cele bune. Guvernămintele corupte se servesc de acest mijloc într-un interes cu totul particular; însă nu mai puțin este întrebuințat în guvernămintele (cele bune) de interes general. Se poate clarifica acest raționament printr-o comparație luată din celelalte științe, din celelalte arte. Pictorul nu va lăsa în tabloul său un picior care ar întrece proporțiile celorlalte părți ale figurii, chiar dacă acest picior ar fi cu mult mai frumos decât restul; constructorul de corăbii nu va primi nici el o proră sau altă

1 Argo, vasul minunat, ajuns la înălțimea Afeteului în Tesalia, luă cuvântul și spuse că nu putea să-1 ducă pe Hercule, atât era de greu. (Apollodor., Bib., cartea I, cap. IX, §. 19 și Sehol. lui Apollonius vers. 1201 din cântul I.).

2 Tiran al Miletului, 600 a. Chr. Vezi cartea VIII, cap. VIII, §7 și cartea VIII, cap. IX, §2 și 22 și Herodot - Terpsicora, cap. XCII, §15.

3 In istoria lui Tucidide sunt sumedenie de exemple. Vezi mai ales cartea III, cap. 36 și urm.

4 In Herodot se poate vedea răscoala babilonienilor și a mezilor contra lui Darius și represiunea ce le-a înăbușit (Clio, cap. 192; Thalia, cap. 150).

piesă a vasului, dacă este disproporţionată; nici corifeul nu admite în cor o voce mai puternică şi mai frumoasă decât to acelea care formează restul corului.

§6. Deci nimic nu-i împiedică pe monarhi să fie de acord chestiunea aceasta cu statele pe care le guvernează şi, de fapt, întrebuinţează acest mijloc decât când este în interesul statului puterea lor să se păstreze.

Astfel, principiile ostracismului aplicat superiorităţilor bi recunoscute nu sunt lipsite de orice echitate politică. Este desi mai bine ca cetatea, graţie instituţiilor primitive ale legiuitorului să poată să se lipsească de leacul acesta; însă legiuitorul poate, **1** nevoie, să recurgă în al doilea rând la acest mijloc de a îndrep greşeala făcută. Nu aşa însă s-au servit de el până astăzi; nu s- ţinut seamă câtuşi de puţin în ostracism de interesul adevărat republicii, ci s-a făcut din el un instrument de partid.

Pentru guvernămintele corupte, ostracismul, servind u' interes particular, este tocmai din această cauză evident just; d~ nu este mai puţin evident că nu este de o justiţie absolută.

§7. în cetatea perfectă, chestiunea este deosebit de dificil Superioritatea în orice altă privinţă decât meritul, bogăţia sa" influenţa nu poate pricinui încurcături; dar ce-i de făcut cont superiorităţii de merit? Desigur, nu se va spune că trebuie alung sau gonit cetăţeanul pe care ea îl distinge. Nici nu se va cere să- reducem la supunere, căci a pretinde împărţirea puterii ar însem să dai un stăpân lui Jupiter însuşi. Singura cale[1] pe care trebuie s apuce fireşte toţi cetăţenii este să se supună de bunăvoie aces om mare şi să-l primească rege în timpul întregii sale vieţi.

CAPITOLUL IX

§1. Dezvoltările de mai înainte ne conduc destul de bine **1** studiul regalităţii, pe care am clasificat-o[2] printre formele bune d guvernământ. Cetatea sau statul bine constituit trebuie ori n'

1. Vezi mai sus, cap. VIII, §1 şi cap. XI, §12.
2. Vezi mai sus, cap. V, §1.

trebuie, în interesul său, să fie guvernat de către un rege? Nu există oare nici un alt guvernământ mai bun ca acela, care, dacă e folositor câtorva popoare, se poate să nu prea fie multor altora? Acestea sunt chestiunile ce avem de examinat. Dar mai întâi să cercetăm dacă regalitatea este simplă sau dacă se împarte în mai multe specii deosebite.

§2. Este uşor de recunoscut că ea este multiplă şi că atribuţiunile sale nu sunt aceleaşi în toate statele. Astfel, regalitatea în guvernământul Spartei[1] pare a fi aceea care este cea mai legală[2], dar ea nu este stăpână absolută. Regele dispune în mod suveran numai de două lucruri: de afacerile militare, pe care le conduce în persoană când se află în afara teritoriului naţional, şi de afacerile religioase. Regalitatea astfel înţeleasă este un generalat inamovibil, investit cu puteri supreme. Ea nu are deloc drept de viaţă şi de moarte decât într-un singur caz, rezervat de asemenea şi la cei vechi: în expediţiile militare, în focul luptei. Homer ne-o spune. Agamemnon, când se deliberează, se lasă insultat şi rabdă, însă când merg contra inamicului, puterea sa se întinde până la dreptul de moarte şi atunci poate să strige:

„Dar întrucât[3] zăresc pe vreunul ce încearcă să fugă, zadarnic
Caută cu ochii-mprejur să scape de câini şi de păsări,
Căci în mâna-mi e viaţa şi moartea..."

§3. Această primă specie de regalitate este aşadar un generalat pe viaţă; de altminteri, ea poate fi când ereditară, când electivă.

După aceasta, voi pune o a doua specie de regalitate, care se găseşte întocmită la câteva popoare barbare; în general, ea are aproape, acelaşi puteri ca şi tirania, deşi ea este legitimă şi ereditară. Popoarele împinse de un spirit firesc de servilism[4], pornire mult mai dezvoltată la barbari decât la greci, la asiatici decât la europeni, suportă jugul despotismului fără murmur; iată de ce regalităţile care apasă asupra acestor popoare sunt tiranice,

1. Vezi mai sus analiza Constituţiei lacedemoniene, cartea II, cap. VI.
2. Cu alte cuvinte, regalitatea constituţională.
3- Versuri din *Iliada,* cântul II, versul 391 şi cântul XV, versul 349.
4. Vezi un pasaj din cartea IV, cap. VI, §1.

deşi altfel ele se sprijină pe temelia solidă a legii şi a eredităţii

§4. Iată şi pricina pentru care garda care îi înconjoa aceşti regi este într-adevăr regală şi pentru ce nu este o gardă **i** o au tiranii. Cetăţeni înarmaţi sunt aceia care veghează siguranţa regelui; tiranul şi-o încredinţează pe a sa străini] Acolo, supunerea este legală şi de bunăvoie, aici este silită, dintâi au o gardă de cetăţeni, ceilalţi o gardă împotriva cetăţeni]

§5. După aceste două feluri de monarhii, vine a treia, cun găsesc exemple la vechii greci şi care se numeşte *aesymneţ.* Aceasta este, la drept vorbind, o tiranie electivă, deosebindu-se regalitatea barbară nu întru cât nu este legală, ci întru cât nu es ereditară. Aesymneţii primeau puterile lor când pe viaţă, când pe un timp determinat sau pentru un anumit fapt. Astfel, Mitilene îl alese pe Pittacus[2], pentru a-i alunga pe exilaţii pe care îi conduceau Antimenide şi Alceu[3] poetul.

§6. Alceu însuşi ne spune într-una din scoliile sale că Pittacus a fost înălţat la tiranie; el îi mustră acolo pe concetăţenii săi „de a fi luat pe un Pittacus, duşmanul patriei sale, spre a face din el tiranul acestui oraş, care nu simte nici povara nenorocirilor sale, nici povara ruşinii sale şi care nu are laude îndeajuns pentru ucigaşul său". Aesymneţiile vechi sau actuale au ceva şi din firea despotismului, prin puterile tiranice care li se încredinţează, şi din firea regalităţii, prin alegerea liberă care le-a creat.

§7. O a patra specie de regalitate este aceea a timpurilor eroice, consimţită de către cetăţeni şi ereditară prin lege. întemeietorii acestor monarhii, binefăcători ai popoarelor, fie luminându-le prin arte, fie călăuzindu-le la biruinţă, reunindu-le în state ori cucerindu-le pământuri, fură numiţi regi din recunoştinţă şi transmiseră puterea fiilor lor. Regii aceştia aveau la război comanda supremă[4] şi făceau toate sacrificiile la care slujba pontifilor nu era necesară. Pe lângă aceste două prerogati-

1. Dionysios Halicarnassianul îi compară pe aesymneţi cu dictatorii romani. Vezi finele cărţii VI a *Antichităţilor romane.*

2. **Pittacus, tiran din Mitilene, unul din cei şapte înţelepţi ai Greciei, cam la] 600 a. Chr.**

3. Faimosul poet liric.

4. Aceasta este regalitatea lui Homer.

rau judecători suverani în toate procesele, când fără jurământ, cu jurământ. Formula jurământului consta în a ridica scep- înaer[1].

§8. în timpurile de demult, puterea acestor regi cuprindea e afacerile politice interne şi externe fară excepţie; însă mai ziu, fie în urma renunţării de bunăvoie a regilor, fie în urma vendicărilor poporului, această regalitate s-a redus aproape ste tot numai la prezidenţia sacrificiilor; iar acolo unde merita -ă numele său, nu păstrase decât comandamentul armatelor în teritoriului statului.

§9. Am recunoscut aşadar patru feluri de regalităţi: una, eea a timpurilor istorice, liber consimţită, însă limitată la cţiile de general, de judecător şi de pontif; a doua, aceea a barilor, despotică şi ereditară prin lege; a treia, aceea numită rymneţie şi care este o tiranie electivă; în sfârşit, a patra, aceea Spartei, care nu este, propriu vorbind, decât un generalat • rpetuu ereditar într-o rasă. Aceste patru regalităţi sunt astfel deajuns de diferite între ele.

§10. Mai este şi a cincea, unde un singur şef dispune de te, precum în alte părţi corpul naţiunii, statul, dispune de lucrul blic. Această regalitate are multe asemănări cu puterea mestică; după cum autoritatea tatălui este un fel de regalitate în milie, tot aşa regalitatea despre care vorbim aici este o administraţie de familie aplicată unei cetăţi, uneia sau mai multor naţiuni.

CAPITOLUL X

§1. Şi acum, două sunt formele de regalitate care într-adevăr trebuie cercetate: a cincea, de care am vorbit adineaori, şi regalitatea Lacedemonei. Celelalte se cuprind între aceste două extreme şi sunt sau mai restrânse, în ce priveşte puterile lor, decât monarhia absolută, sau mai întinse decât regalitatea Spartei.

1 Vezi mai multe exemple din *Iliada,* **cântul VII, vers 412 şi cântul X, vers 321.**

§2. Ne vom mărgini deci la următoarele două puncte: m întâi, este util sau funest statului să aibă un general perpetuu, i ereditar, fie electiv? In al doilea rând, este oare util ori fune statului să aibă un şef absolut?

§3. Chestiunea unui generalat de acest fel este mai curân obiectul unor legi regulamentare decât al Constituţiei, pentru toate Constituţiile ar putea-o admite deopotrivă. Deci nu mă v opri la regalitatea Spartei[1]. Cât despre cealaltă specie de reg litate, ea formează o speţă de Constituţie aparte, de care mă v ocupa în mod special, tratând toate chestiunile pe care ea le poa cuprinde.

§4. întâiul punct în această cercetare este de a se şti dac este mai bine a se încredinţa puterea unui individ de merit ori de o atribui unor legi bune. Partizanii regalităţii, care o găsesc aşa d binefăcătoare, vor pretinde fară nici o îndoială că legea, întrucâ nu hotărăşte niciodată decât într-un mod general, nu poate pre- vedea toate cazurile accidentale şi înseamnă a fi nechibzuit a vo să supui o ştiinţă, oricare ar fi ea, imperiului unei litere moarte cum este legea aceea din Egipt[2] care nu dă voie medicilor să- trateze pe bolnav decât după a patra zi de boală şi care îi fac răspunzători dacă lucrează mai înainte de acest soroc. Deci evi dent, litera şi legea nu pot niciodată, din aceleaşi motive, să alcă tuiască un guvernământ bun. însă mai întâi, această formă d dispoziţii generale este o necesitate pentru toţi aceia care guver nează; iar aplicarea lor este cu certitudine mai înţeleaptă într- fire lipsită de toate patimile decât într-una care le este supusă c desăvârşire. Legea este fără patimi, pe când orice suflet omenesc este pasionat în mod necesar.

§5. însă se zice că monarhul va fi mai apt decât legea a s pronunţa în cazurile particulare. Se admite atunci, evident, că î

1. Astfel, Aristotel nu vede regalitate reală decât în regalitatea absolută.

2. Herodot *(Euterpe,* **cap. 84, pag. 97, ed. Firmin-Didot) vorbeşte despre aceste legi egiptene privitoare la medicină. Unii traduc** KIVETV CU **"a purga", ceea ce este fals. Susemihl traduce: "Chiar în Egipt, se permite oarecum medicilor să** *s~* **depărteze de. (legile sanitare), anume după trei zile de tratament, însă dacă o fa mai curând, atunci se întâmplă pe propria lor răspundere" (pag. 349, ediţia 1879, Leipzig).**

ce el este legiuitor, există legi care încetează a fi suverane acolo unde ele tac, dar care sunt suverane ori de câte ori vorbesc, în toate cazurile în care legea nu poate să pronunţe deloc ori să ronunţe în mod echitabil, oare trebuie să ne bazăm pe autoritatea unui individ superior tuturor celorlalţi sau pe aceea a majorităţii? De fapt, astăzi majoritatea judecă, deliberează, alege în adunările ublice, iar toate decretele sale se referă la cazuri particulare. Fiecare dintre membrii săi[1], luat în parte, este poate inferior '-dividului superior de care am vorbit; însă statul se alcătuieşte cmai din această majoritate, iar ospăţul la care fiecare aduce ea sa este mai complet decât ospăţul singuratic al unuia dintre eseni. Aceasta face ca mulţimea, în cele mai multe cazuri, să fie un judecător mai bun decât oricare alt ins.

§6. Pe lângă aceasta, o cantitate mai mare este mai puţin coruptibilă, spre exemplu o cantitate de apă; majoritatea este, de emenea, mult mai anevoie de corupt decât minoritatea. Când dividul este subjugat de mânie sau de orice altă patimă, el îşi falsifică în mod necesar judecata, dar ar fi uimitor de anevoie ca toată majoritatea să se mânie ori să se înşele în acelaşi caz. Să luăm, de altminteri, o sumedenie de oameni liberi ce nu se abat de la lege decât acolo unde legea este vădit defectuoasă; deşi lucrul nu este uşor într-o masă numeroasă, totuşi pot presupune că majoritatea se compune din oameni cinstiţi ca indivizi şi cetăţeni; întreb atunci dacă unul singur se va corupe mai anevoie ori majoritatea aceasta numeroasă, dar cinstită? Or, foloasele nu sunt mai degrabă de partea majorităţii? însă, zice-se, majoritatea se poate răzvrăti, unul singur nu poate. Aceştia au uitat că am presupus că toţi membrii majorităţii au tot atâta virtute ca şi acest individ unic.

§7. Dacă deci se numeşte aristocraţie guvernarea mai multor cetăţeni cinstiţi şi regalitate guvernarea unuia singur, aristocraţia va fi desigur pentru state mult mai de preferat decât regalitatea, fie puterea acesteia absolută ori nu, numai cu condiţia să fie alcătuită din inşi tot unul şi unul de virtuoşi. Dacă strămoşii noştri

1 • O repetare aproape textuală a ce s-a spus mai sus, în cap. VI, §4.

au ascultat de regi, cauza este că, atunci, oamenii superiot^H găseau poate foarte rar, mai ales în state aşa de mici cum erau acelea, sau nu i-au făcui regi decât din recunoştinţă curafB gratitudine care face cinste părinţilor noştri. Dar când statul cuprinse mai mulţi cetăţeni cu merite deopotrivă de deosebit aceştia nu putură să sufere mai departe regalitatea, ci căutară formă de guvernământ în care autoritatea să poată fi comună, *m* atunci întemeiară republica.

§8. Corupţia a adus delapidări publice şi a creat, foarte probabil, în urma stimei cu totul deosebite date banului, oligarhii. Acestea se schimbară mai întâi în tiranii, după cum tiraniile sel prefăcură în curând în demagogii. Lăcomia ruşinoasă fl guvernanţilor, tinzând necontenit a restrânge numărul lor, întări tot pe atâta masele, care nu după multă vreme deveniră în stare sa răstoarne pe apăsători şi să ia puterea pe seama lor. Mai târziu, creşterea statelor nu îngădui aproape deloc să se adopte o altă formă de guvernământ decât democraţia.

§9. însă îi întrebăm pe aceia care laudă superioritatea regalităţii, ce soartă vor să dea copiilor regilor[1]? Oare nu cumva trebuie să domnească şi ei? Desigur, dacă ei sunt aşa precum s-au văzut mulţi, această ereditate va fi tare funestă. Dar, se va zice,' regele va fi stăpân să nu transmită puterea sa rasei sale. încrederea este foarte grea în materia aceasta; terenul este foarte alunecos, iar această dezinteresare ar cere un eroism care este peste puterea inimii omeneşti.

§ 10. Mai întrebăm dacă, pentru exerciţiul puterii sale, regele care pretinde că domină trebuie să-i aibă la ordinele sale o forţă armată capabilă să constrângă pe răzvrătiţi la supunere. Sau în ce mod va putea el să-şi asigure autoritatea sa? Chiar dacă presupunem că domneşte potrivit legilor şi că nu le înlocuieşte niciodată cu bunul său plac, tot va trebui să aibă la ordine

1. Mai mulţi autori au încercat să probeze că Aristotel este partizan al monarhiei, ceea ce contrazice toate principiile sale. Este însă cert că nu era partizanul ereditâţii în monarhie. Vezi cartea VIII, cap. VIII, §23. împăratul Iulian, în scrisoarea sa către Temistius, a citat partea aceasta (t. I, pâg. 306) şi o scoate, zice el, "din scrierile politice ale lui Aristotel". Citatul cuprinde tot §9. Vezi mai departe un alt citat al lui Iulian, cap. XI, §1 (Barthelemy-Saint-Hilaire).

ecare forță pentru a apăra legile însele. Este adevărat că, în 1 privește pe un rege perfect legal, nedumerirea se poate dezlega destul de iute; trebuie să aibă negreșit o forță armată, iar această forță armată trebuie socotită astfel încât să-1 facă mai uternic decât fiecare cetățean în parte sau decât un oarecare umăr de cetățeni reuniți, dar în așa fel încât să-1 țină totdeauna ai slab decât masa. în această proporție alcătuiau gărzile moșii noștri când le recunoșteau și dădeau statul în mâinile ui șef pe care-1 numeau aesymnet sau tiran. Tot pe acest motiv, "nd Dionysios ceru o gardă, un siracuzan povățui adunarea poporului să i-o acorde.

CAPITOLUL XI

§1. Subiectul nostru ne aduce acum la regalitatea în care onarhul poate să facă orice după bunul său plac, pe care o vom dia aici. Nici una dintre regalitățile zise legale nu formează, o repet[1], o speță particulară[2] de guvernământ, pentru că pretutin-deni se poate întocmi un generalat inamovibil, în democrație ca și în aristocrație. Foarte adesea, administrația militară se încredin-țează unui singur ins; există o asemenea magistratură la Epidamn[3] și la Opunt[4], unde, cu toate acestea, puterile șefului suprem sunt mai puțin întinse.

§2. Cât despre ceea ce se numește regalitate absolută, adică aceea în care un singur om domnește suveran după bunul său plac, mulți oameni susțin că însăși natura lucrurilor respinge puterea unuia singur asupra tuturor cetățenilor, pentru că statul nu este decât o asociație de ființe egale, iar între ființe egale în mod natural prerogativele și drepturile trebuie să fie în mod necesar identice. Dacă, din punct de vedere fizic, este vătămător a da o

1. Vezi mai sus, cap. X, §3.

2. Mai mulți monarhiști englezi s-au bazat pe acest pasaj pentru a respinge orice monarhie limitată și a susține monarhia absolută. Și împăratul Iu! n i menționat acest pasaj.

3. Vezi mai sus, cartea II, cap. IV, §13 și mai departe cartea VIII, cap. I, §6.

4. Oraș în Locrida.

hrană egală şi veşminte egale unor oameni cu constituţie şi tal deosebite, analogia nu este mai puţin izbitoare cu privire drepturile politice. Şi invers, inegalitatea între egali este tot aşa nechibzuită.

§3. Astfel, este just ca partea de putere şi de supunere să perfect egale pentru fiecare, tot aşa ca şi alternativa lor; că tocmai aceasta este ceea ce face legea, iar legea este Constituţi Trebuie deci preferată suveranitatea legii, aceleia a unuia sin~ dintre cetăţeni şi, conform aceluiaşi principiu, dacă puter trebuie încredinţată mai multora dintre ei, nu trebuie făcuţi dec păzitori şi slujitori ai legii; căci dacă fiinţarea magistraturilor es ceva cu totul necesar, este o nedreptate patentă a da unui sin om o magistratură supremă, înlăturându-se toţi aceia car preţuiesc tot cât el.

§4. Cu toate cele ce s-au spus, acolo unde legea este nepu tincioasă, un individ nu va şti niciodată mai mult decât ea; o le_ care a ştiut să înveţe în mod cuvenit pe magistraţi poate să s" bizuie pe bunul lor simţ şi pe dreptatea lor pentru a judeca ş rezolva toate cazurile în care ea tace. Ba încă ea le dă dreptul îndrepte toate defectele sale, atunci când experienţa a arătat c este posibilă o îmbunătăţire. Astfel, când se cere suveranitate legii, înseamnă că se cere să domnească raţiunea împreună c legile; a cere suveranitatea unui rege înseamnă a constitu suverani pe om şi pe dobitoc; căci pornirile instinctului şi patimii inimii îi strică pe oameni când sunt la putere, chiar pe cei nr buni; însă legea este inteligenţa fără patimile oarbe.

§5. Exemplul luat mai sus din ştiinţe nu pare convingător Este primejdios a urma în medicină precepte scrise şi este m bine a se încrede în medici practici. Un medic nu va fi niciodat împins de prietenie să dea vreo prescripţie nechibzuită; cel mul va ţine seamă de preţul leacului. în politică, din contra, corupţia ş favorul îşi fac foarte adesea mendrele lor funeste. Numai când bănuieşte că medicul s-a lăsat cumpărat de către inamici spre atenta la viaţa bolnavului său, se recurge la preceptele scrise.

§6. Pe lângă aceasta, medicul bolnav cheamă spre a-l îngrij pe alţi medici; maestrul de gimnastică îşi arată forţa sa în faţ

altor maeștri, fiind convinși și unul și altul că ar judeca rău dacă judeca în cauza lor proprie, pentru că în aceasta nu sunt zinteresați. Deci evident, când vrem justiția, trebuie să luăm un termen mediu, iar acest termen mediu este legea. De altminteri, există legi întemeiate pe moravuri mult mai puternice și mai însemnate ca legile scrise; și dacă se poate găsi în voința unui onarh mai multă garanție decât în legea scrisă, se va găsi mai puțină (garanție în aceeași voință) decât în legile acestea, a căror întreagă forță o aduc moravurile.

§7. însă un singur om nu poate vedea toate cu ochii săi; va trebui negreșit să delege puterea sa unor inferiori numeroși, iar din momentul acesta nu este tot așa de bine să orânduim această împărțire chiar de la început și să nu o lăsăm la voința unui singur individ? Mai mult, obiecția pe care am facut-o mai sus[1] rămâne în picioare; dacă omul virtuos merită puterea datorită superiorității sale, doi oameni virtuoși o vor merita și mai mult. Așa este vorba etului:

„Unde-s doi..."[2]

Tot așa este și rugăciunea lui Agamemnon, care cere cerului:

„De-aș avea zece sfetnici ca acesta (Nestor)"[3]

Dar chiar astăzi, se va zice, câteva state au magistraturi însărcinate a decide în mod suveran, cum o face judecătorul în cazurile pe care legea n-a putut să le prevadă; probă că nu se crede cum că legea este suveranul și judecătorul cel mai perfect, deși se recunoaște atotputernicia ei acolo unde ea a putut dispune[4].

§8. Dar tocmai din pricina faptului că legea nu poate îmbrățișa decât anumite obiecte și pentru că lasă în mod necesar să-i scape altele, lumea se îndoiește de perfecțiunea ei și se întreabă dacă, la merit egal, nu este mai bine să se înlocuiască suveranitatea ei cu aceea a unui individ; căci a dispune prin lege despre materii care cer deliberare specială este ceva imposibil. Nu

1. **Vezi cap. VI, §4.**

2. ***Iliada,* cânt X, vers 224.**

3. ***Iliada,* cânt II, vers 372.**

4. **Lui Platon legea i se pare inferioară unui legislator luminat. Vezi *Politicul* cap. 35 și mai sus, cap. VI, §13.**

se tăgăduiește astfel că pentru acele materii trebuie să recurgem la ;eni; se contestă numai că trebuie să se prefere un singur individ în loc de mai mulți; căci fiecare dintre magistrați, chiar de unul singur, poate, călăuzit de către legea care l-a instruit, să judece foarte echitabil.

§9. Dar s-ar putea să pară absurd a susține că un om, care nu are, spre a-și forma judecata sa, decât doi ochi și două urechi, care nu are pentru lucru decât două picioare și două mâini, să poată face mai bine decât o reunire de inși cu organe mult mai numeroase. In starea de acum, monarhii înșiși sunt nevoiți să-și înmulțească ochii, urechile, mâinile și picioarele, împărțind puterea cu amicii puterii și cu amicii lor personali. Dacă acești agenți nu sunt amicii monarhului, ei nu vor lucra conform intereselor sale; dacă sunt amicii săi, ei vor lucra spre folosul său și acela al autorității sale. Or, amiciția presupune asemănare, egalitate; iar dacă regele primește ca amicii săi să se împărtășească din puterea sa, el admite totodată și că puterea trebuie să fie egală între ei. Acestea sunt mai toate obiecțiile făcute contra regalității.

§10. Unele sunt perfect întemeiate, altele sunt poate mai puțin. Puterea stăpânului, ca și regalitatea și ca orice altă putere politică justă și utilă, este în natură; însă tirania nu este în ea și toate formele de guvernământ corupte sunt deopotrivă de contrare legilor naturale. Ce am spus trebuie să probeze că, printre indivizi egali și asemenea, puterea absolută a unuia singur nu este nici justă, nici utilă; puțin importă că acest om este de altminteri ca legea vie în lipsă de orice lege, ori chiar în prezența legilor, sau că comandă unor inși tot așa de virtuoși ori depravați ca el, sau că, în fine, este cu totul superior prin meritul său. Nu exceptez decât un singur caz și-l voi spune, deși l-am indicat deja.

§11. Să statornicim mai întâi ce înseamnă pentru un popor calificativele de monarhic, aristocratic și republican. Un popor monarhic este acela care în mod natural poate suporta dominația unei familii înzestrate cu toate virtuțile superioare pe care le cere națiа politică. Un popor aristocratic este acela care, având calitățile necesare pentru Constituție politică potrivită pentru oameni liberi, poate în mod natural suporta autoritatea unor șefi

care meritul lor îi cheamă să guverneze. Un popor republican e acela în care în mod natural toată lumea este războinică şi 'e deopotrivă să asculte şi să comande, la adăpostul unor legi e asigură atât clasei bogate cât şi celei sărace partea de putere ce trebuie să le revină.

§12. Atunci când o rasă întreagă ori chiar un ins din mulţime ' nge să strălucească de o virtute într-atât de superioară, încât ea trece virtutea tuturor celorlalţi cetăţeni împreună, atunci este just ca această rasă să fie înălţată la regalitate, la puterea supremă, Şba acest ins să fie luat ca rege. Aceasta, o repet[1], este just nu numai potrivit declaraţiilor fondatorilor de Constituţii aristocratice, oligarhice şi chiar democratice, care au recunoscut în mod unanim drepturile superiorităţii, deşi diferiţi în părere cu privire la speţa de superioritate, dar şi din motivul pe care l-am dat mai sus. Nu este echitabil nici de a omorî, nici de a proscrie prin ostracism un asemenea personaj, nici a-l supune nivelului comun; partea nu trebuie să întreacă întregul, iar întregul este aici tocmai virtutea aceasta atât de superioară tuturor celorlalte. Nu rămâne altceva decât a asculta de acest om şi de a-i recunoaşte o putere, nu alternativă, ci perpetuă.

Vom încheia aici studiul asupra regalităţii, după ce am expus speciile diverse ale ei, foloasele şi primejdiile după popoarele cărora se aplică şi după ce am studiat formele pe care ea le ia.

CAPITOLUL XII

§1. Dintre cele trei Constituţii pe care le-am recunoscut bune, cea mai bună trebuie să fie în mod necesar aceea care are cei mai buni şefi. Astfel este statul în care se întâlneşte din fericire o mare superioritate de virtute, fie că aceasta aparţine unui singur ins cu înlăturarea celorlalţi, fie unei rase întregi, fie chiar mulţimii, şi în care unii ştiu să se supună tot aşa de bine cum ştiu alţii să comande, în interesul scopului celui mai nobil. **9^** dovedit mai

1. Vezi mai sus, cap. VIII, §1 şi §7.

înainte[1] că, în guvernământul perfect, virtutea particulară este aceeaşi cu virtutea politică; nu este mai puţin evident că, cu aceleaşi mijloace şi aceleaşi virtuţi care constituie pe omul de bine, se poate constitui de asemenea un stat întreg, aristocratic sau monarhic; de unde urmează că educaţia şi moravurile care fac pe omul virtuos sunt aproape aceleaşi care fac pe cetăţeanul unei republici sau pe şeful unei regalităţi.

§2. O dată stabilite acestea, vom încerca să tratăm despre republica perfectă, despre natura sa şi despre mijloacele de a o întocmi.

1. Vezi mai sus, cap. II, §3 şi urm.

CARTEA IV

(De obicei rânduită a şaptea)

Despre republica ideală

CAPITOLUL I

§1. Când vrem să studiem chestiunea republicii perfecte[1] cu toată grija ce o cere, trebuie să precizăm mai întâi care este genul de viaţă care merită mai ales alegerea noastră. Dacă ignorăm acest lucru, trebuie să ignorăm în mod necesar şi care este guvernământul cel mai bun; căci este natural ca un guvernământ perfect să asigure cetăţenilor pe care îi guvernează, în cursul obişnuit al lucrurilor, bucuria fericirii celei mai perfecte pe care o comportă condiţia lor. Aşadar, să ne înţelegem mai întâi care este genul de viaţă care ar fi preferabil pentru toţi oamenii în general; şi vom vedea apoi dacă este acelaşi ori dacă el este deosebit pentru mulţime şi pentru individ.

§2. Fiindcă credem că am arătat îndeajuns în lucrările noastre exoterice ce este viaţa cea mai perfectă, vom aplica aici principiile noastre.

Un prim punct, pe care nu l-ar putea contesta nimeni pentru că este adevăr universal, este că foloasele de care se poate bucura

1. Acest punct de vedere al lui Aristotel este întocmai acela al lui Platon, magistrul său, în *Republica* **şi** *Legile* **sale. Polibiu, care cunoaşte bine lucrările lui Platon şi care îl citează, a repetat printre cei dintâi, ca şi Aristotel (cartea II, cap. III, §10), că Constituţia perfectă ar fi aceea care ar cuprinde cele trei forme principale de guvernământ şi care ar reuni într-o măsură justă monarhia, aristocraţia şi democraţia. Vezi Polibiu,** *Istoria generală,* **cartea VI, cap. III. Cicero, mare admirator al lui Polibiu, al lui Aristotel şi al lui Platon, a luat de la ei această idee, dezvoltând-o. Vezi** *Republica,* **cartea I, cap. 29 şi 45 şi cartea II, cap. 29 şi 39. După ei, Machiavelli a reprodus această teorie în** *Discursul despre Decadele lui TU Liviu,* **cartea I, cap. II. In fine, această savantă combinaţie a diverselor forme politice este şi scopul către care tinde guvernământul reprezentativ aplicat de către englezi şi lăudat de Montesquieu.**

omul se împart în trei clase: foloase care sunt în afara luj foloasele corpului, foloasele sufletului, şi că fericirea constă îrv reunirea tuturor acestor bunuri. Nimeni n-ar fi ispitit să creadă în fericirea unui om care n-ar avea nici curaj, nici temperanţă, nici **1** dreptate, nici înţelepciune, care ar tremura la zborul unei muşte, care s-ar lăsa în voia poftelor sale grosolane de foame şi de sete, care pentru un sfert de obol ar fi în stare să-şi trădeze amicii ceH mai scumpi şi care, nu mai puţin degradat ca inteligenţă, ar fi nechibzuit şi credul ca un copil sau ca un smintit.

§3. Se recunosc (ca adevărate) toate aceste puncte, când sunt înfăţişate în modul acesta. însă (în practică) oamenii nu se înţeleg nici asupra măsurii şi nici asupra valorii relative a acestor bunuri. Ne credem totdeauna cu destulă virtute, oricât de puţină am avea; dar bogăţie, avere, putere, reputaţie, la toate aceste bunuri nu vrem limite, în orice cantitate le-am poseda.

Oamenilor nesăţioşi le vom spune că ei ar putea să se convingă aici fără greutate, din faptele însele, că bunurile exterioare, departe de a ne câştiga şi păstra virtuţile, sunt, din contră, câştigate şi conservate de către ele; că fericirea, fie că o punem în plăceri, în virtute sau în amândouă, aparţine mai ales inimilor celor mai curate, inteligenţelor celor mai distinse şi că ea e făcută pentru oamenii măsuraţi în iubirea acestor bunuri care se ţin aşa de puţin de noi mai curând decât pentru oamenii care, deşi posedă aceste bunuri exterioare mult peste trebuinţele lor, rămân cu toate acestea aşa de săraci în bogăţii adevărate.

§4. Aşadar (independent de fapte), raţiunea singură este de ajuns pentru a demonstra aceasta. Bunurile exterioare au o limită, ca orice instrument; şi lucrurile cărora le zicem aşa de utile sunt tocmai acelea al căror belşug ne încurcă evident sau nu servesc temeinic la nimic. Cât despre bunurile sufletului, din contră, tocmai în proporţia abundenţei lor ne sunt utile, dacă totuşi se potriveşte să vorbim de utilitate când e vorba de lucruri care sunt înainte de toate din firea lor frumoase. în general, este evident că perfecţiunea supremă a unor lucruri ce se compară pentru a cunoaşte superioritatea unuia faţă de celălalt este totdeauna în raport direct cu distanţa însăşi la care se află între ele aceste

lucruri ale căror calităţi speciale le studiem. Dacă sufletul, ca să vorbim într-un mod absolut şi chiar cu privire la noi, este mai preţios decât avuţia şi decât corpul, perfecţiunea sa şi a lor vor fi într-o relaţie asemănătoare. Potrivit legilor naturii, toate bunurile exterioare nu sunt de dorit decât pentru suflet; iar oamenii înţelepţi nu trebuie să le dorească decât pentru el, pe când sufletul nu trebuie niciodată considerat în vederea acestor bunuri.

§5. Astfel vom privi ca un punct perfect admis că fericirea este totdeauna în proporţie cu virtutea[1], cu înţelepciunea şi cu supunerea la legile lor, luând ca martor aici al vorbelor noastre pe Dumnezeu[2] însuşi, a cărui fericire supremă nu depinde de bunuri exterioare, ci este toată în el însuşi şi în esenţa naturii sale proprii. Astfel, diferenţa dintre fericire şi noroc constă în mod necesar în faptul că împrejurările întâmplătoare şi hazardul ne pot procura bunurile aşezate în afara sufletului, pe câtă vreme omul nu este nici drept, nici înţelept din întâmplare ori prin faptul întâmplării. O urmare a acestui principiu, sprijinită pe aceleaşi raţiuni, este că statul cel mai perfect este totodată cel mai fericit şi cel mai prosper. Fericirea nu poate să urmeze niciodată viciul; nici statul, ca şi omul, nu izbuteşte decât cu condiţia să aibă virtute şi înţelepciune; pentru stat, curajul, înţelepciunea, virtutea, au loc cu aceleaşi urmări şi în aceleaşi forme pe care le au şi în individ; şi tocmai pentru că individul le posedă, este numit just, înţelept şi cumpătat.

§6. Nu vom dezvolta mai departe aceste idei preliminare; era cu neputinţă să nu atingem acest subiect, dar nu este locul aici să-i dăm toate dezvoltările pe care le-ar cere; acestea ţin de o altă lucrare[3]. Să constatăm numai că scopul esenţial al vieţii pentru individul izolat, ca şi pentru stat în general, este de a ajunge la acest nobil grad de virtute, de a face tot ce ea ordonă. Cât despre obiecţiile ce se pot adresa acestui principiu, nu vom răspunde la ele în discuţia aceasta, deoarece ne bizuim că le vom examina mai târziu[4], dacă mai rămân încă îndoieli după ce vom fi ascultaţi.

1. Se recunosc aici toate principiile lui Socrate şi Platon.

2. Vezi dezvoltarea acestei înalte teorii în *Metafizica,* cartea XII, cap. VII, pag. 1072.

3. Adică de morală; vezi *Etica nicomahică,* cartea 1, cap. XI, 10.

4. Nu se găseşte în *Politica* această discuţie posterioară de care vorbeşte Aristotel. E drept, de altminteri, că o anunţă numai condiţional.

CAPITOLUL II

§1. Rămâne de cercetat dacă fericirea se alcătuieşte di aceleaşi elemente ori din altele, pentru individ şi pentru stat. D evident, fiecare convine că aceste elemente sunt identice. Da punem fericirea individului în bogăţie, nu vom sta la îndoială declarăm statul perfect fericit de îndată ce este bogat; dacă pem individ se socoteşte puterea tiranică mai presus de orice, statul v fi cu atât mai fericit cu cât dominaţia sa va fi mai vastă; dac pentru om se găseşte fericirea supremă în virtute, statul cel m~ înţelept va fi de asemenea şi cel mai fericit.

§2. Două puncte merită aici mai cu seamă atenţia noastră mai întâi, viaţa politică, participarea la afacerile statului este oare preferabilă pentru individ? Ori este mai bine să trăiască pretutindeni ca străin şi liber de orice îndatorire publică? Şi în a doilea rând, ce Constituţie, ce sistem politic trebuie să se aleagă mai cu deosebire? Acela care admite pe toţi cetăţenii fără excepţie la mânuirea afacerilor (publice) sau acela care, făcând câteva excepţii, cheamă la conducere cel puţin majoritatea? Numai această chestiune din urmă interesează ştiinţa şi teoria politică, care nu se ocupă cu ceea ce este de dorit pentru individ; şi pentru că tocmai consideraţiile de felul acesta ne preocupă aici, vom lăsa deoparte a doua chestiune pentru a ne ocupa de cea dintâi, care va forma obiectul special al acestei părţi a scrierii noastre.

§3. Mai întâi, statul cel mai perfect este evident acela în care fiecare cetăţean, oricare ar fi, poate, graţie legilor, să practice cât mai bine virtutea şi să-şi asigure cât mai multă fericire. Deşi se admite că virtutea trebuie să fie obiectul de căpetenie al vieţii mulţi oameni se întreabă dacă viaţa politică şi activă preţuieşte mai mult decât o viaţă liberă de orice îndatorire exterioară şi dedată cu totul meditaţiei, singura viaţă care, după unii, este vrednică de filozof. Partizanii cei mai sinceri pe care i-a numărat virtutea, fie în zilele noastre, fie altădată, au îmbrăţişat toţi una

cealaltă din aceste ocupații, politica sau filozofia.

§4. Aici, adevărul este foarte însemnat; căci orice individ, dacă este înțelept, și orice stat ca și individul, va alege în mod necesar calea ce i se va părea mai bună. A domina ceea ce ne înconjoară este în ochii unora o nedreptate strigătoare, dacă puterea este exercitată în mod despotic; iar când puterea este legală, dacă încetează de a fi nedreaptă, devine în orice caz o piedică a fericirii celui ce o exercită. După o părere cu totul opu- care are și ea partizanii săi, se pretinde că viața practică și litică este singura care se cuvine omului și că virtutea, în toate formele sale, nu este în căderea individului particular, precum nici a acelora care conduc afacerile generale ale societății.

§5. Partizanii acestei opinii, adversari ai celeilalte, stăruiesc și susțin că nu este posibilă fericirea statului decât prin dominație și despotism; și de fapt, în câteva state, Constituția însăși și legile năzuiesc în întregime spre cucerirea popoarelor vecine. Astfel, în ijlocul acestei confuzii generale pe care o înfățișează aproape peste tot materiile legiuitoare, dacă legile au un scop unic, acesta este totdeauna dominația. Astfel, în Lacedemona[1] și în Creta, istemul educației publice și cele mai multe legi sunt întocmite în vederea războiului. Toate popoarele care sunt în stare a-și mulțumi ambiția dau cea mai mare însemnătate virtuții războinice. Se pot cita perșii, sciții, tracii, celții.

§6. Adesea, legile însele încurajează această virtute. în Cartagina, spre exemplu, își fac o cinste din a purta în degete atâtea inele, câte lupte la care au luat parte. Odinioară, de asemenea, în Macedonia, legea condamna pe luptătorul care n-a Ucis nici un dușman să poarte un căpăstru. La sciți[2], la anumite ospețe sărbătorești, cupa mergea din mână în mână și se rotea fără să fie atinsă de către acela care nu ucisese pe nimeni în luptă. în fine, iberii[3], rasă războinică, înfig pe mormântul luptătorului atâția țăruși de fier, câți dușmani a ucis. S-ar putea aminti încă și

1. Vezi mai sus, cartea II, cap. VI, §23.

2. Hipocrate spune că la sauromați fetele nu se mărită până ce n-au ucis trei dușmani în luptă alături de tații lor.

3. Iberii,spaniolii, care aveau și la romani mare faimă de curaj.

la alte popoare multe alte obiceiuri de felul acesta, stabilite pr legi ori sancţionate de moravuri.

§7. Sunt de ajuns câteva momente de reflecţie spre a gă foarte ciudat ca un om de stat să poată să se gândească vreodată l cucerirea şi dominarea popoarelor vecine, fie că ele se învoies ori nu să rabde jugul. Cum s-ar ocupa omul politic, legiuitorul, un scop care nu este măcar legitim? Ar însemna să se răstoar toate legile de a căuta puterea prin orice mijloace, nu numai juste dar şi nedrepte.

§8. Celelalte ştiinţe, afară de politică, nu ne oferă ce\ asemănător. Medicul şi cârmaciul nu năzuiesc nici să înduplec nici să silească, primul pe bolnavii pe care-i îngrijeşte, al doile pe pasagerii pe care-i duce. Dar s-ar putea zice că, în general, confundă puterea politică cu puterea despotică a stăpânului; ia ceea ce nu se socoteşte nici bun, nici echitabil pentru sine însuş ei nu roşesc a încerca să-l aplice altuia; pentru sine, ei cer dreptăţi sus şi tare şi o uită cu privire la alţii.

§9. Orice despotism este nelegitim, afară numai dacă stăpânul şi supusul sunt ambii de drept natural; iar dacă acest principiu este adevărat, nu trebuie să vrei a domni ca stăpân decât peste fiinţe menite jugului unui stăpân, iar nu peste oricare, fără deosebire; precum pentru un ospăţ ori un sacrificiu, cineva se duce nu la vânătoare de oameni, ci la vânătoare de dobitoace care se pot vâna în scopul acesta, adică la vânătoarea animalelor sălbatice şi bune de mâncat. Dar desigur, un stat, dacă s-ar găsi mijloacele de a-l izola de oricare altul, ar putea fi fericit prin el însuşi, cu singura condiţie să fie bine administrat şi să aibă legi bune. în statul acela, Constituţia nu va fi desigur îndreptată nici înspre război, nici spre cuceriri, idei pe care cineva nu le-ar putea concepe.

§10. Astfel deci, este clar că aceste instituţii războinice, oricât ar fi de frumoase, nu trebuie să fie scopul suprem al statului, ci numai nişte mijloace de a-l atinge. Adevăratul legiuitor nu se va gândi decât să dea cetăţii întregi, inşilor deosebiţi care o alcătuiesc şi tuturor celorlalţi membri ai asociaţiei, partea de virtute şi de fericire care le poate aparţine, modificând după caz

sistemul şi cerinţele legilor sale; iar dacă statul are vecini, legiuirea va avea grijă să prevadă legăturile pe care se cuvine să le aibă cu ei şi datoriile ce trebuie împlinite cu privire la ei. Această materie va fi de asemenea dezbătută de noi mai târziu[1] după cum merită, când vom determina care este scopul către care trebuie să năzuiască guvernământul perfect.

CAPITOLUL III

§1. Se admite, am zis, că ceea ce trebuie căutat în mod esenţial în viaţă este virtutea; însă oamenii nu se înţeleg cu privire la întrebuinţarea ce trebuie dată vieţii. Să examinăm cele două păreri contrare. De o parte se condamnă toate funcţiile politice şi se susţine că viaţa unui adevărat om liber, căreia i se dă o mare întâietate, se deosebeşte cu totul de viaţa omului de stat; de altă parte, se consideră din contră, viaţa omului politic mai presus decât oricare alta, pentru că cel ce nu este activ nu poate face act de virtute şi fiindcă fericirea şi faptele virtuoase sunt unul şi acelaşi lucru. Aceste păreri sunt toate în parte adevărate, în parte false. Că este mai bine să trăieşti ca om liber decât ca stăpân de sclavi, aceasta este adevărat; întrebuinţarea unui sclav, ca sclav, nu este un lucru foarte nobil; iar poruncile unui stăpân cu privire la amănuntele vieţii de fiecare zi n-au nimic comun cu frumosul.

§2. însă este o greşeală a crede că orice autoritate este în mod necesar o autoritate de stăpân. Autoritatea peste oamenii liberi şi autoritatea peste sclavi se deosebesc ca şi natura omului liber de natura sclavului, ceea ce am arătat îndeajuns la începutul acestei lucrări. însă e o mare greşeală să se prefere inacţiunea în locul acţiunii, căci fericirea nu este decât în activitate, iar oamenii drepţi şi înţelepţi au totdeauna în faptele lor scopuri tot atât de numeroase cât şi de onorabile.

§3. însă, ar zice cineva, pornind chiar de la aceste principii: »0 putere absolută este cel mai mare dintre bunuri, pentru că ea Permite să se înmulţească cât vrea faptele frumoase. Atunci când

1. Vezi cap. III, §6.

cineva poate să pună mâna pe putere, nu trebuie lăsată pe altei mâini; la nevoie trebuie chiar smulsă. Relații de fiu, de tată, de amici, unii față de alții, orice trebuie respins, sacrificat; trebuie CUH orice preț să se pună mâna pe binele suprem, iar aici binele suprem este succesul".

§4. Această obiecție ar fi adevărată cel mult dacă jafurile și violența ar putea să dea vreodată binele suprem; însă fiindcă nu este deloc posibil ca ele să-1 dea vreodată, presupunerea este din rădăcină falsă. Pentru a face isprăvi mari, trebuie să întreci pe semeni atât cât bărbatul întrece femeia, tatăl pe copii, stăpânul pe sclav; iar acela care va fi călcat mai întâi legile virtuții nu va putea niciodată să facă atâta bine cât rău va fi făcut la început, între făpturi asemănătoare nu este echitate și dreptate decât înj reciprocitate; ea este baza asemănării și a egalității. Inegalitatea între egali și neasemănarea între semeni sunt fapte contra naturii și nimic din ceea ce este contra naturii nu este bine. însă dacă se nimerește un muritor superior prin meritul său și prin facultăți atotputernice care-1 duc neîncetat spre bine, pe acesta trebuie a-1 lua drept călăuză[1], pe acela trebuie a-1 asculta. Totuși, virtutea singură nu este de ajuns: mai trebuie și puterea de a o pune în acțiune.

§5. Dacă deci acest principiu este adevărat, dacă fericirea constă în a face bine, activitatea este, pentru statul în masă, ca și pentru indivizi în particular, lucrul de căpetenie al vieții. Aceasta nu înseamnă că viața activă trebuie în mod necesar, cum se crede în general, să privească pe ceilalți oameni și că singurele gânduri cu adevărat active sunt acelea care țintesc la rezultate pozitive, urmări chiar ale acțiunii. Ideile active sunt mai curând reflecțiile și meditațiile cu totul personale, care n-au drept obiect decât a se studia pe ele însele; a face bine este scopul lor, iar această voință este aproape o acțiune; idea de activitate[2] se aplică cu precădere cugetării ordonatoare, care combină și rânduiește faptele exterioare.

§6. Izolarea, chiar când este voită, cu toate condițiile de viață pe care le aduce cu ea, nu impune deci în mod necesar

1. Aceeași idee se regăsește mai sus, cartea III, cap. VIII, §1.

2. *Etica nicomahică,* cartea X, cap. VII.

tatuILIi să fie inactiv'. Fiecare din părţile care compun cetatea poate fi activă, în urma legăturilor pe care ele le au în mod necesar totdeauna între ele. Acelaşi lucru se poate spune despre orice individ luat în parte; căci altminteri Dumnezeu şi lumea n-ar ro ai fiinţa, pentru că acţiunea lor n-ar mai avea nimic exterior[1] şi pentru că ea ar rămâne concentrată în ci înşişi. Astfel, scopul suprem al vieţii este în mod necesar acelaşi pentru om luat individual ca şi pentru oamenii reuniţi şi pentru stat în general.

CAPITOLUL IV

§1. După consideraţiile premergătoare pe care le-am dezvoltat şi după acelea pe care le-am făcut[2] cu privire la diferitele forme de guvernământ, vom spune ce ne-a rămas de spus arătând care ar fi principiile unui guvernământ constituit după dorinţă[3]. Fiindcă acest stat perfect nu poate exista fără condiţiile absolut trebuincioase perfecţiunii sale însăşi, este permis a le formula pe toate prin ipoteză, astfel precum este dorinţa, numai să nu se meargă până la imposibil; spre exemplu, ce priveşte numărul cetăţenilor şi întinderea teritoriului.

§2. Dacă muncitorul în general, ţesătorul, constructorul de corăbii sau orice alt lucrător trebuie, mai înainte de orice lucru, să aibă materia primă, a cărei bună orânduire pregătitoare ia o parte aşa de însemnată în meritul executării, de asemenea şi omului de stat şi legiuitorului trebuie să le dăm o materie specială, pregătită cum se cuvine pentru lucrările lor. Cele dintâi elemente pe care le cere ştiinţa politică sunt oamenii în numărul şi cu calităţile fireşti pe care trebuie să le aibă şi pământul cu întinderea şi proprietăţile pe care trebuie să le aibă.

1. Vezi mai sus, cap. I, §5 şi cartea I, cap. II, §9.

2. Vezi mai sus, cartea III, cap. V, §3 şi urm.

3. Aristotel n-a pretins a da aici tipul imaginar al unei republici perfecte, cum a 'ncercat Platon. El s-a ţinut totdeauna foarte aproape de realitate şi a luat de la ea toate împrumuturile sale; el nu propune decât o alegere a celor mai bune condiţii Politice, de care vorbeşte ca de nişte fapte pozitive în cursul lucrării lui.

§3. Se crede de obicei că un stat trebuie să fie foarte mar ca să fie fericit. Dacă acest principiu este adevărat, cei car proclamă ignoră desigur în ce constă întinderea ori micimea stat, căci ei judecă despre el numai după numărul locuitorilor s Totuși, trebuie să se privească mai puțin la număr decât la pute Orice stat are o sarcină de împlinit; și acela este mai mare, c poate să împlinească mai bine sarcina sa. Astfel, pot spune des Hipocrate, nu ca om, ci ca medic, că este mult mai mare decât alt om cu o statură mult mai mare ca a sa.

§4. Chiar admițând că nu trebuie să se privească decât la număr, n-ar trebui apoi să se confunde un stat cu toate .elementele care îl formează. Deși întreg statul cuprinde aproape în mod necesar o mulțime de sclavi, de liberți, de străini, nu trebuie să se țină seamă în realitate decât de membrii înșiși ai cetății, de aceia care o alcătuiesc în mod esențial; numai numărul cel mare al acestora este semnul sigur al măririi statului. Cetatea din care aț ieși o sumedenie de meseriași și puțini oșteni nu ar fi niciodată un stat mare; căci trebuie a deosebi bine între un stat mare și un stat populat.

§5. Faptele sunt de față spre a proba că este foarte greu și poate imposibil de a organiza bine o cetate prea populată[2]; nici una dintre cele ale căror legi sunt lăudate n-a cuprins, după cum se poate vedea, o populație prea mare. Raționamentul vine aici în sprijinul observației. Legea este statornicirea unei anumite orânduieli, legile produc în mod necesar orânduirea cea bună; însă

1. Și Montesquieu a tratat de asemenea despre întinderea statului, cu privire la natura și forma sa în *L'Esprit des Lois,* cartea VIII, cap. XVI și urm. Rousseau a discutat același subiect în *Contractul Social,* cartea II, cap. IV.

2. Era o opinie generală în antichitate că un stat prea populat nu poate fi bine administrat. încheierea era foarte logică, plecând de la principii politice adoptate în aproape toate republicile Greciei, unde cetățenii făceau de-a dreptul afacerile publice. Sistemul reprezentativ singur poate rezolva problema unui stat mare bine guvernat, dar Grecia nu I-a cunoscut niciodată. Vezi cartea VII, cap. II, §2. Trebuie să adăugăm că îmbucătățirea Greciei în orașe independente și suverane, așa de priincioasă de altfel mișcării inteligenței, s-a împotrivit oricărei dezvoltări politice. Roma, cetatea, orașul unic și suprem (Urbs), stăpâna și ordonatoarea universului, a fost termenul ultim în politică al ideilor grece; însă Roma a lecuit răul, ridicându-l până la cea mai înaltă treaptă posibilă: ea a absorbit lumea. (Barthelemy-Saint-Hilaire).

orânduire nu este cu putinţă în sânul unei mulţimi prea mari. puterea divină care îmbrăţişează universul întreg, numai ea ar fi în stare de a o întocmi.

p §6. Frumosul ia naştere de obicei din potrivirea numărului şi a întinderii; iar perfecţiunea pentru stat va fi în mod necesar a reuni cu o întindere justă un număr potrivit de cetăţeni. Insă întinderea statelor este supusă la anumite margini, ca orice alt obiect, ca animalele, plantele, instrumentele. Orice lucru, pentru a poseda toate însuşirile care îi sunt proprii, nu trebuie să fie nici nemăsurat de mare, nici fără măsură de mic; căci atunci el ori a pierdut cu totul natura sa specială, ori s-a pervertit. O corabie de un deget n-ar mai fi corabie, precum nici o corabie de două stadii[1]. Cu anumite dimensiuni, el va deveni cu desăvârşire inutil, fie din pricina micimii, fie din pricina mărimii sale.

§7. Şi de asemenea pentru cetate: prea mică, nu este ndestulătoare pentru trebuinţele sale, ceea ce este totuşi o condiţie esenţială a cetăţii; prea întinsă, ea îşi este suficientă, însă nu ca cetate, ci ca naţiune[2]. Aici aproape că nu mai este posibil vreun guvernământ. In mijlocul acestei mulţimi imense, care general s-ar putea face auzit? Care stentor[3] va servi acolo ca pristav public? Cetatea se alcătuieşte deci în mod necesar chiar din momentul când masa asociată în mod politic poate să facă rost de toate înlesnirile vieţii sale. Dincolo de această limită, cetatea mai poate exista pe o scară şi mai mare, însă această progresie, o repet, are margini. Faptele însele ne vor învăţa uşor care trebuie să fie aceste margini. în cetate, actele politice sunt de două speţe:

1. Stadion = stadiu = 185 m; două stadii, adică 370 m.

2. Opoziţia acestor două cuvinte aici arată sensul ce le dă Aristotel. Naţiunea «te o grupare imensă de oameni, o mulţime fără organizare politică, fără ordine; cetatea", din contră, este asociaţia, statul supus unor legi regulate. Vezi diferenţa aceasta trasată clar în cartea II, cap. I, §5.

3. Condiţia aceasta, care poate să ne pară bizară astăzi, făcea parte dintre condiţiile politice ale antichităţii. Era absolut necesar ca toţi cetăţenii statului, toţi oamenii liberi şi bucurându-se de drepturile politice să se adune în piaţa publică, [5]<S asculte acolo pe oratori, să sancţioneze decrete. In statele mari de astăzi, zeci de milioane de locuitori pe întinderi de sute de mii de kilometri pătraţi pot funcţiona Politiceşte cu cea mai mare ordine. Ei n-au nevoie de pristav sau, mai bine zis, telegraful le serveşte de pristav; iar vocea aceasta se transmite în câteva momente, Prin telegrafia fără fir, la mii de kilometri distanţă.

autoritate şi ascultare. Magistratul comandă şi judecă. Spre judeca afacerile procesuale, spre a împărţi funcţiile după mer trebuie ca cetăţenii să se cunoască şi să se preţuiască laolaltj Oriunde aceste condiţii nu există, alegerile şi sentinţele ji sunt în mod necesar rele. In aceste două privinţe, orice hotar luată în chip uşuratic este foarte vătămătoare şi ea va fi negreşi astfel în sânul unei mase nenumărate.

§8. Pe de altă parte, va fi foarte uşor domiciliaţilor, stn inilor, să uzurpe dreptul de cetăţenie şi frauda lor va trec neobservată în mijlocul mulţimii adunate. Se poate deci afirma i proporţia justă[1] pentru corpul politic este evident cea mai man cantitate posibilă de cetăţeni capabilă să-şi satisfacă trebuinţeli traiului lor, însă nu atât de numeroşi încât să se poată sustrage la o supraveghere uşoară. Acestea sunt principiile noastre cu privire la mărimea statului.

CAPITOLUL V

§1. Principiile pe care le-am arătat cu privire la mărimea statului se pot aplica până la un punct şi teritoriului. Teritoriul ce mai priincios este desigur acela ale cărui calităţi asigură cea ma mare independenţă statului; şi este anume acela care va aduce toi felul de produse. A avea totul, a nu avea nevoie de nimeni, iati adevărata independenţă. întinderea şi rodnicia teritoriului trebuie să fie astfel încât toţi cetăţenii să poată trăi pe el fără să mun ceaşcă, ca nişte oameni liberi şi înţelepţi. Vom cerceta mai târziu[2] valoarea acestui principiu cu mai multă precizie, când vor discuta despre proprietate în general, despre foloasele şi între-buinţarea averii, chestiuni foarte controversate, fiindcă oamenii cad adesea în excese: ici avariţia dezgustătoare, dincolo luxul neînfrânat.

§2. Configuraţia teritoriului nu prezintă nici o dificultate. Tacticienii, a căror părere trebuie s-o consultăm, cer ca el să facă anevoioasă invazia inamicilor, însă lesnicioasă ieşirea cetăţenilor

1. Soluţia aceasta e luată de la Platon, *Legile,* cartea V, pag. 737

2. In *Economicul.*

adăugăm că teritoriul, ca și masa cetățenilor, trebuie să fie lesne de străjuit, fiindcă un ținut lesne de supravegheat este tot așa de ușor de apărat. Cât despre poziția cetății, dacă ea se poate alege după voie, trebuie să fie deopotrivă de bună și pe mare și pe uscat. ingura condiție ce trebuie cerută este ca toate punctele ei să -cată să-și dea ajutor unul altuia și ca transportul mărfurilor, al lemnelor și al tuturor produselor lucrate ale țării, oricare ar fi ele, să fie lesnicios.

§3. Este o chestiune însemnată de a ști dacă această vecinătate a mării este priincioasă sau nepriincioasă bunei organizări a statului. Acest contact cu străinii deprinși cu legi cu totul deosebite este vătămător bunei ordini; iar populația, pe care o formează această sumedenie de negustori care se duc și vin pe mare este desigur foarte numeroasă, însă foarte rebelă la orice disciplină politică.

§4. Lăsând la o parte aceste neajunsuri, nu încape îndoială că, în vederea siguranței și abundenței necesare statului, trebuie preferată pentru cetate și restul teritoriului o poziție maritimă. Se susține mai lesne o agresiune inamică atunci când ajutoarele aliaților se pot primi pe uscat și pe mare totodată; iar dacă nu se pot lovi atacatorii din ambele părți în același timp, totuși li se vor pricinui pierderi mai mari dintr-o singură parte, când ambele laturi se pot ocupa în același timp.

§5. Marea mai permite a satisface trebuințele cetății, adică să se importe ceea ce nu produce țara și să se exporte mărfurile care sunt din belșug. însă cetatea, în comerțul ei, trebuie să se gândească numai la sine și niciodată la celelalte state. Numai din lăcomie, unele cetăți se fac piață comercială[1] a tuturor neamurilor; și statul, care trebuie să găsească în altă parte elementul bogăției sale, nu trebuie să se dedea niciodată unor asemenea traficuri. însă în câteva țări, în câteva state, rada, portul scobit de natură, este minunat situat[2] în legătură cu orașul, care fără a fi prea depărtat de el, este totuși despărțit de el și îl domină prin

1. Această înlăturare a comerțului din atribuțiunile statului este urmarea principiilor stabilite în cartea I, cap. III, §23.

2. E vorba de poziția Pireului față de Atena, care era legată de el prin ziduri.

mijlocul întăriturilor şi fortificaţiilor sale. Mulţumită acest situări, oraşul va profita evident de toate aceste comunicaţii, dac îi sunt utile; iar dacă ele îi pot fi primejdioase, o simplă măsu legislativă va putea să-l ferească de orice primejdie, enumerând î mod special pe cetăţenii cărora li se va da voie ori nu să comunic cu străinii.

§6. In ce priveşte forţa navală, nimeni nu se îndoieşte c statul trebuie, în oarecare măsură, să fie tare pe apă, şi aceasta n numai în vederea trebuinţelor sale interioare, ci şi cu privire **1** vecinii săi; trebuie să fie în stare să ajute ori să neliniştească, dup împrejurări, pe uscat şi pe mare. Dezvoltarea puterii maritim trebuie făcută în acord cu modul de existenţă al cetăţii. Dac această existenţă constă în întregime în dominaţie şi reiaţi politice, trebuie ca marina cetăţii să aibă proporţii asemănătoar întreprinderilor sale.

§7. Statul n-are îndeobşte trebuinţă de această populaţi enormă pe care o alcătuiesc oamenii de pe mare; ei nu trebuie s fie niciodată membri ai cetăţii. Nu vorbesc de oştenii care for mează flotele, care le comandă şi le conduc; aceia sunt cetăţen liberi şi sunt luaţi din trupele de uscat. Oriunde ţăranii şi plugar sunt numeroşi, este în mod necesar belşug de marinari. Câtev state ne fac proba acestui fapt: guvernământul Heracleei[1], spr exemplu, deşi cetatea ei este, comparată cu atâtea altele, foart mică, echipează totuşi numeroase trireme.

Nu voi dezvolta mai departe aceste consideraţiuni cu privir la teritoriul statului, la porturile sale, la oraşele sale, la relaţiil sale cu marea şi relativ la forţele sale navale.

CAPITOLUL VI

§1. Am hotărât mai sus limitele numerice ale corpului politic; să vedem aici ce calităţi naturale sunt cerute cu privire la membrii care îl alcătuiesc. Ne putem face deja oarecare idee despre aceasta aruncând o privire la cetăţile cele mai vestite ale

1. Vezi cartea VIII, cap. IV, §2 şi cap. V, (¡2.

Greciei şi la diferitele naţiuni[1] care îşi împart pământul, popoarele care locuiesc climele reci, chiar în Europa, sunt îndeobşte pline de curaj. însă ele sunt desigur inferioare ca inteligenţă şi industrie; astfel, ele îşi păstrează libertatea, dar politiceşte sunt nedisciplinabile şi n-au putut niciodată să-i cucerească pe vecinii lor. în Asia, din contra, popoarele au mai multă inteligenţă şi aptitudine pentru arte, dar n-au inimă şi rămân sub jugul unei sclavii perpetue. Rasa grecă, care topograficeşte este la mijloc, reuneşte toate calităţile celorlalte două. Ea posedă totodată inteligenţa şi curajul. Ea ştie să-şi păstreze neatârnarea şi în acelaşi timp să formeze guvernăminte foarte bune, capabilă, dacă ar fi strânsă într-un singur stat[2], să cucerească universul.

§2. Chiar în sânul Greciei, popoarele deosebite înfăţişează între ele neasemănări la fel cu acelea despre care am vorbit: ici, se vede o singură calitate care predomină; dincolo, se armonizează toate într-un fericit amestec. Se poate zice fără teamă de a ne înşela că un popor trebuie să posede în acelaşi timp inteligenţă şi curaj pentru ca legiuitorul să-1 poată conduce cu înlesnire la virtute. Câţiva scriitori politici pretind de la ostaşii lor dragoste pentru aceia pe care îi cunosc şi cruzime contra inamicilor lor; inima este cea care produce în noi dragostea şi inima este acea facultate a sufletului prin care iubim.

§3. Ca o probă despre aceasta este faptul că inima, când se crede dispreţuită, se irită mult mai mult contra amicilor decât contra unor necunoscuţi. Arhiloc[3], când vrea să se plângă de amicii săi, se adresează inimii sale:

„Căci tu de prieteni eşti chinuită."

1. Hipocrate este unul dintre cei dintâi care a observat influenţa climatului asupra caracterului şi instituţiilor neamurilor. Hipocrate a mai arătat cum legile lucrează, la rândul lor, asupra caracterului neamurilor şi a atribuit inerţia asiaticilor guvernelor despotice care apăsau asupra lor. Platon ne-a lăsat şi el câteva vederi despre acest subiect grav. Vezi *Legile,* cartea V.

2. Ideea aceasta a lui Aristotel are fără îndoială oarecare legătură cu întreprinderile politice ale regilor Macedoniei. Alexandru a fost acela care a reuşit să reunească Grecia într-un singur stat şi aceasta a fost condiţia prealabilă a expediţiei sale celei mari.

3. Arhiloc din Păros, poet liric şi satiric, trăia în secolul VII a. Chr.

La toți oamenii, dorul de libertate și de dominație pleacă i același principiu: inima este poruncitoare și nu-i place să supună. însă autorii pe care i-am citat mai sus n-au dreptate pretindă ca cineva să fie aspru cu străinii; nu trebuie să fim aşa< nimeni, iar sufletele mari nu sunt aspre niciodată decât cont crimei; dar, o repet, ele se îndârjesc mai tare împotriva unq amici, când cred că au fost nedreptățiți de către aceștia.

§4. Mânia aceasta este cu desăvârșire întemeiată; căci aic pe lângă paguba pe care cineva o poate încerca, mai crede că ; pierdut și o bunăvoință pe care avea dreptul să se bazeze. De aic ideile acestea ale poetului:

„Cea mai îndârjită luptă este aceea dintre frați" și în parte
„Cei ce iubesc prea mult știu să urască tot astfel"[1].

§5. Specificând, cu privire la cetățeni, care trebuie să fie numărul lor și calitățile lor naturale și hotărând întinderea condițiile teritoriului, ne-am mărginit la aproximări; însă nu trebuie să se ceară în niște simple considerațiuni teoretice aceeași exactitate ca în observațiile de fapte, care ne sunt date de către simțurile noastre.

CAPITOLUL VII

§1. După cum în celelalte compuse pe care le creează natura nu este identitate între toate elementele corpului întreg, deși ele sunt esențiale existenței sale, tot astfel se poate, evident, să nu se numere printre membrii cetății toate elementele de care ea are cu toate acestea o trebuință absolută, principiu deopotrivă de aplicabil oricărei alte asociații care nu trebuie să se formeze decât din elemente de una și aceeași specie. Le trebuie în mod necesar unor asociați un punct de unitate comună, fie că părțile ar fi de altfel asemenea ori inegale: spre exemplu, alimentele, posesiunea pământului sau orice alt lucru asemănător.

§2. Două lucruri pot fi făcute unul pentru altul, unul ca mijloc, celălalt ca scop, fără să fie între ele nimic comun decât

1. Versuri din piese ale lui Euripide care nu s-au păstrat.

cțiunea produsă de unul și primită de altul. Așa este, într-o lucrare oarecare, relația de la unealtă la lucrător. Casa n-are, desigur, nimic care să poată deveni comun între ea și zidar și, cu toate acestea, arta zidarului n-are alt obiect decât casa. Și de asemenea, cetatea are nevoie desigur de proprietate; dar proprietatea nu este câtuși de puțin parte esențială din cetate, deși proprietatea cuprinde ca elemente ființe vii. Cetatea nu este decât o asociație de ființe egale[1] ce caută cel mai bun fel de viață[2].

§3. Dar, cum fericirea este binele suprem și fiindcă ea se întemeiază pe săvârșirea și deprinderea deplină a virtuții și fiindcă, în rânduirea firească a lucrurilor, virtutea este foarte inegal împărțită printre oameni, căci unii au foarte puțină din ea sau chiar sunt cu totul lipsiți de ea, aici trebuie evident căutat izvorul deosebirilor și împărțirii guvernămintelor. Fiecare popor, urmărind fericirea și virtutea pe căi deosebite, își organizează de asemenea viața sa, precum și statul, pe baze de asemenea deosebite.

Să vedem, așadar, câte elemente sunt indispensabile pentru existența cetății; căci cetatea se va baza pe acelea cărora le vom recunoaște acest caracter. De aceea... e nevoie ca să existe.

§4. Să enumerăm lucrurile însele, spre a desluși chestiunea: mai întâi subsistemele, apoi artele, toate lucruri indispensabile vieții, care are nevoie de multe instrumente; apoi armele, de care asociația nu se poate lipsi pentru a sprijini autoritatea publică înlăuntrul său contra răzvrătiților și pentru a respinge pe inamicii din afară care pot năvăli asupra ei; în al patrulea rând, o anumită abundență de avuții, atât pentru trebuința lăuntrică, cât și pentru războaie; în al cincilea rând și aș fi putut pune aceasta în frunte, cultul divin sau, cum i se mai zice, sacerdoțiul; în fine, și acesta este netăgăduit elementul cel mai important, hotărârea intereselor generale și a proceselor individuale.

1. Aristotel a proclamat în tot cursul lucrării sale acest principiu de egalitate pentru toți membrii statului. Vezi începutul *Politicii,* cartea I, cap. I, §1 și cartea HI. cap. VIII, iți.

2. Vezi mai sus, cartea III, cap. V, §14 și deosebirea guvernămintelor, cap. IV, §7.

§5. Acestea sunt lucrurile de care cetatea, oricare ar ti, ni poate lipsi. Agregatul care constituie cetatea nu este un agre oarecare; însă, o repet[1], este un agregat de oameni în stare să mulţumească toate trebuinţele vieţii lor. Dacă lipseşte unul elementele enumerate mai sus, din momentul acesta este cu to imposibil ca asociaţia să se îndestuleze pe sine. Statul cere în ni imperativ toate aceste funcţii deosebite; îi trebuie deci plug care să-i dea hrana cetăţenilor, îi trebuie meseriaşi, oşteni, oami bogaţi, pontifi şi magistraţi, ca să îngrijească de trebuinţele interesele sale.

CAPITOLUL VIII

§1. După ce am pus astfel principiile, mai avem de examin dacă toate aceste funcţii trebuie să aparţină fără deosebire tuturor cetăţenilor. Trei lucruri sunt posibile aici: ori toţi cetăţenii vor fi deodată şi fără deosebire plugari, meseriaşi, judecători şi membri ai adunării deliberante, ori fiecare funcţie va avea oamenii săi speciali, ori, în fine, unele vor aparţine în mod necesar câtorva cetăţeni în particular, iar celelalte vor aparţine masei. Amestecul funcţiilor nu se poate potrivi pentru orice stat, fără distincţie. Am spus deja că se pot presupune diverse combinaţii, a primi şi a nu primi pe toţi cetăţenii la toate funcţiile şi că s-ar putea da unele funcţii ca un privilegiu. Tocmai aceasta constituie neasemănarea guvernămintelor[2]. în democraţii, toate drepturile sunt comune; în oligarhii, dimpotrivă.

§2. Guvernământul perfect pe care-I căutăm este tocmai acela care asigură corpului social cea mai mare parte de fericire. Or, fericirea, am zis[3] că este nedespărţită de virtute; astfel, în această republică perfectă, unde virtutea cetăţenilor va fi reală, în toată puterea cuvântului, iar nu numai relativ la un sistem dat, ei se vor abţine cu îngrijire de la orice profesiune mecanică, de la orice speculaţie mercantilă, munci decăzute şi contrare virtuţii.

1. Vezi mai sus, §2.
2. Vezi cartea III, cap. V, §2 şi urm.
3. Vezi mai sus, cap. I, §3.

vor deda nici agriculturii'; trebuie timp liber[2] pentru a-şi însuşi virtutea şi pentru a se ocupa cu afacerile publice.

§3. Mai rămâne clasa oştenilor şi clasa care chibzuieşte despre treburile statului şi judecă procesele. Aceste două elemente, mai ales, se pare că trebuie să constituie în mod esenţial etatea. Cele două ordine de funcţii care îi privesc vor fi ele încredinţate unor mâini deosebite ori reunite în aceleaşi mâini? La această întrebare, răspunsul este de asemenea evident; ele trebuie să fie separate până la un punct şi până la un punct, reunite; eparate, pentru că se referă la vârste deosebite şi pentru că trebuie aici prudenţă, dincolo bărbăţie; reunite, pentru că e cu neputinţă ca nişte oameni care au forţa în mână şi care se pot servi de ea să se resemneze la o supunere veşnică. Cetăţenii înarmaţi t totdeauna stăpâni de a păstra ori a răsturna guvernământul.

§4. Nu rămâne deci decât să se încredinţeze toate aceste funcţii în aceleaşi mâini, însă numai în epoci deosebite ale vieţii i după cum ne arată însăşi natura; pentru că vigoarea aparţine tinereţii, iar prudenţa vârstei mature, să se împartă atribuţiile după acest principiu atât de util, cât şi drept şi care se întemeiază pe diversitatea meritelor.

§5. însă şi proprietatea trebuie să fie în mâinile aceloraşi, căci e necesar ca cetăţenii să dispună de oarecare avere, căci cetăţeni (după cele spuse mai sus) sunt (numai) aceştia. Meseriaşii nu trebuie să aibă drepturi cetăţeneşti şi tot astfel nici o altă clasă a cărei menire nu constă în pregătirea pentru virtute, cum rezultă din principiul de la care am pornit. Căci fericirea e în chip necesar inseparabilă de virtute, iar pe un stat îl socotim fericit nu "urnai cu privire la o parte a lui, ci cu privire la toţi cetăţenii. Dacă deci proprietăţile trebuie să fie în mâna acestora, atunci reiese în chip necesar că plugarii trebuie să fie sau sclavi, sau barbari, sau străini domiciliaţi.

§6. în sfârşit, printre elementele cetăţii rămâne ordinea Pontifilor, a căror poziţie este bine rânduită în stat. Un muncitor,

1. Prejudecata aceasta n-a împiedicat pe romani; iar agricultura a fost una din cauzele cele mai energice ale vitejiei lor războinice şi ale măririi lor.

2. Vezi mai sus, cartea II, cap. VI, §2.

un lucrător nu poate ajunge niciodată la pontificat; nu cetățenilor trebuie să le aparțină slujba zeilor; or, corpul pol este împărțit în două părți, una războinică, cealaltă delibera dar fiindcă se cuvine să se facă un cult Divinității și să se asi odihnă cetățenilor slăbiți de vârstă, acestora trebuie să li încredințeze grija sacerdoțiului.

Acestea sunt deci elementele indispensabile existen statului, părțile reale ale cetății. De o parte, ea nu se poate lipsi agricultori, de meseriași și de mercenari de toate felurile; dar **pV'** de altă parte, clasa oștenilor și clasa deliberantă sunt singurele care o compun politicește. Aceste două mari diviziuni ale statului se mai deosebesc între ele, una prin perpetuitatea, cealaltă prini alternanța funcțiilor.

CAPITOLUL IX

§1. De altminteri, împărțirea aceasta necesară a indivizilor în clase deosebite, oștenii de o parte, agricultorii de alta, nu este, în filozofia politică, o descoperire contemporană și nici recentă. Ea există și astăzi în Egipt și în Creta, instituită acolo, zice-se, de către legile lui Sezostris[1], aici de acelea ale lui Minos[2].

§2. Așezământul prânzurilor comune nu este mai puțin antic și se suie în timp în Creta până la domnia lui Minos, iar pentru Italia, până la o epocă și mai veche. învățații[3] acestei țări susțin că după numele unui oarecare Italus, ajuns rege al Oenotriei, oenotrienii și-au schimbat numele în italieni și că numele de Italia s-a dat acestei întregi părți a țărmurilor Europei, cuprinsă între golful scylletic și lametic, departe unul de altul la o jumătate de zi de drum.

§3. Se mai spune că Italus i-a învățat agricultura pe oenotrieni[4], mai înainte nomazi, și că, printre alte așezăminte, le

1. Cam optsprezece secole a. Chr.

Z. **Trei sau patru sute de ani după Sezostris. Vezi mai departe, §§4 și 5.**

3. Antiochus din Siracuza, de care vorbește Dionysios Halicarnasianul *(Antic. Rom.,* cartea XII, cap. 71).

4. Ei locuiau în Brutium.

'u pe acela al prânzurilor comune. Şi astăzi sunt ţinuturi care ju păstrat această deprindere, cu câteva din legile lui Italus. Ea există la opici, locuitori ai ţărmului Tyrreniei[1] şi care mai poartă vechiul lor supranume de ausoni; se regăseşte la chonieni[2], care ocupă ţara numită Syrtis, pe coastele Iapygiei şi ale golfului Ionic. Se ştie de altminteri că chonienii erau tot de origină oenotriană.

§4. Prânzurile comune au luat deci naştere în Italia, împărţirea cetăţenilor în clase vine din Egipt, iar domnia lui Sezostris este cu mult anterioară aceleia a lui Minos. Trebuie să credem, de altfel, că în cursul secolelor, oamenii au trebuit să conceapă aceste instituţii şi încă altele de mai multe ori sau, mai exact, de nenumărate ori. Mai întâi, însăşi nevoia le-a sugerat în mod necesar mijloacele de a-şi îndestula cele dintâi trebuinţe; şi 'upă ce şi-au asigurat aceste mijloace, îmbunătăţirile şi belşugul au trebuit, după cât se pare, să se dezvolte în aceeaşi măsură; este deci o urmare foarte logică a crede că această lege se aplică deopotrivă şi instituţiilor politice.

§5. Toate aceste lucruri sunt străvechi; Egiptul o dovedeşte. Nimeni nu va contesta vechimea sa uimitoare şi, din timpurile cele mai vechi, el a avut legi şi organizare politică[3]. Trebuie deci să urmăm pe înaintaşii noştri pretutindeni unde au făcut ceva bun şi să nu ne gândim la înnoiri decât acolo unde ne-au lăsat goluri de împlinit.

§6. Am spus[4] că pământurile sunt ale celor ce poartă armele i au drepturi politice şi am adăugat, determinând calităţile şi întinderea teritoriului, că plugarii trebuie să formeze o clasă separată de a acelora. Vom vorbi aici despre diviziunea proprietăţilor, despre numărul şi despre speţa muncitorilor (pământului). Am respins de mai înainte comunismul pământurilor admis de către câţiva autori[5], dar am adăugat că bunăvoinţa cetăţenilor între ei trebuie să facă comună folosinţa lor, pentru ca toţi să aibă

1. Partea occidentală a Italiei.

2. Locuitori ai Greciei Mari.

3. Grecia primise în cele dintâi timpuri colonii şi instituţii egiptene: Inachus, Phoroneii, Cecrops, Cadmus, Danaus au venit din Egipt.

4. Vezi mai sus, cap. VIII, §5.

5. Pe Platon îl are în vedere aici. Vezi mai sus, cartea II, cap. II, §4.

asigurat cel puțin strictul necesar. Așezământul prânzurilor mune se socotește îndeobște ca foarte prielnic oricărui stat constituit. Vom spune mai târziu[1] pentru ce ne însușim și acest principiu; dar trebuie ca toți cetățenii, fără excepție, să să ia parte la ele; și e greu ca săracii, după ce aduc partea fixată către lege, să mai poată vedea de toate celelalte trebuințe alei familiei lor. I

§7. Cheltuielile cultului divin sunt încă o sarcină comună a cetății. Astfel deci, teritoriul trebuie împărțit în două porțiuni, una' pentru public și una a particularilor; și amândouă vor fi subdivizate în alte două. Cea dintâi parte va fi subdivizată pentru a îngriji totodată și de cheltuielile cultului și de acelea ale meselor comune. Cât despre cea de-a doua, va fi împărțită, pentru ca fiecare cetățean, posedând ceva totodată și la hotar și înj împrejurimile cetății, să fie deopotrivă de interesat în apărarea ambelor localități.

§8. împărțirea aceasta, dreaptă în ea însăși, asigură egalitatea cetățenilor și unirea lor tot mai strânsă contra duș-manilor comuni care le sunt vecini. Oriunde nu este introdusă, unora le pasă foarte puțin de bântuirile ce pustiesc hotarul; alții se tem de ele într-un mod rușinos de laș. Astfel, în câteva state, legea îi înlătură pe proprietarii de la hotar de la orice sfat cu privire la invaziile dușmane care îi ating, fiind prea direct interesați ca să fie judecători buni. Acestea sunt motivele care fac să se împartă teritoriul după cum am arătat.

§9. Cât despre cei care trebuie să-l cultive, dacă avem putința să alegem, trebuie să luăm mai ales sclavi și să avem grijă să nu fie toți de același neam și, mai ales, să nu fie războinici. Cui aceste două condiții, ei vor fi foarte buni să-și facă munca lor și nu se vor gândi nicidecum să se răzvrătească. Apoi cu acești: sclavi trebuie amestecați anumiți barbari în stare de robie și care vor avea aceleași însușiri ca și sclavii. Pe pământurile particulare, ei vor aparține proprietarului, pe pământurile publice, vor fi ai

I. Aristotel vorbește mai departe, într-adevăr, despre mesele publice (cap. X, §8 și cap. XI, §3); însă nu explică motivele sale spre a aproba această instituție, după cum ne anunță aici.

[a]tului Vom spune mai încolo[1] cum trebuie să ne purtăm cu Slavii şi de ce trebuie să le punem mereu înaintea ochilor libertatea ca preţ al muncii lor[2].

CAPITOLUL X

§ 1. Nu vom repeta[3] de ce cetatea trebuie să fie totodată şi continentală şi maritimă şi în legătură, pe cât posibil, cu toate punctele teritoriului; am spus-o mai sus. Cât despre poziţia ei considerată în sine, patru condiţii trebuie să împlinească. Cea dintâi şi cea mai importantă este salubritatea; situarea înspre răsărit şi înspre vânturile ce suflă dinspre partea aceasta este cea mai sănătoasă dintre toate; expunerea spre miazăzi vine în al doilea rând şi are folosul că frigul este mai suportabil în timpul iernii.

§2. în celelalte privinţe..., aşezarea oraşului trebuie de asemenea aleasă în vederea îndeletnicirilor interioare pe care cetăţenii le au acolo şi a atacurilor pe care poate să le primească. Trebuie ca, în caz de război, locuitorii să poată să-l evacueze lesne şi duşmanii să nu poată pătrunde decât cu mare greutate în el şi să-l asedieze. Cetatea trebuie să aibă înăuntrul zidurilor sale apă şi izvoare naturale în mare cantitate sau, în lipsa lor, trebuie să se sape cisterne mari şi numeroase, menite să strângă apa de ploaie, ca să nu fie lipsă de apă în cazul când, în timp de război, comunicaţiile cu ţara ar fi tăiate.

§3. Fiindcă cea dintâi condiţie este sănătatea pentru locuitori şi pentru că ea rezultă mai întâi din poziţia şi situarea oraşului, după cum am spus, şi în al doilea rând din întrebuinţarea apelor sănătoase, punctul acesta cere de asemenea atenţia cea mai serioasă. Lucrurile a căror acţiune se face mai des şi mai temeinic asupra corpului nostru au de asemenea cea mai mare înrâurire

1. In *Economicul,* **cartea I, cap. V.**

2. Aristotel eliberează prin testamentul său, pe care ni l-a păstrat Diogene Laerţiu (cartea V, cap. I, pag. 9), pe toţi sclavii săi şi-i recomandă bunăvoinţei executorului său testamentar.

3. Vezi cap. V, §2.

asupra sănătății; și astfel este anume acțiunea naturală a ae;
a apei. Astfel, oriunde apa naturală nu va fi nici deopotriv;
bună nici destul de abundentă, va fi lucru înțelept să se di
bească apa bună de băut de aceea ce poate servi la întrebuinj
obișnuite.

§4. In ce privește locurile de apărare, natura și folos'
terenului variază după Constituții. Un oraș-cetățuie convi
oligarhiei și monarhiei; democrația preferă șesul. Aristocr;
respinge toate aceste poziții și își alege mai cu seamă cât
puncte dominante fortificate.

Cu privire la așezarea locuințelor particulare, ea pare
plăcută și îndeobște mai la îndemână dacă ele sunt aliniate di
orânduirea modernă și după sistemul lui Hippodamus[1]. Metoi
veche[2] avea, din contră, avantajul de a fi mai sigură în caz
războiu; străinii, o dată intrați în oraș, anevoie puteau să iasă din
și pătrunderea în el nu le fusese mai lesnicioasă.

§5. Trebuie să se combine aceste două sisteme și va fi b:
să se imite ceea ce cultivatorii noștri numesc șiruri în cruce
cultura viei. Se va alinia așadar orașul numai în câteva părți,
câteva cartiere, iar nu în toată întinderea sa; și în modul acesta
va uni eleganța cu siguranța. în fine, în ceea ce privește întă-
riturile, aceia care nu vor pentru cetăți alte întăriri decât curaju
locuitorilor sunt înșelați de către o prejudecată veche, deși fap-
tele[3] au dezmințit în mod vădit înaintea ochilor lor cetățile care
au ținut la această ciudată cinste.

§6. într-adevăr, n-ar fi cine știe ce vitejie să te aperi îm-
potriva unor dușmani egali ori ceva mai numeroși numai la adă-
postul zidurilor; dar s-a văzut și se mai poate întâmpla ca năvă-
litorii să sosească în masă, fără ca vitejia supraomenească a une
mâini de viteji să poată să-i respingă. Deci, spre a se feri de neno

1. Metoda lui Hippodamus constă în împărțirea orașelor în străzi regulate. Vezi cartea II, cap. V, §1.

2. Metoda veche aglomera fără nici o ordine casele unele lângă altele. Se credea că orânduirea aceasta permitea o apărare mai ușoară și mai viguroasă contra dușmanului.

3. Aristotel face aluzie, probabil, la asediul Lacedemonei de către Epaminondas, 376 a. Chr. Vezi mai sus, cartea II, cap. VI, §7.

• si de dezastre, spre a scăpa de o înfrângere sigură, mijloa-
focin
e le cele mai militare sunt fortificaţiile de neînvins, mai ales
sta/i când arta asediilor, cu armele sale de azvârlit şi cu maşinile
sa l e i îngrozitoare, a tăcut atâtea progrese.

§7. A lăsa un oraş fără întărituri ar fi tot atât de imprudent ca şi cum s-ar alege o ţară deschisă ori s-ar nivela toate înălţimile; ca şi cum, oprind pe particulari de a-şi împrejmui casele cu ziduri, le poţi insufla vitejie locuitorilor. Dar trebuie să fim încredinţaţi că, dacă avem întărituri, putem după voie să ne servim sau să nu ne servim de ele; dar într-un oraş deschis nu avem nici o alegere.

§8. Dacă reflecţiile noastre sunt juste, trebuie nu numai să înconjurăm oraşul cu întăriri, dar mai trebuie, pe lângă ornamentul ce-l reprezintă, să le construim astfel încât să reziste tuturor sistemelor de atac şi mai cu seamă acelora ale tacticii moderne. Atacul nu nesocoteşte nici un mijloc de izbândă; apărarea, de partea sa, trebuie să caute, să mediteze şi să inventeze mijloace noi; iar cel dintâi folos al unui popor care se păzeşte este că ceilalţi se gândesc mai puţin să-l atace. însă, precum la mesele comune trebuie a se împărţi cetăţenii în mai multe secţiuni, precum şi zidurile trebuie de asemenea din distanţă în distanţă şi în locurile cele mai potrivite să aibă turnuri şi corpuri de strajă, este clar că aceste turnuri vor fi în mod natural menite să primească adunările de cetăţeni pentru mesele comune.

Acestea sunt principiile ce se pot urma cu privire la poziţia cetăţii şi la utilitatea întăriturilor.

CAPITOLUL XI

§1. Edificiile consacrate zeilor vor fi măreţe, după cum trebuie să fie, şi vor servi totodată pentru ospeţele solemne ale magistraţilor mai însemnaţi şi pentru facerea tuturor slujbelor pe care legea sau un oracol al Pythiei nu le-a făcut secrete. Locul

I. Archidamus, fiul lui Agesilau, văzând o catapultă venită din Sicilia, Wclamă: "Curajul individual nu mai face două parale!" (Plutarh, *Apofiegmele Lacedem).* Vezi şi Diodor Sicii., cartea XII, cap. 28, §3 şi cartea XIV, cap. XLII.

acesta, care se va vedea din toate cartierele învecinate, pe trebuie să le domine, va fi așa cum cere vrednicia dregătorii care îi va primi.

§2. La poalele colinei pe care va fi așezat edificiul va fi să se clădească piața publică, așezată ca aceea care în Tesalig numește Piața Libertății. Piața aceasta nu va fi niciodată murdărită de mărfuri și intrarea în ea va fi interzisă meșteșugarilor muncitorilor și oricărui alt ins din această teapă, decât dacă magistratul nu-i cheamă formal. De asemenea, trebuie ca aspectul acestui loc să fie plăcut, pentru că acolo oamenii maturi se vor deda exercițiilor gimnastice; căci chiar în această privință trebuie să se separe vârstele deosebite. Câțiva maeștri vor asista la jocurile tinerimii, după cum oamenii maturi se vor duce câteodată să asiste la acelea ale maeștrilor. A se simți sub privirea magistratului inspiră adevărata pudoare și teamă care șade bine omului liber. Departe de această piață și despărțită de ea, va fi aceea destinată târgului; locul va fi astfel încât să poată intra lesne în el transporturile sosite de la mare sau dinăuntrul țării.

§3. Pentru că corpul cetățenilor se împarte în pontifi și în magistrați, se cuvine ca mesele comune ale pontifilor să aibă loc în apropierea edificiilor consacrate. Cât despre magistrații însărcinați să decidă relativ la contracte, cu privire la acțiunile criminale și civile și la toate afacerile de felul acesta sau însărcinați cu supravegherea târgului sau cu ceea ce se numește poliția orașului, locul meselor lor trebuie situat aproape de piața publică și de uni cartier mult umblat. Vecinătatea pieței târgului, unde se fac toate vânzările, va fi mai ales potrivită în scopul acesta. Iar în ce privește piața cealaltă, despre care am vorbit mai sus, ea trebuie să se bucure totdeauna de un calm absolut; aceasta, din contră, va fi hotărâtă pentru toate relațiile materiale și indispensabile.

§4. Toate diviziunile urbane pe care le-am enumerat vor trebui să se repete, de asemenea, în circumscripțiile rurale. Acolo, magistrații, fie că se numesc custozi ai pădurilor sau supraveghetori ai țarinelor, vor avea corpuri de gardă pentru supraveghere și mese comune. In provincie se vor ridica de asemenea câteva temple, închinate unele zeilor, altele eroilor.

i-ne altminteri, este nefolositor să ne oprim la amănunte mai .-ise despre această materie; acestea sunt lucruri lesne de închipuit, deşi [illegible] de înfăptuit. Ca să le exprimi, e destul să te laşi în voia dorinţei; însă este nevoie de sprijinul averii spre a le împlini. Astfel, ne vom mulţumi cu ceea ce am expus cu privire la acest obiect.

CAPITOLUL XII

§1. Să cercetăm acum ce va fi Constituţia însăşi şi ce calităţi trebuie să aibă membrii care compun cetatea pentru ca fericirea şi ordinea în stat să fie perfect asigurate. Fericirea se dobândeşte îndeobşte cu două condiţii: una, ca scopul, ţinta ce-şi propune cineva, să fie vrednic de laudă; a doua, să se poată împlini faptele ce conduc la el. Este deopotrivă cu putinţă şi ca aceste condiţii să aibă amândouă loc şi să n-aibă loc. Câteodată scopul este ales, dar nu se posedă mijloacele de a-l atinge; câteodată avem toate mijloacele necesare pentru a-l atinge, însă scopul este rău; în fine, cineva se poate înşela totodată cu privire şi la scop şi la mijloace; martoră, medicina: când nu ştie să judece cu privire la leacul care va vindeca boala, când nu posedă mijloacele necesare vindecării ce-şi propune. în toate artele, în toate ştiinţele, trebuie ca scopul şi mijloacele care pot duce la el să fie deopotrivă bune şi eficace.

§2. Este clar că toţi oamenii doresc virtutea şi fericirea; însă a ajunge acolo este permis unora şi oprit altora; iar aceasta este fapta ori a împrejurărilor, ori a naturii. Virtutea nu se dobândeşte decât cu oarecare condiţii, uşor de reunit pentru oamenii mai bine situaţi, mai anevoios pentru oamenii mai rău situaţi; şi se poate ca cineva cu toate facultăţile cerute, să se rătăcească pe cale chiar de la paşii dintâi. Pentru că cercetările noastre au ca obiect cea mai bună Constituţie, izvorul administrării perfecte a statului, şi deoarece această administrare perfectă este aceea care va asigura cea mai mare sumă de fericire tuturor cetăţenilor, trebuie în mod necesar să ştim în ce constă fericirea.

§3. Am spus-o în *Etica'* noastră, dacă totuşi ne este îngă a crede că această lucrare nu este cu totul lipsită de orice folrj fericirea este o dezvoltare şi o împlinire completă a virtuţii, relativă, ci absolută. înţeleg prin relativă, virtutea în acţiunea; cu privire la trebuinţele necesare ale vieţii; prin absolută, ace care se aplică numai frumosului şi binelui. Astfel, în faptul justiţie omenească, pedepsirea şi pedeapsa justă a vinovatului su fapte de virtute; însă acesta este şi un fapt al necesităţii, adică nu bun decât pentru că e necesar; totuşi ar fi mai bine ca oamenii | statul să se poată scuti de pedepsire. Faptele care, din contră, n-; ca obiect decât gloria şi perfecţionarea morală, sunt frumoase sens absolut. Din aceste două feluri de fapte, cel dintâi tind numai să ne elibereze de un rău; cel de-al doilea, cu totul contră, pregăteşte şi săvârşeşte de-a dreptul binele.

§4. Omul virtuos poate să ajungă în stare să rabde nobleţe mizeria, boala şi atâtea alte rele; însă fericirea constă diii contrarele acestora. Tot în *Etică*[2] l-am definit pe omul virtuc omul care, prin virtutea sa, nu ia drept bine decât binele absolu şi nu este nevoie să adaug că el trebuie de asemenea să ştie întrebuinţeze acest bine într-un mod absolut frumos, absol cinstit. De aici a răsărit şi părerea aceasta vulgară că fericire atârnă de bunurile exterioare. Totuna ar fi să atribui cântecv. savant de liră instrumentului însuşi, în loc să-l pui în seama talentului artistului.

§5. Din cele ce am spus, rezultă evident că legiuitori trebuie să găsească mai dinainte câteva elemente ale operei sale dar că şi el însuşi poate să pregătească câteva din ele.

_ Astfel, a trebuit să presupunem că statul are toate elementele de care numai norocul dispune; căci am admis că norocul este câteodată singurul dregător al lucrurilor; însă nu este el cel care asigură virtutea statului, ci voinţa inteligentă a omului. Statul este virtuos când toţi cetăţenii care fac parte din guvernământ sunt virtuoşi; şi se ştie că, după părerea noastră, toţi cetăţenii trebuie să ia parte la guvernământul statului. Să cercetăm deci cum se

1. *Etica nicomahică.,* **cartea I, cap. IX, §5.**
2. *Etica nicomahică,* **cartea II, cap. III, §6.**

regătcsc oamenii pentru virtute. Negreşit, dacă aceasta ar fi posibil, ar fi mai bine să-i formăm pe toţi în acelaşi timp, fără a ne jupa de indivizi unul câte unul: însă virtutea generală este iltatul virtuţii tuturor particularilor.

§6. Oricum ar fi, trei lucruri îl pot face pe om bun şi virtuos: , deprinderea şi raţiunea. Astfel, mai întâi natura trebuie să facă să ne naştem în genul omenesc, iar nu într-o altă specie de animale; : urmă, trebuie ca ea să ne hărăzească anumite calităţi ale sufletului ale corpului. De altfel, darurile naturii nu sunt îndeajuns; calităţile naturale se prefac prin deprinderi şi ele pot suferi de la moravuri o îndoită înrâurire, care le perverteşte ori le îmbunătăţeşte.

§7. Aproape toate animalele sunt supuse numai imperiului naturii; câteva specii în număr mic mai sunt supuse şi înrâuririi deprinderilor; numai omul întruneşte în fiinţa sa raţiunea cu oravurile şi cu natura. Trebuie ca aceste trei lucruri să concorde tre ele; şi adesea, oamenii conduşi de raţiune combat natura şi moravurile când cred că e mai bine să facă altfel de cum vor ele. Am spus mai înainte ce fel de fire trebuie să aibă cetăţenii care trebuie formaţi de legiuitor; restul priveşte educaţia, care ifluenţează prin deprinderi şi prin lecţiile maeştrilor.

CAPITOLUL XIII

§1. Asociaţia politică fiind totdeauna compusă din şefi şi subordonaţi, întreb dacă autoritatea şi ascultarea trebuie să fie alternative sau pe viaţă. Este clar că sistemul de educaţie trebuie să se refere la aceste mari diviziuni ale cetăţenilor între ei. Dacă câţiva oameni ar întrece pe ceilalţi în aceeaşi măsură în care, după credinţa comună, zeii şi eroii se pot deosebi de muritori cu privire la corp, astfel încât o privire să fie în stare să judece chiar şi cu privire la suflet, fiind astfel superioritatea şefilor tot aşa de netăgăduită şi vădită pentru supuşi, n-ar fi nici o îndoială că trebuie să preferi perpetuitatea ascultării[1] pentru unii şi a puterii pentru ceilalţi.

1. Aristotel se pronunţă aici foarte clar contra perpetuităţii puterii şi deci contra tiraniei. Vezi cartea III, cap. VIII, §1. Vezi şi cartea I, cap. II, §15, aceeaşi idee.

§2. Dar e foarte greu de admis acest lucru; lucrul petrece deloc la fel cu acei regi ai Indiei, care, după Scylax[1] < disting aşa de complet de supuşii care îi ascultă. Este deci evide că, pentru multe motive, alternarea autorităţii şi a supune trebuie să fie în mod necesar comună tuturor cetăţenilor. Eg litatea este identitatea de atribuţiuni între fiinţe asemănătoare i statul n-ar putea trăi împotriva legilor echităţii; răzvrătiţii pe ca îi cuprinde ţara ar găsi sprijin statornic în supuşii nemulţumiţi, i membrii guvernământului n-ar putea fi niciodată destul de nun roşi spre a se împotrivi atâtor duşmani reuniţi.

§3. Cu toate acestea, este netăgăduit că trebuie să existe **i** diferenţă între şefi şi subordonaţi. Care va fi această diferenţă i care va fi împărţirea puterii? Acestea sunt chestiunile ce trebuie! le rezolve legiuitorul. Am spus-o mai înainte[2], natura însăşi a **1** linia de deosebire, creând înăuntrul aceleiaşi specii clasele tinerilor şi ale bătrânilor, unii meniţi a asculta, alţii capabili poruncească. O autoritate dată de vârstă nu poate aţâţa gelozia nici să umfle vanitatea nimănui, mai ales când fiecare este sig că va dobândi cu anii aceeaşi prerogativă.

§4. Astfel, autoritatea şi ascultarea trebuie să fie totodati perpetue şi alternative şi, prin urmare, educaţia trebuie să fie în acelaşi timp asemănătoare şi deosebită, fiindcă, după mărturia lumii întregi, ascultarea este adevărata şcoală a conducerii. Ol autoritatea, am spus mai sus[3], poate fi ori în interesul aceluia care o are, ori în interesul aceluia asupra căruia ea se exercită. în caz dintâi, este autoritatea unui stăpân asupra sclavilor săi; în doilea, este o autoritate aplicată unor oameni liberi.

§5. (Mai mult încă), ordinele se pot deosebi atât prir motivul care le-a dictat, cât şi prin rezultatele pe care le produc. Multe servicii considerate numai domestice sunt făcute pentru cinsti pe tinerii liberi care le săvârşesc. Meritul sau viciul unei fapte este mai puţin în această faptă însăşi decât în motivul care o inspiră şi în scopul ce-l urmăreşte.

1. Scylax din Carianda, geograf şi navigator, a trăit la începutul secolului a.Chr., cu o sută de ani înainte de Aristotel.

2. Vezi mai sus, cap. VIII, §4.

3. Cartea III, cap. II, §5.

Am stabilit că virtutea cetățeanului, când comandă, este «i cu virtutea omului perfect şi am adăugat că cetățeanul lie să asculte mai înainte de a comanda; conchidem aici că datoria legiuitorului de a-i deprinde pe cetățeni cu virtutea, cunoscând şi mijloacele de a-i conduce într-acolo şi scopul esențial al vieții celei mai bune.

§6. Sufletul se compune din două părți: una care are prin ea însăşi rațiune, alta care, fără s-o aibă, este cel puțin în stare să asculte de rațiune; şi de una şi de cealaltă țin virtuțile care fac pe omul de treabă. O dată primită această împărțire astfel cum o propunem, se poate spune fără trudă care dintre aceste două părți ale sufletului cuprinde însuşi scopul ce trebuie urmărit, căci totdeauna ceva mai puțin bun este creat în vederea a ceva mai bun; acesta e un lucru evident atât în ce priveşte produsele artei, cât şi în ce priveşte creațiile naturii; şi aici acel ceva mai bun este partea rațională a sufletului.

§7. Adoptând în această cercetare procedeul nostru obişnuit de analiză, se poate împărți rațiunea în alte două părți, rațiunea practică şi rațiunea speculativă. Printr-o consecvență naturală, diviziunea pe care o facem cu privire la această parte a sufletului se aplică deopotrivă şi actelor pe care ea le produce; şi dacă s-ar putea alege, ar trebui să preferăm actele părții de natură superioară, fie în toate cazurile, fie într-un caz unic, în care cele două părți ale sufletului ar fi una în fața alteia; căci în toate lucrurile trebuie să se prefere totdeauna ceea ce duce la scopul cel mai înalt.

§8. Viața se împarte, oricare ar fi ea, în muncă şi repaus, în război şij>ace. Dintre faptele omeneşti, unele se raportează la ceea ce este necesar, folositor; altele au ca obiect frumosul. O deosebire cu totul asemănătoare trebuie, în aceste diverse privințe, să se regăsească în mod necesar şi la părțile sufletului şi în actele lor: războiul se face numai în vederea păcii; munca se săvârşeşte numai în vederea repausului; se caută necesarul şi utilul numai în vederea frumosului.

§9. în toate acestea, omul de stat trebuie să rânduiască legile sale după cele două părți ale sufletului şi după actele lor, dar mai

" 1

ales potrivit scopului celui mai înalt pe care amândouă îl *pM* ajunge. Modalităţi asemănătoare se aplică deosebitelor carieiJ deose i elor îndeletniciri ale vieţii practice. trebuie să fim gaţj deopotrivă şi pentru muncă şi pentru luptă, însă nelucrarea ***M*** pacea sunt preferabile; trebuie să putem împlini ce este necesara util: lotuşi, frumosul este superior şi unuia şi altuia. Acestea sun îndrumări ce trebuie date cetăţenilor chiar din copilărie şi în tfl timpul cât rămân supuşi magistraţilor.

§10. Guvernămintele care par astăzi cele mai bune din Grecia nu par să fi potrivit instituţiile lor în vederea unui scop supericj nici să fi îndreptat legile lor şi educaţia publică către totalitatea virtuţilor, ci ele au înclinat în mod destul de puţin nobil către acelea care par că sunt folositoare şi mai potrivite a mulţumi ambiţia* Autori mai noi[1] au susţinut aproape aceleaşi opinii; şi ei au admiraţi mult Constituţia Lacedemonei şi l-au lăudat pe întemeietorul ei cad a îndreptat-o în întregime spre cucerire şi spre război.

§11. Raţiunea este îndestulătoare să condamne aceste principii, după cum şi faptele[2] însele săvârşite sub ochii noştri s-au însărcinat să le probeze falsitatea. împărtăşind sentimentul care îi împinge îndeobşte pe oameni la cuceriri, în vederea beneficiilor biruinţei, Thibron şi toţi cei care au scris despre guvernământul Lacedemonei par a-l ridica în slavă pe ilustrul său legiuitor, pentru că prin nesocotirea tuturor primejdiilor, republica sa a putut să-şi facă o dominaţie vastă. .1

§12. însă la ora aceasta, când puterea spartană este distrusă, \ toată lumea recunoaşte că Lacedemona nu este fericită[3], nici . legiuitorul ei fără greşeală. Şi încă lucrul acesta este de râs că, deşi a păstrat instituţiile lui Lycurg şi a putut neîmpiedicată să le 1 urmeze după voia ei, ea şi-a pierdut toată fericirea. Dar pricina este că lumea se înşală de asemenea cu privire la natura puterii pe care omul politic trebuie să se silească s-o pună în cinste. A comanda unor oameni liberi preţuieşte mult mai mult şi este mult mai conform virtuţii decât a porunci unor sclavi.

1. Xenofon şi Platou, amândoi mari admiratori ai Constituţiei Lacedemonei.
2. Vezi mai sus, cap. II, §5 şi cap. X, §5 şi cartea II, cap. VI. §23.
3. Vezi cartea II, cap. VI, §23.

§13. Ba încă, nu trebuie să se creadă fericit un stat, nici destoinic un legiuitor care s-au gândit numai la lucrările primejdioase ale cuceririi. Cu principii aşa de greşite, fiecare cetăţean se va gândi evident numai să uzurpe puterea absolută în propria sa patrie, de îndată ce va putea să se facă stăpân pe ea; fapt pe care totuşi Lacedemona i l-a socotit ca crimă lui Pausanias[1], pe care nu l-a putut scăpa toată gloria sa. Asemenea principii, cât şi legile pe care ele le dictează, nu sunt vrednice de un om de stat; ele sunt pe cât de false, pe atât de nenorocite. Legiuitorul trebuie să sădească în inima oamenilor sentimente deopotrivă de bune pentru public şi pentru particulari.

§14. Dacă lumea se exersează pentru luptă, nu trebuie să o facă spre a supune în sclavie popoare ce nu merită jugul acesta înjositor, ci mai întîi spre a nu fi subjugată ea însăşi, apoi spre a cuceri puterea numai în interesul supuşilor săi şi, în fine, pentru a porunci ca stăpâni unor oameni meniţi să se supună ca sclavi.

§15. Legiuitorul trebuie mai ales să facă astfel încât chiar legile sale cu privire la război, cât şi celelalte instituţii, să aibă în vedere numai pacea şi repausul. Şi aici faptele vin să unească mărturia lor cu aceea a raţiunii. Războiul, atât timp cât durează, a fost mântuirea unor asemenea state[2]; însă biruinţa, asigurându-le puterea, le-a fost fatală; ca şi oţelul, ei şi-au pierdut căleala lor de îndată ce au avut pacea; iar vina este a legiuitorului, care n-a învăţat cetăţenii să guste pacea.

§16. Pentru că scopul vieţii omeneşti este acelaşi pentru mase ca şi pentru indivizi şi pentru că omul de treabă şi o bună Constituţie îşi propun în mod necesar un acelaşi scop, urmează evident că repausul cere virtuţi speciale; căci, o repet, pacea este scopul războiului, repausul este scopul muncii.

§17. Virtuţile care asigură repausul şi fericirea sunt acelea care se întrebuinţează şi în repaus precum şi în muncă. Repausul se obţine numai prin reunirea multor condiţii indispensabile primelor trebuinţe. Statul, ca să se bucure de pace, trebuie să fie

1. Vezi mai jos, cartea VIII, cap. I şi cap. VI, §2.

2. Aristotel a mai făcut aceeaşi observaţie relativ la Lacedemona. Vezi mai sus, cartea II, cap. VI, §22.

prudent, curajos şi ferm; căci este foarte adevărat proverbul^ „Pentru sclavi, nici un repaus". Când cineva nu ştie să sfîdez»! primejdia, devine prada celui dintâi adversar.

§18. Trebuie deci curaj şi răbdare în muncă; trebuie filozofie în nemuncă, prudenţă şi înţelepciune în ambele aceste doua situaţii, dar mai ales în mijlocul păcii şi al repausului. Războiul dâl cu sila dreptate şi înţelepciune oamenilor pe care îi îmbată şi-jl strică izbânda şi plăcerile lipsei de ocupaţie şi ale păcii.

§19. Cineva are mai cu seamă trebuinţă de justiţie şi de prudenţă atunci când se află în culmea prosperităţii şi când se bucură de tot ceea ce face invidia celorlalţi oameni. Ca şi cui înţelepţii, pe care poeţii ni-i reprezintă în insulele fericiţilor: cui cât fericirea lor este mai desăvârşită în mijlocul tuturor bunătăţilor de care sunt încărcaţi, cu atât trebuie să cheme în ajutorul lor' filozofia, cumpătarea şi dreptatea. Aceste virtuţi, evident, nu sunt' mai puţin necesare fericirii şi virtuţii statului. Dacă este ruşinos lucru să nu ştii să te foloseşti de noroc, este cu atât mai ruşinos să nu ştii să te foloseşti de el în neocupaţiune şi să dezvolţi curajul şi virtutea în timpul luptelor, pentru a arăta o josnicie de sclav în timp de pace şi de repaus.

§20. Nu trebuie să se înţeleagă virtutea cum o înţelegea Lacedemona; nu doar că ea a înţeles binele suprem altfel decât cum îl înţelege fiecare, însă ea a crezut că el putea fi dobândit graţie unei virtuţi speciale, virtutea războinică. Or, deoarece există bunuri superioare acelora pe care le aduce războiul, este vădit că şi plăcerea acelor bunuri este de preferat plăcerilor războiului, deşi ea n-are alt obiect decât pe sine însăşi.

§21. Să vedem pe ce căi se vor putea câştiga aceste bunuri nepreţuite.

Am spus de mai înainte[1] că influenţele care lucrează asupra sufletului sunt de trei feluri: natura, moravurile şi raţiunea. Am precizat[2] de asemenea calităţile pe care cetăţenii trebuie să le fi primit mai înainte de la natură. Ne rămâne de cercetat dacă

1. Vezi mai sus, cap. XII, §6.

2. Vezi mai sus, cap. VI, §2 şi *Etica nicomahică,* **cartea I, cap. I, §9, cartea II, cap. I, §§3 şi urm. şi cartea X, cap. X, §6.**

Jucărea raţiunii trebuie să aibă loc mai înainte de aceea a aprinderilor, căci trebuie ca aceste două din urmă influenţe să fie -ntr-o desăvârşită armonie, pentru că raţiunea însăşi se poate rătăci urmărind scopul cel mai bun şi pentru că moravurile sunt şi ele supuse la o sumedenie de erori.

§22. Aici, ca în toate celelalte, cu naşterea începe orice; însă scopul naşterii se înalţă până la un izvor al cărui obiect este cu totul diferit. La om, adevăratul scop al naturii este raţiunea şi inteligenţa, singurele obiecte ce trebuie să se aibă în vedere în grijile aplicate, fie la naşterea cetăţenilor, fie la formarea moravurilor lor.

§23. După cum sufletul şi corpul, am spus noi, sunt cu totul deosebite, tot aşa sufletul are două părţi, deopotrivă deosebite: una neraţională, alta înzestrată cu raţiune; ele se produc în două moduri de a fi diverse; cea dintâi e instinctul, cea de-a doua, inteligenţa. Dacă naşterea corpului precede pe cea a sufletului, formarea părţii iraţionale este anterioară aceleia a părţii raţionale. Este lesne să ne convingem de aceasta: mânia, voinţa şi dorinţa se arată la prunci îndată după naşterea lor; raţionamentul şi inteligenţa se ivesc, în ordinea firească a lucrurilor, mult mai târziu. Trebuie deci în mod necesar să ne ocupăm de corp mai înainte de a ne gândi la suflet; şi după corp trebuie să ne gândim la instinct, deşi, la urma urmelor, instinctul se formează tot în vederea inteligenţei şi deşi corpul se formează tot în vederea sufletului.

CAPITOLUL XIV

§1. Dacă este o datorie a legiuitorului să asigure cetăţenilor, chiar de la început, corpuri robuste, primele sale îngrijiri trebuie să se ocupe cu căsătoriile părinţilor şi cu condiţiile de timp şi de indivizi cerute spre a le contracta. Aici, două lucruri trebuie ţinute în seamă: persoanele şi durata probabilă a unirii lor, pentru ca vârstele să fie totdeauna într-un raport potrivit şi pentru ca facultăţile celor doi soţi să nu discordeze niciodată, bărbatul

putând încă să mai aibă copii când femeia a devenit stearpă sau invers; căci acestea sunt germeni de certuri şi neînţelegeri }„ căsnicii.

§2. Aceasta este important, în al doilea rând. pentru relaţia de vârstă între părinţi şi copii, care trebuie să-i înlocuiască. Na trebuie să fie între părinţi şi copii o diferenţă prea marc; căcii atunci, gratitudinea copiilor faţă de nişte părinţi prea bătrâni este] cu desăvârşire deşartă şi părinţii nu pot asigura familiei lor; ajutorul de care are nevoie. De asemenea, nu trebuie ca aceasta diferenţă să fie nici prea mică; aici se ivesc neajunsuri nu mag puţin grave. Atunci copiii nu mai simt alt respect pentru părinţii lor decât ca faţă de nişte tovarăşi de vârstă; şi această egalitate* poate pricinui în administrarea familiei discuţii puţin potrivite.

Dar să ne reîntoarcem la punctul nostru de plecare şi să vedem cum va putea legiuitorul să formeze, aproape după voia sa^ corpurile copiilor de îndată ce se nasc.

§3. Toate acestea aproape se bazează pe un singur punct, căruia trebuie să i se dea mare atenţie. Fiindcă natura a mărginit] puterea generatoare cam la vârsta de şaptezeci de ani cel mai târziu pentru bărbaţi şi la cincizeci pentru femei, orientându-ne după aceste epoci extreme, trebuie să fixăm vârsta când poate începe unirea conjugală.

§4. Unirile prea timpurii nu sunt priincioase copiilor care ies din ele. La toate speciile de animale, împerecherile între animale prea tinere produc vlăstare slabe, de cele mai multe ori de sexul feminin şi foarte mici ca formă. Specia omenească este supusă în mod necesar aceleiaşi legi. Ne putem încredinţa de aceasta când vedem că, în toate ţările unde tinerii se unesc de obicei prea' timpuriu, rasa este debilă şi pipernicită. De aici mai reiese şi o altă primejdie: femeile tinere suferă mult mai tare la naştere şi mor mult mai adesea. Astfel, se zice că oracolul a răspuns trezenienilor care îl consultau cu privire la înmulţirea morţilor tinerelor lor femei că aceasta se întâmpla pentru că le măritau prea devreme, „fără a se gândi la culesul roadelor,,.

§5. împreunarea la o vârstă mai formată mai este folositoa deoarece aduce moderaţia simţurilor. Femeile care au gustat di

r prea devreme par îndeobște de un temperament neînfrânat, ntru bărbați, folosința sexului în timpul creșterii vatămă fevoltarea corpului, care nu încetează de a dobândi putere decât r_un moment fixat de către natură, dincolo de care el nu mai ~ate crește.

§6. Deci se poate fixa epoca căsătoriei la optsprezece ani[1] sntru femei și la treizeci și șapte, sau ceva mai puțin, pentru îți. în aceste limite, momentul împreunării va fi tocmai acela celei mai mari forțe și soții vor avea un soroc egal spre a pro--a cum se cuvine până ce natura le va lua puterea generatoare, stfel, unirea lor va putea fi fecundă și în momentul vigoarei lor line dacă, după cum trebuie să credem, nașterea copiilor ează nemijlocit căsătoria și până la coborârea vârstei, adică la șaptezeci de ani pentru bărbați.

§7. Acestea sunt principiile noastre cu privire la epoca și rata căsătoriilor; cât despre momentul prescris al împreunării, suntem de părerea acelora care, după încercările lor totdeauna :ite, cred că iarna[2] este timpul cel mai priincios. Trebuie să se "onsulte și cele ce au cugetat medicii și naturaliștii despre naștere. ei dintâi vor putea spune care sunt însușirile de sănătate cerute, iar ceilalți ne vor învăța ce vânturi e bine să așteptăm. în general, vântul de miazănoapte li se pare mai priincios decât cel de niazăzi.

¡8. Nu ne vom opri la condițiile de temperament cele mai priincioase ale părinților pentru vigoarea fiilor lor;.aceste amănunte, dacă s-ar aprofunda lucrurile, n-ar putea găsi un loc potrivit decât într-o scriere despre educație. Vom putea aici să menționăm subiectul acesta în câteva cuvinte. Temperamentul n-are nevoie să fie atletic nici pentru lucrările politice, nici pentru sănătate, nici pentru procreație; nici nu trebuie să fie beteag și prea nedestoinic la muncă grea; trebuie să țină mijlocia între aceste extreme. Corpul trebuie să fie deprins cu oboselile, fără ca totuși aceste

1. Platon, în *Republica,* cartea V, a fixat pentru femei vârsta de 2(MtO de ani și pentru bărbați de 35-50 de ani.

2. Luna Gamelion sau luna nunților corespundea la atenieni cam cu noiembrie l nostru.

osteneli să fie prea violente. Nici nu trebuie să fie apt numai[1] pentru un singur fel de exercițiu, ca acela al atleților; trebuie sâ poată răbda toate lucrările vrednice de un om liber. Acestea condiţii mi se par deopotrivă aplicabile femeilor şi bărbaților.

§9. Mamele, în timpul sarcinii lor, vor veghea cu grijă la[2] regimul lor și se vor feri mult să rămână în nelucrare și să se hrănească prea puțin. Mijlocul este lesnicios și legiuitorul le vai prescrie să se ducă în fiecare zi la templu să se roage pentru sprijinul zeilor care prezidează la nașteri. însă dacă corpul lor are nevoie de lucru, va trebui, din contră, să se păstreze liniștea cea/ mai deplină pentru spiritul lor. Feții simt impresiile mamei care îi poartă, precum și fructele țin de pământul care le hrănește.

§10. Spre a-i alege pe copiii ce trebuie lepădați[1] și pe aceia ce trebuie crescuți, va trebui să se interzică printr-o lege de a avea grijă vreodată de cei ce se vor naște diformi; cât despre numărul copiilor, dacă moravurile împiedică lepădarea completă și dacă unele căsnicii devin fecunde peste limita impusă legal populației, va trebui să se provoace avortul[2], mai înainte ca embrionul să fr primit viață și simțire. Crima ori nevinovăția acestui fapt atârnă numai de această condiție de viață și simțire.

§11. Dar nu este de ajuns a fi precizat vârsta când va începe pentru bărbat și femeie unirea conjugală, mai trebuie să se hotărască epoca când nașterile vor trebui să înceteze. Oamenii prea în vârstă, ca și tinerii, produc ființe incomplete ca corp și ca spirit și copiii bătrânilor sunt slabi fără leac. Să se înceteze de a procrea chiar din momentul când inteligența a dobândit toată dezvoltarea sa, iar această epocă, dacă ne luăm după socotelile

1. Trebuie să se distingă între „părăsirea" şi „lepădarea" copiilor: părăsirea este lăsarea pruncului într-un loc de unde poate fi luat de către cineva; lepădarea este lăsarea lui într-un loc unde trebuie să moară. Lepădarea copiilor diformi era un principiu îndeobște admis în toată Grecia, în afară de Teba, unde o lege oprea expres de a-i omorî. în Sparta, el era aplicat cu toată asprimea. Orice copil născut era supus examenului membrilor tribului, care aveau drept de viaţă şi de moarte asupra lui. Platon, în *Republica,* cartea V, pag. 460-461, era tot atât de aspru ca şi Aristotel. El prescrie pozitiv să se lase să moară de foame copiii născuți dintr-o legătură incestuoasă.

2. Pare că rezultă din partea aceasta că se cunosc în antichitate mijloace fără greș de a provoca avortul.

anumitor poeți care măsoară viața în septenii, cade îndeobște cam la cincizeci de ani. Astfel, să se renunțe de a mai face copii patru sau cel mult cinci ani după această vârstă și să se mai folosească plăcerile amorului numai din motive de sănătate ori din considerațiuni nu mai puțin îndreptățite.

§12. Cât despre infidelitate, din orice, parte ar veni[1] și la orice grad ar fi împinsă, trebuie să se facă din ea un caz de necinste atâta vreme cât cineva este soț de fapt ori cu numele, iar dacă greșeala este constatată în timpul hotărât pentru fecunditate, ea să fie pedepsită cu o pedeapsă infamantă cu toată severitatea ce o merită.

CAPITOLUL XV

§ 1. Copiii odată născuți, trebuie să ne încredințăm că felul hranei care li se dă are cea mai mare influență asupra forței lor corporale. Chiar exemplul animalelor, ca și exemplul tuturor neamurilor care dau o mare însemnătate temperamentelor apte pentru război, ne dovedește că hrana cea mai nutritoare și care prieste mai bine corpului este laptele și că trebuie să ne abținem a da vin copiilor, din cauza bolilor pe care le produce.

§2. Ne interesează de asemenea a şti până la ce punct se cuvine să le lăsăm libertatea mișcărilor lor; spre a-i feri ca membrele lor așa de delicate să se deformeze, câteva neamuri se servesc, chiar în timpul nostru, de diferite mașinării[2] care asigură acestor corpuri mici o dezvoltare regulată. Este de asemenea folositor a-i obișnui, chiar din cea mai fragedă copilărie, cu răbdarea frigului; iar obiceiul acesta este tot atât de util pentru sănătate, ca și pentru lucrările războiului. Astfel, multe popoare barbare au obiceiul fie de a-i cufunda în apă rece pe copiii lor, fie de a nu le da decât un veșmânt foarte ușor; acest lucru îl fac celții.

1 S-ar părea că se interzice adulterul atât femeii cât și bărbatului; adevărul este 'nsă că, in ce-1 privește pe bărbat, i se interzice numai delictul de care este vorba în «nea II, cap. VII, §5.

2 Ortopedice.

§3. în ce priveşte toate deprinderile ce trebuie să le contrae teze, este mai bine să începem de la vârsta cea mai fragedă, având grijă să procedăm treptat; căldura naturală a copiilor îi face rabde foarte uşor frigul. Cam acestea sunt îngrijirile cele mai însemnate pe care trebuie să le dăm celei dintâi vârste.

§4. Cât despre vârsta care urmează după aceasta şi care se întinde până la cinci ani, nu se poate cere de la ea nici sforţare a minţii, nici osteneli violente care ar împiedica creşterea. Dar i se poate cere activitatea necesară ca să se înlăture lenevirea deplină a corpului. Atunci se pot împinge copiii la mişcare cu diferite mijloace, dar mai cu scamă prin jocuri; iar jocurile ce li se dau nu trebuie să fie nevrednice de oameni liberi, nici prea anevoioase, nici prea uşoare.

§5. Mai ales să vegheze magistraţii însărcinaţi cu educaţia, care se numesc pedonomi, cu cea mai mare grijă la vorbele şi poveştile ce vor căta să pătrundă în aceste urechi tinere. Toate trebuie făcute aici spre a-i pregăti pentru lucrările care îi aşteaptă mai târziu. Jocurile lor să fie îndeobşte schiţele exerciţiilor cu care se vor îndeletnici la o vârstă mai înaintată.

§6. Este o mare greşeală să se poruncească prin legi a înăbuşi ţipetele şi plânsetele copiilor; ele sunt, din contra, un mijloc de dezvoltare şi un fel de exerciţiu pentru corp. Căci reţinerea respiraţiei dă vigoare celor care fac sforţări, lucru ce se întâmplă şi cu copiii când fac o sforţare. Printre atâtea alte îngrijiri, pedQnomii vor veghea ca ei să umble cât mai puţin în tovărăşia sclavilor; căci până la şapte ani, copiii vor rămâne îrr~ mod necesar în casa părintească.

§7. Dar cu toată împrejurarea aceasta, se cade să le scutim privirile şi urechile de orice privelişte, de orice vorbă nevrednică de un om liber. Legiuitorul va trebui să alunge din cetatea sa necuviinţa în vorbe, după cum alungă din ea orice viciu. Când cineva îşi îngăduie să rostească vorbe necuviincioase, este foarte aproape să le şi săvârşească; şi chiar din copilărie trebuie să *S<M* proscrie orice vorbă şi faptă de felul acesta. Dacă un om de naştere liberă, însă prea nevârstnic spre a fi primit la cinsteai prânzurilor comune, îşi permite o vorbă ori o faptă oprită, să fiej

'jigpsit în mod ruşinos, să fie bătut; iar dacă este matur, să fie pedepsit ea un sclav josnic, cu pedepse potrivite vârstei sale, căci greşeala sa este aceea a unui sclav.

§8. Pentru că proscriem vorbele necuviincioase, vom proscrie de asemenea şi picturile şi reprezentările obscene. Să vegheze deci magistratul ca nici o statuie, nici un desen să nu deştepte idei felul acesta, decât numai în templele acelor zei cărora legea nsăşi le permite obscenitatea[1]. Dar legea prevede ca la o vârstă înaintată să nu ne rugăm acestor zei nici pentru sine, nici pen- **i** femeie, nici pentru copii.

§9. Legea trebuie să-i împiedice pe copii să asiste la farsele atirice şi la comedii până la vârsta când vor putea lua parte la ânzurile comune şi vor putea să bea vin pur[2]. Atunci educaţia îi ! fi întărit împotriva primejdiilor acestor reuniuni. Aici am atins numai în treacăt subiectul acesta; însă vom vedea mai târziu, jind mai mult, dacă nu trebuie să se înlăture orice spectacole entru tinerime; or, admiţând principiul acesta, să vedem cum trebuie să-l modificăm. Deocamdată ne-am mărginit la generalităţi rict trebuitoare.

§10. Teodor, actorul tragic, poate că nu vorbea tocmai greşit când spunea că nu rabdă niciodată ca un actor comic, chiar foarte mediocru, să apară pe scenă înaintea lui, pentru că spectatorii se deprind lesne cu vocea pe care o aud întâi. Acest lucru este tot aşa de adevărat în legăturile noastre şi cu semenii noştri şi cu lucrurile care ne înconjoară. Noutatea este ceea ce ne farmecă mai mult. Astfel, să se îndepărteze de copii tot ce lasă o impresie rea şi mai ales să se îndepărteze de ei tot ce este viciu şi rea voinţă.

§11. De la cinci la şapte ani, copiii trebuie să asiste la lecţiile care mai târziu se vor ţine pentru ei. De altminteri, educaţia va cuprinde două epoci distincte: de la şapte ani până la pubertate şi de la pubertate până la douăzeci şi unu de ani. Cei ce vor să socotească viaţa numai cu perioade de şapte ani se înşală adesea. Mai bine este să se urmeze, în ce priveşte împărţirea aceasta, mersul firii; căci

1. Pan, Priap, Conisalos, Othanes etc.

2. Cei vechi mâncau stând culcaţi într-o rână. Copiii stăteau în picioare şi Părăseau masa când se aducea vinul curat pentru ceilalţi meseni.

artele și educația au numai scopul de a completa lipsurile ei.

§12. Să vedem deci mai întâi dacă se cade ca legiuitorul impună copilăriei o regulă. Apoi vom vedea dacă este mai bine educația să se facă în comun de către stat ori să fie lăsată în sea familiilor, ca la cele mai multe guvernăminte de acum și, în fin vom vorbi despre materia cu care trebuie să se îndeletnicească.

CARTEA V

(în ediţiile obişnuite pusă a VUI-a)
Despre educaţie

CAPITOLUL I

§ 1. Nu s-ar putea deci tăgădui că educaţia copiilor trebuie să fie unul din obiectele de căpetenie ale grijii legiuitorului. Pretutindeni unde educaţia s-a nesocotit, statul a primit din pricina aceasta o lovitură funestă[1]. Aceasta din cauză că legile trebuie să fie în legătură cu principiul Constituţiei şi pentru că moravurile particulare ale fiecărei cetăţi asigură păstrarea statului, după cum tot ele i-au hotărât cea dintâi formă. Moravurile democratice conservă democraţia; cele oligarhice conservă oligarhia; şi cu cât moravurile sunt mai curate, cu atât statul este mai întărit.

§2. Toate ştiinţele şi toate artele pretind, pentru a reuşi în ele, noţiuni prealabile, deprinderi anterioare. Tot aşa este, evident, şi cu deprinderea virtuţii. întrucât statul întregire unul şi acelaşi scop, educaţia trebuie în mod necesar să fie una şi aceeaşi pentru toţi membrii săi; de unde urmează că ea trebuie să fie un obiect al supravegherii publice, iar nu particulare, deşi sistemul cel din urmă este mai răspândit şi deşi astăzi oricine învaţă pe copiii săi acasă obiectele şi potrivit metodelor care îi plac. Cu toate acestea, ceea ce este comun trebuie să se înveţe în comun; şi este o eroare gravă să se creadă că fiecare cetăţean este stăpân pe sine[2]; ei aparţin toţi statului, pentru că toţi sunt elementele lui şi pentru că

1. Diogene, filozof pitagorician aproape contemporan cu Aristotel, zice într-un fragment pe care ni l-a păstrat Stobeu *(Sermo 141,* **pag. 241): „Care este principiul oricărui stat? - Educaţia copiilor".**

2. Acesta este principiul fundamental al statelor vechi. Cetăţeanul nu-şi aparţine; el este al statului, care poate dispune de el după voie.

îngrijirile date părților trebuie să concorde cu îngrijirile date totului.

§3. îr^privința aceasta, lacedemonienii[1] sunt toarte vrednici de laudă. Educația copiilor lor este comună și ei îi dau o însemnătate foarte mare. Pentru noi, este cu totul evident că legea trebuie să reglementeze educația și că educația trebuie să fie publică. Dar este un lucru esențial să se cunoască ce anume trebuie să fie această educați-; și metoda ce trebuie urmată în ea. In general părerile se deosebesc cu privire la câmpul pe care ea trebuie să-l cuprindă și lumea e departe de a se înțelege cu privire la materia » pe care trebuie să o învețe tinerii spre a ajunge la virtute și la viața cea mai bună. Nu se știe nici măcar dacă trebuie să ne ocupăm mai mult a forma inteligența ori a forma inima.

§4. Sistemul de educație de acum contribuie mult să încâlcească chestiunea. Nu se știe câtuși de puțin dacă educația trebuie îndreptată spre lucrurile de folos real ori trebuie tăcut din ea o școală de virtute sau dacă ea trebuie să mai cuprindă și obiecte de pură desfătare. Aceste sisteme deosebite au găsit partizanii lor și nu este nimic până acum general recunoscut spre a face tinerimea virtuoasă. Dar cum părerile sunt foarte diverse cu privire la esența virtuții, nu trebuie să ne mirăm că tot așa stă lucrul cu privire la modul de a o pune în practică.

CAPITOLUL II

§1. Un punct evident este că educația, printre lucrurile folositoare, trebuie să le cuprindă pe acelea absolut necesare, însă ea nu trebuie să le cuprindă pe toate fără excepție. Toate îndeletnicirile putând a se deosebi în liberale și servile, tinerimea va învăța, printre lucrurile utile, pe acelea ce nu vor tinde să facă meșteșugari din aceia care le practică. Se numesc îndeletniciri de meseriaș toate îndeletnicirile, artă ori știință, care sunt cu totul inutile pentru a deprinde corpul, sufletul sau mintea unui om liber cu faptele virtuții. Se dă de asemenea același nume tuturor

1. Vezi mai sus analiza Constituției Spartei, cartea II, cap.VI.

meseriilor care pot deforma corpul şi tuturor muncilor care au un salariu drept plată; căci ele iau orice activitate şi înălţare gândirii.

§2. Deşi nu este ceva servil a studia până la un oarecare ict ştiinţele liberale, a voi să le împingem prea departe înseamnă a ne expune la neajunsurile pe care le-am semnalat. Deosebirea cea mare constă aici în intenţia care hotărăşte lucrarea ori studiul. Este cu putinţă, fără a te degrada, a face pentru tine, pentru amicii tăi sau cu un gând virtuos, cutare lucru, care făcut astfel nu este deloc nevrednic de un om liber, dar care, făcut pentru străini, te coboară la mercenar şi la sclav.

Materia pe care o cuprinde educaţia actuală, o repet, înfăţişează acest caracter dublu şi ajută puţin la clarificarea chestiunii.

§3. Astăzi, educaţia se alcătuieşte, îndeobşte, din patru părţi deosebite: literele[1], gimnastica, muzica[2] şi câteodată desenul; cea dintâi şi cea din urmă de un folos pe cât de pozitiv, pe atât de variat în toată viaţa; a doua, potrivită spre a forma curajul. Cât Jespre muzică, se ridică unele îndoieli cu privire la utilitatea sa. îndeobşte este privită ca un obiect numai de plăcere; dar cei vechi făcuseră din ea o parte necesară a educaţiei, convinşi că natura însăşi, după cum am spus-o aşa de adesea, ne cere nu numai o întrebuinţare vrednică de laudă a activităţii noastre, dar şi o întrebuinţare nobilă a timpului nostru liber. Natura, ca să o spun încă o dată, natura este principiul a orice.

§4. Dacă munca şi repausul sunt amândouă necesare, cel din urmă este netăgăduit de preferat; dar trebuie a căuta cu mare grijă să-l umplem cum se cuvine. Negreşit, nu prin jocuri; căci ar însemna să facem din joc scopul însuşi al vieţii, lucru imposibil. Jocul este mai ales util în mijlocul lucrărilor. Omul care munceşte are nevoie de relaxare, iar jocul are numai scopul să relaxeze.

1. A citi, a scrie şi gramatica.

2. Anticii dădeau mare importanţă muzicii. Un decret al regilor şi al eforilor in Sparta impusese lui Timoteu, sub pedeapsă de exil, să scoată patru coarde ale lirei 'ui, pentru că aceste sunete moleşitoare stricau pe tinerii spartani; era în vremea cuceririi Atenei. Astăzi, influenţa morală a muzicii este complet nesocotită de către legiuitor; în Grecia era un obiect capital pentru ei, fiindcă organizarea fizică a grecului avea o sensibilitate şi o delicateţe despre care nimic nu ne poate da o idee Printre noi.

Munca aduce totdeauna osteneală şi încordare. Trebuie de< putem chema la timp întrebuinţarea jocurilor ca un leac mân Mişcarea pe care ne-o dă jocul destinde spiritul şi—l odihneşte plăcerea pe care o dă.

§5. Repausul pare de asemenea că are în sine deopot plăcerea, fericirea şi mulţumirea vieţii; căci acestea sunt bunuri nu ale celor ce muncesc, ci ale celor ce trăiesc fără ocupaţie Cineva munceşte numai spre a ajunge la un scop pe care nu l ajuns încă; iar după opinia tuturor oamenilor, fericirea este sco în care cineva se odihneşte, departe de orice grijă, în sânul plăcerii. Plăcerea - este adevărat - nu este uniformă pentru toţi; fiecare o concepe după chipul său şi după temperamentul său. Cu cât individul este mai perfect, cu atât fericirea ce visează este mai pură şi cu atât mai înalt este izvorul ei. Astfel, trebuie a mărturisi că, pentru a petrece în mod demn timpul său liber, cineva are nevoie de cunoştinţe şi de o educaţie specială şi că această educaţie, aceste studii, trebuie să aibă ca unic scop individul care se bucură de ele - după cum şi studiile care au ca obiect activitatea trebuie considerate ca necesităţi - şi să n-aibă niciodată în vedere pe străini.

§6. Părinţii noştri n-au admis deloc muzica în educaţie ca o trebuinţă, căci ea nu este aşa ceva; nu au admis-o nici ca ceva util, ca gramatica, care este strict trebuincioasă în comerţ, în economia domestică, în studiul ştiinţelor şi într-o mulţime de ocupaţii politice; nici ca desenul, care ne învaţă a judeca mai bine despre operele de artă; nici ca gimnastica, care dă sănătate şi vigoare; căci muzica nu are evident nici una din aceste calităţi. Ei au găsit în ea numai o întrebuinţare demnă a timpului neocupat; şi iată scopul către care ei au încercat să-i îndrepte întrebuinţarea ei. Căci dacă, după părerea lor, există vreo desfătare vrednică de un om liber, aceasta este muzica. Homer este de aceeaşi părere când face pe unul din eroii săi să zică:

„însă cuvine-se să poftim la ospăţul vesel"[1]

1. Versul acesta nu se găseşte în Homer.

ind astfel pe alți câțiva care îl cheamă „pe cântăreț", adaugă:

„Ca să-i desfăteze pe toți"[1].

Și într-un alt loc, în versurile lui, Odiseu zice că cea mai bună desfătare este veselia ce se răspândește când:

„Oaspeții în cerc în casă ascultă cântecul lirei[2]
Așezați în șiruri largi..."

CAPITOLUL III

§1. Astfel, trebuie să recunoaștem că există anumite lucruri ce trebuie predate copiilor nu ca lucruri utile sau necesare, ci ca lucruri vrednice de îndeletnicirea unui om liber, ca lucruri care sunt frumoase. Oare nu există decât o știință de felul acesta? Sunt mai multe? Care sunt? Cum trebuie predate? Iată ce vom examina mai târziu. Tot ce pretindem a constata aici este că părerea celor vechi despre obiectele esențiale ale educației dă mărturie în favoarea părerii noastre și că ei aveau despre muzică întocmai ideile pe care le avem noi înșine. Vom mai adăuga că dacă tinerimea trebuie să dobândească cunoștințe utile, precum aceea a gramaticii, nu este numai din pricina folosului special al acestor cunoștințe, dar și pentru că ele înlesnesc dobândirea a o mulțime de alte cunoștințe.

§2. Așa cu desenul. Se învață desenul nu atât spre a fi scutit de greșeli și erori în cumpărarea și vânzarea de mobile și ustensile, cât pentru a ne forma o înțelegere mai aleasă a frumuseții corpurilor. De altminteri, această preocupare exclusivă cu idei de utilitate nu se potrivește nici sufletelor nobile, nici oamenilor liberi.

§3. Am demonstrat că trebuie să ne gândim a forma deprinderile mai înaintea rațiunii, corpul înaintea spiritului; urmează de aici că trebuie a supune pe copii la arta pedotribului[3] Și a gimnasticii; aceleia spre a asigura corpului o bună constituție, g.

1. *Odiseea,* cântul XVII, vers 385;
2. *Odiseea,* cântul IX, versul 7. Homer zugrăvește moravurile timpului său.
3. Vezi mai sus, cartea III, cap. IV, §5.

acesteia spre a-i dezvolta dibăcia. în guvernăminte care par a se ocupa în mod cu totul special de educația tinerimii, ei caută rjel cele mai multe ori a forma atleți[1]; și astfel se împiedică deopotrivă și grația și creșterea corpului. Spartanii, evitând această greșeală, săvârșesc o alta; tot fortificând pe copii, îi fac brutali sub pretext de a-i face curajoși. Dar, o repet încă o dată[2], nu trebuie s|| ne ținem numai de un singur obiect, iar când ne ocupăm de educație nu trebuie să lăsăm pe acesta să predomine. Dacă cineva nu se gândește decât să-l dezvolte curajul, nu se atinge nici măcar acest scop. Curajul, printre animale ca și printre oameni, ntf aparține celor mai sălbatici; aparține, din contră, acelora care] reunesc blândețea cu mărinimia leului.

§4. Câteva seminții de pe țărmurile Pontului Euxin, acheii[3], heniochii, au deprinderea omuciderii și sunt mâncătoare d$ oameni. Alte neamuri și mai înăuntrul uscatului au moravuri asemănătoare, câteodată chiar mai îngrozitoare; dar aceștia sunt tâlhari; ei n-au adevăratul curaj. Chiar și lacedemonienii, care au datorat mai întâi superioritatea lor unor deprinderi de exerciții și de osteneli, sunt întrecuți astăzi de către multe alte popoare în gimnastică și chiar la luptă; pricina este că superioritatea lor se baza nu atât pe educația tinerimii, cât pe ignoranța adversarilor lor în gimnastică.

§5. Trebuie deci a pune în rândul întâi un curaj generos, iar nu ferocitatea. A înfrunta cu nobleţe primejdia nu este nici curajul unui lup, nici al unei fiare, este partea exclusivă a omului curajos. Dând prea multă importanță acestei părți secundare a educației și nesocotind obiectele indispensabile, nu faceți din copiii voștri decât niște adevărați muncitori cu brațele; n-ați vrut să-i faceți buni decât pentru o singură îndeletnicire în societate și ei rămân, chiar în această specialitate, inferiori multor altora, după cum rațiunea o spune îndeajuns. Pricina este că trebuie să judecăm lucrurile nu după faptele trecute, ci după faptele de acum; astăzi cineva are rivali tot așa de instruiți precum poate fi și el însuși; odinioară n-avea.

1. Aristotel îi are în vedere pe tebani.
2. Vezi mai sus, cartea IV, cap. XIII, §10.
3. *Etica nicomahică* cartea VII, cap. V.

§6. Trebuie deci să ni se recunoască şi că întrebuinţarea nasticii este necesară, şi că limitele pe care i le punem sunt cele adevărate. Până la adolescenţă, exerciţiile trebuie să fie uşoare şi se va respinge o hrană prea nutritoare şi munci prea trudnice, de teamă să nu împiedicăm creşterea corpului. Primejdia acestor steneli premature este probată de către o mărturie gravă: la jocurile olimpice, de-abia dacă doi sau trei învingători încoronaţi în copilăria lor au izbutit şi mai târziu, la o vârstă matură; exerciţiile prea violente din prima lor vârstă le răpise orice vigoare.

§7. Trei ani după terminarea adolescenţei vor fi deci consacraţi pentru studii de alt fel; iar atunci se vor putea întrebuinţa anii ce vor urma cum se cuvine, la exerciţii grele şi la regimul cel mai sever. Aşa se va feri să obosească totodată corpul şi spiritul, ale căror lucrări produc, în ordinea naturală a lucrurilor, efecte cu totul contrare: lucrările corpului vatămă spiritul[1], lucrările spiritului sunt funeste corpului.

CAPITOLUL IV

§1. Am stabilit[2] mai sus câteva principii dictate de raţiune cu privire la muzică; credem util să reluăm acesta discuţie şi să o urmărim mai departe pentru a da câteva îndrumări cercetărilor ulterioare pe care alţii le vor putea face cu privire la acest subiect. Dar care este puterea muzicii şi care îi este adevăratul folos? Oare este ea numai un joc? Numai o desfătare ca somnul şi băutura, petreceri foarte puţin nobile în ele însele, netăgăduit, dar care, după cum a zis Euripide[3]:

„Uşoară plăcere ne dau
Şi farmecă grijile noastre"?

Trebuie oare să punem muzica pe aceeaşi treaptă şi să o gustăm cum bem vinul, după cum ne lăsăm în voia beţiei, după

1. Tebanii, care se dedau la excesive exerciţii corporale, treceau drept cei mai stupizi dintre greci.

2. Vezi mai sus, cap. III, §1.

3. *Bachanlele,* **versul 378-384. Montesquieu a consacrat un capitol din** *L'Espril des Lois* **(Cartea IV, cap. VIII ca să explice de ce anticii dădeau atâta importanţă muzicii.**

cum ne dedăm dansului? Sunt oameni care nu-i dau a însemnătate.

§2. Insă nu este oare muzica mai degrabă şi un mijloc d ajunge la virtute? Şi oare nu poate, precum gimnastica înrâure corpurile, să înrâurească şi ea sufletele, deprinzându-le c plăcere nobilă şi pură? în fine, în al treilea rând, întâietatea trebuie să o adăugăm celorlalte două, întrucât înlesneşte relax inteligenţei, nu ia oare parte la desăvârşirea ei?

Se va recunoaşte fără greutate că nu trebuie să se facă un j din instruirea ce se dă copiilor. Cineva nu se instruieşte jucându-iar studiul este totdeauna anevoios. Adăugăm că timpul liber nu cuvine nici copilăriei, nici vârstei care urmează după ea: lipsa ocupaţie este capătul unei cariere, iar o fiinţă incompletă trebuie să se oprească câtuşi de puţin.

§3. Dacă se zice că studiul muzicii[1] în copilărie poate av drept scop să pregătească un joc al vârstei mature, la ce folos să ne însuşim personal talentul acesta şi să.nu recurgem, pentru plăcerea şi instruirea ei, la talentele artiştilor speciali, cum fac regii perşilor şi ai mezilor? Oamenii practici care şi-au făcut o artă din lucrul acesta nu vor avea ei oare o execuţie mult mai perfectă decât nişte oameni care nu i-au dat decât timpul strict necesar ca să o cunoască? Sau dacă fiecare cetăţean trebuie să facă singur aceste studii lungi şi penibile, de ce n-ar învăţa el de asemenea şi toate secretele bucătăriei, educaţie care ar fi cu totul absurdă?

§4. Aceeaşi obiecţie are aceeaşi forţă dacă se presupune că muzica formează moravurile. Pentru ce, chiar în cazul acesta, să o înveţe cetăţeanul însuşi? Oare nu s-ar putea să se bucure şi să judece bine despre ea auzindu-i pe alţii? Spartanii au urmat această metodă şi, fără a avea ştiinţă personală, ei pot, zice-se, să judece foarte bine despre meritul muzicii şi să hotărască dacă este bună ori rea. Acelaşi răspuns, dacă se susţine că muzica este adevărata plăcere, adevărata petrecere a oamenilor liberi. Ce foloseşte s-o ştii tu însuţi şi să nu te bucuri de talentul altuia?

1. Vezi şi Platon, *Legile,* cartea II, pag. 658-9. Ideile lui Aristotel despre muzică sunt aproape aceleaşi ca şi cele ale lui Platon.

§7. Nu e oare aceasta ideea ce ne-o facem despre zei? Şi poeţii arătatu-ne-au ei vreodată pe Jupiter cântând şi mânuind lira? într-un cuvânt, numim (un fel mai deosebit de) meseriaşi care se îndeletnicesc cu aceasta; şi nu este ocupaţia unui bărbat decât dacă este beat sau glumeşte.

Despre toate aceste chestiuni trebuie să mai vorbim mai târziu[1].

CAPITOLUL V

§1. Mai întâi, muzica trebuie cuprinsă în educaţie ori înlăturată din ea? Şi ce este ea de fapt în rolul întreit ce i se dă? O ştiinţă, un joc sau o simplă petrecere? Putem ezita între aceste trei caractere ale muzicii, căci ea le are pe toate trei deopotrivă. Jocul are drept obiect recrearea, dar recrearea trebuie să fie plăcută, căci ea este un leac pentru neplăcerea oboselilor. Petrecerea, de asemenea, trebuie să fie nu numai onorabilă, dar şi plăcută, căci fericirea există numai cu aceste două condiţii, iar muzica, toţi recunoaştem, este printre lucrurile plăcute, singură sau acompaniată de cântec.

§2. Şi Musaios[2] a zis:

„Muzica e cel mai plăcut lucru pentru muritori,,.

Şi de aceea o introducem la toate reuniunile şi petrecerile, indcă poate să ne înveselească. Numai acest motiv şi ar fi de ajuns spre a se preda tinerilor muzica. Plăcerile nevinovate şi pure nu numai că sunt în legătură cu scopul vieţii, dar sunt şi recreări. Rareori atinge omul scopul suprem al vieţii, dar are trebuinţă adesea de repaus şi de joc; şi de n-ar fi decât plăcerea ce o dă şi tot ar fi bine să ne folosim de muzică pentru recrearea ce ne-o dă.

§3. Oamenii fac adesea din plăcere scopul de căpetenie al vieţii; scopul suprem are şi el de asemenea o plăcere, însă nu una obişnuită; căutând pe una, oamenii o iau pe aceasta drept cealaltă, care se confundă lesne cu ceea ce trebuie să fie obiectul tuturor sforţărilor noastre. Scopul acesta esenţial al vieţii nu trebuie

1. Vezi mai jos, cap. VI.

2. Musaios, poet ce trăia cu patru sau cinci secole înaintea lui Aristotel.

urmărit pentru vreun bine viitor şi tot astfel, plăcerile acestea trebuie căutate din cauza rezultatelor viitoare, ci numai din cau celor ce le-au precedat, adică din cauza ostenelilor şi neplăcerii Aşadar, în aceasta ar trebui să se găsească pricina faptului oamenii caută în aceste plăceri obişnuite fericirea lor.

§4. Cât priveşte cultura muzicii nu numai pentru ea însăşi, ca un mijloc, după câte se pare, foarte util de recreere, ne pute întreba dacă această utilitate nu este decât accesorie şi dac muzica în natura sa nu are o valoare mai înaltă decât folos acesta de rând. Nu trebuie oare â i se cere decât plăcerea aceas banală pe care ea o deşteaptă tuturor oamenilor? Căci muzica a o plăcere fizică, a cărei bucurie este gustată de toate vârstele toate caracterele. Sau nu trebuie oare a mai cerceta dacă nu cum ea poate avea o oarecare înrâurire asupra inimilor, asupr sufletelor? Ca să-i dovedim puterea morală, ar fi de ajuns s probăm că ea poate modifica sentimentele noastre.

§5. Or, desigur, ea le modifică. Să se vadă impresia lăsa asupra auditorilor de operele atâtor muzicanţi, mai ales de acel ale lui Olympos[1]. Cine ar tăgădui că entuziasmează sufletele? ce este entuziasmul, dacă nu o emoţie cu totul morală? Şi pentru reînnoi impresiile vii pe care această muzică ni le dă, este d ajuns a o auzi repetată fără acompaniament sau fără vorbe.

§6. Muzica este deci o adevărată bucurie; iar pentru c virtutea constă tocmai în faptul de a putea să ne bucurăm, s iubim, să urâm potrivit raţiunii, urmează că nimic nu merită irr mult studiul şi grija noastră ca deprinderea de a judeca sănăt lucrurile şi de a pune plăcerile noastre în senzaţii morale şi fapte virtuoase. Iarăşi, există în ritmuri şi melodii imitaţii foa apropiate de realitate ale mâniei şi duioşiei şi apoi ale vitejie înţelepciunii şi ale contrarelor lor şi îndeobşte ale tutur sentimentelor, după cum ne arată experienţa. Căci ascultân acestea ne prefacem sufletul. Şi tot astfel, ascultând simpl povestiri de felul acesta, toate sentimentele se nasc în noi; şi dac în faţa unor imitaţii suntem pătrunşi de durere, de bucurie, simţi aceleaşi sentimente în faţa realităţii. Dacă la vederea unui portr

1. Olympos trăia, după cum se crede, în sec. X a. Chr.

ntem mișcați de plăcere numai privind forma pe care o avem b ochi, vom fi desigur fericiți să contemplăm chiar persoana a rei imagine ne-a fermecat mai întâi.

§7. Celelalte simțuri, ca pipăitul și gustul, nu dau naștere întru nimic la senzații morale; simțul vederii le produce liniștit și treptat, iar imaginile care sunt obiectul acestui simț în cele din •-mă înrâuresc asupra privitorilor care le contemplă. Dar acestea nu sunt exact o imitație a sentimentelor morale; nu sunt decât un semn învestit cu forma și culorile pe care ele le iau și sunt măr- 'nite numai la modificările pur corporale care trădează pasiunea, ar orice importanță am da acestor senzații ale vederii, nu vom povățui niciodată tinerimea să contemple lucrările lui Pauson[1], însă putem să i le recomandăm pe acelea ale lui Polignot sau ale oricărui alt pictor sau sculptor tot așa de moral ca el.

§8. Muzica, din contră, este evident o imitație directă a senzațiilor morale. De îndată ce variază natura armoniilor, impresiile auditorilor se schimbă cu fiecare din ele și le urmează. La o armonie plângătoare ca aceea a modului numit mixolidian[2], sufletul se întristează și se strânge; alte armonii înduioșează inima și acestea sunt cele mai puțin grave; între acele extreme, o altă armonie procură sufletului mai ales o liniște desăvârșită; acesta este modul dorian, care pare că numai el dă această impresie; modul frigian, din contră, ne entuziasmează.

§9. Aceste diferite calități ale armoniei au fost bine înțelese de către filozofii[3] care s-au ocupat cu această parte a educației, iar teoria lor se sprijină pe mărturia faptelor. Ritmurile variază tot atât cât și modurile: unele liniștesc sufletul, altele îl zguduie, iar mișcările acestora din urmă pot fi ori mai vulgare, ori de rafinate.

Este deci imposibil, în urma tuturor acestor fapte, de a nu recunoaște puterea morală a muzicii și, deoarece această putere

1. Pauson din Efes și Polignot din Tasos trăiau cu puțin înainte de Aristotel.

2. Mixolidianul se deosebea în grav și ascuțit și corespundea cu modul nostru la minor natural și la diez. Vezi și Boeckh în notele sale despre Pindar, partea II din vol.I.

3. Aristotel are în vedere lucrările școlii pitagoreice și, de asemenea, lucrările foarte savante care se ocupau cu muzica în timpul și mai ales în școala sa. Vezi mai jos, cap. VII, §3.

este foarte reală, trebuie în mod necesar să se introducă şi m în educaţia copiilor.

§10. Acest studiu este chiar foarte potrivit cu aplec vârstei acesteia, care nu suportă niciodată cu răbdare ceea pricinuieşte plictiseală, iar muzica, prin natura sa, nu adu niciodată aşa ceva. Armonia şi ritmul par chiar lucruri inerente firii omeneşti şi unii înţelepţi[1] au susţinut că sufletul este armonie[2] sau că oricum este ceva armonios.

CAPITOLUL VI

§ 1. însă trebuie oare a-i învăţa pe copii să execute ei înşi muzica vocală şi muzica instrumentală, ori trebuie să ne abţine de la aşa ceva? Această întrebare ne-am pus-o mai sus şi reven" la ea aici. Trebuie să recunoaştem că influenţa morală a muzic' este în mod necesar foarte deosebită, după cum o executăm ori n-o executăm noi înşine; căci este imposibil sau cel puţin foarte greu să fii în materia aceasta judecător bun al unor lucruri ce nu l săvârşeşti tu însuţi. Copilăriei îi mai trebuie pe lângă aceasta îndeletnicire manuală. însăşi morişca[3] inventată de Archytas a fost bine născocită, fiindcă, prinzându-le mâinile, îi împiedică pe copii să spargă ceva în casă, căci copiii nu se pot ţine un singur moment în repaus. Morişca este o jucărie foarte bună pentru cea din[1.:] vârstă; studiul muzicii este „morişca" vârstei care urmează şi, de' n-ar fi decât motivul acesta, ni se pare evident că trebuie să îi învăţăm pe copii şi să execute ei înşişi muzica.

§2. Este uşor de altfel de a hotărî până unde trebuie să se prelungească studiul acesta, după diferitele vârste, spre a rămâne totdeauna potrivit şi de a respinge obiecţiile care pretind că aceasta este o îndeletnicire servilă. Mai întâi, fiindcă spre a şti să-ţi d o părere justă despre arta aceasta trebuie să o practici tu însuţi, închei că copiii trebuie să înveţe a o executa ei înşişi. Mai târziu

1. Aristotel pare că aprobă aici părerea aceasta, pe care însă a combătut-o în amănunt în al său *Tratat despre suflet,* **cartea I, cap. IV, § 1.**

2. Vezi *Phaidon* **al lui Platou.**

3. Un fel de castagnetă.

r putea să părăsească munca aceasta; dar atunci ei vor fi în stare vor put
a prețuiască frumosul și să-l guste cum se cade, mulțumită stu diilor din copilărie.

§3. Cât despre imputarea ce se adresează câteodată execuției muzicale, că îl reduce pe om la rolul de simplu artist, este de ajuns, spre a o respinge, de a preciza ceea ce trebuie să se pretindă ca talent de execuție muzicală unor oameni ce năzuiesc a se forma pentru virtutea politică, ce cântece și ce ritmuri trebuie să li se predea și ce instrumente trebuie să li se dea să învețe. Toate aceste distincții sunt foarte importante, pentru că numai facându-le se poate răspunde la acea pretinsă imputare, căci eu nu tăgăduiesc că o anumită muzică creează excese vinovate.

§4. Trebuie deci, în mod evident, a recunoaște că studiul muzicii nu trebuie să vatăme întru nimic cariera ulterioară a celor ce o învață și că ea nu trebuie să degradeze corpul și să-l facă inapt pentru ostenelile războiului și pentru ocupațiile politice; în ifârșit, că ea nu trebuie să împiedice nici săvârșirea actuală a exercițiilor corpului, nici, mai târziu, dobândirea de cunoștințe serioase. Pentru ca studiul muzicii să fie într-adevăr ceea ce buie să fie, nu trebuie să se pretindă nici a face elevi pentru concursurile solemne de artiști, nici a-i învăța pe copii aceste deșarte minunății de execuție care, în zilele noastre[1], s-au introdus mai întâi în concerte și care de acolo au trecut în educația comună. Din aceste rafinamente de artă nu trebuie să se ia decât ce este necesar spre a simți toată frumusețea ritmurilor și a cântecelor și a avea despre muzică o senzație mai completă decât excitația aceasta fizică pe care o încearcă chiar câteva animale, precum și turma sclavilor și copiii.

§5. Aceleași principii servesc a orândui alegerea instrumentelor în educație. Trebuie să se înlăture flautul și instrumentele care servesc numai artiștilor, ca harpa și cele ce se aseamănă; trebuie alese numai instrumentele bune de format auzul și de dezvoltat în general inteligența. Flautul, de altfel, nu este un instrument moral; el e bun numai să atâțe pasiunile, iar întrebuin-

1. Progresele și inovațiile de tot felul în muzica greacă au loc tocmai în timpul 'ieții lui Aristotel, iar școala sa pare că a contribuit mult la aceasta.

tarea lui trebuie mărginită numai la împrejurările în care vrem mult să îndreptăm decât a învăța. Să adăugăm că un alt neajuns flautului în ce privește educația este că împiedică vorbirea timpul cât se studiază. Nu fără cuvânt s-a renunțat deja de mul vreme la el pentru copii și oameni liberi, deși la început li preda și flautul.

§6. De îndată ce strămoșii noștri au putut gusta bunătății lipsei de ocupație, mulțumită prosperității, ei s-au putut de virtuții într-o pornire mărinimoasă; foarte mândri de isprăvile lo trecute și mai cu seamă de biruințele lor de când cu război mezic, ei cultivară toate științele cu mai multă aprindere, dar c mai puțină alegere și ridicară și arta flautului la demnitatea de știință. S-a văzut în Lacedemona un conducător de cor dând tonul corului, iar el însuși cântând din flaut; iar gustul acesta deveni aș de național la Atena, că nu era om liber să nu învețe arta aceasta. Aceasta o probează destul tabloul pe care Trasip l-a consacr* zeilor când a făcut să se joace pe cheltuiala sa una din comediil lui Ecfantides[1].

§7. Dar experiența a făcut să se înlăture în curând flautul când lumea a început să judece mai bine ceea ce, în muzică, poate să priască ori să strice virtuții. Se părăsiră de asemenea mai multe instrumente vechi, pectidele, barbitoanele și acelea care atâță în auditori idei de voluptate, heptagoanele, trigoanele, sambycele[2] și toate acelea care cer un exercițiu al mâinii prea îndelungat.

§8. O veche tradiție mitologică, care este foarte cuminte, respinge de asemenea flautul; ea ne spune că Atena l-a inventat, apoi însă l-a azvârlit. Se spune cu mult haz că ciuda zeiței eoni acestui instrument se datora faptului că el schimonosește obrazul; însă se mai poate crede și că Atena a alungat studiul flautului pentru că nu servește deloc la a perfecționa inteligența; căci, de fapt, Atena este în ochii noștri simbolul științei și artei.

1. A fost unul dintre cei mai vechi poeți comici ai Atenei, cam pe la început sec. VI a. Chr. Nu se mai știe nimic despre faptul la care face aluzie Aristotel.

2. Toate instrumentele acestea erau cu coarde.

CAPITOLUL VII

§1. înlăturăm deci aceste studii ale instrumentelor şi ale ecuţiei, care sunt treaba muzicanţilor de meserie; înţelegem n ele pe acelea menite concursurilor solemne de muzică, ineva nu se dedă lor cu scopul de a se perfecţiona ca moralitate, se are în vedere plăcerea grosolană a viitorilor auditori. De -ea o socotesc ca pe o îndeletnicire nevrednică de un om liber; o muncă de salariat şi potrivită numai pentru a face artişti de serie. Scopul ce-şi propune aici artistul este rău; el trebuie să josească opera sa până la gustul spectatorilor, a căror grosolănie umileşte adesea pe cei care caută să le placă şi care îşi defor-ează şi corpul din Cauza mişcărilor pe care le cere instrumentul lor[1].

§2. în ce priveşte armoniile[2] şi ritmurile, trebuie oare să le troducem pe toate în educaţie ori trebuie să alegem? Nu vom ite oare, cum fac astăzi cei mai mulţi dintre cei ce se ocupă cu tea aceasta a învăţământului, numai două elemente în muzică, elopeea[3] şi ritmul? Ori vom adăuga pe un al treilea? Interesează să cunoaştem foarte bine putera melopeii şi a ritmului în ce pri-eşte educaţia. Ce trebuie să alegem mai bine, desăvârşirea uneia i desăvârşirea celeilalte?

§3. Deoarece toate aceste chestiuni, după părerea noastră, au st foarte bine discutate de către anumiţi muzicanţi de meserie şi de către câţiva fdozofi care chiar predaseră învăţământul muzicii, îi trimitem la amănuntele foarte precise ale lucrărilor lor pe toţi aceia care ar vrea să aprofundeze acest subiect şi, deoarece nu vorbim aici despre muzică decât din punctul de vedere al legiuitorului, ne [y]om mărgini numai la câteva principii conducătoare.

1. Această observaţie se potriveşte pentru multe din instrumentele noastre cu coarde.

2. Se pare că cei vechi, cel puţin în epoca lui Aristotel, cunoşteau armonia în [se]nsul modern al cuvântului.

3. Melopeea este cântecul; ritmul este mai ales măsura. Vezi şi cap. VI, §3.

§4. Ne însușim diviziunea cântecelor făcută de filozofi[1] și vom distinge ca și ei cele etice, practice (animat* cele entuziaste. In teoria acestor autori, fiecăruia dintre ace cântece îi corespunde o armonie specială care îi este potrivită.

Plecând de la aceste principii, credem că se pot trage i muzică mai multe feluri de foloase; ea poate servi în același tin să instruiască spiritul și să purifice sufletul; dar vom reveni | clar cu privire la acest subiect în studiile despre poetică[2]. în; treilea rând, muzica se poate întrebuința ca recreare și poate se să destindă spiritul și să-1 odihnească de lucrările sale. Evident,! trebui să ne servim deopotrivă de toate armoniile, însă în scopu deosebite pentru fiecare dintre ele. Pentru studiu, se vor alege ce mai etice; cele mai animate și cele mai entuziaste vor fi ale pentru concerte, unde cineva poate auzi muzică fără ca să facă e însuși.

§5. Aceste impresii pe care câteva suflete le încearcă at; puternic sunt simțite de către toți oamenii, deși în grade deosebiți toți fără excepție sunt inspirați de către muzică spre milă, tean entuziasm. Câteva persoane sunt mai simțitoare la aceste impres: decât altele și se poate vedea cum, după ce au auzit o muzică ca le-a zguduit sufletul, ele se calmează deodată, ascultând cântece sfinte; este pentru ele ca o vindecare și purificare morală.

§6. Schimbările acestea bruște se petrec și în suflete!» acelora care s-au lăsat în voia farmecului muzicii să simtă mili groaza sau oricare altă pasiune. Fiecare auditor este mișcat dup cum aceste senzații au lucrat mai mult sau mai puțin asupra lui; însă toți, cu foarte mare siguranță, au încercat un fel de purifica și se simt ușurați mulțumită plăcerii pe care au gustat-o. PentJ același motiv, cântecele care purifică sufletul ne dau o bucurie nevătămătoare; de aceea, armoniile și cântecele prea mișcătoa trebuie să le lăsăm în seama artiștilor care execută muzica la teatru.

1. Școala pitagoreică s-a ocupat mult cu teoria muzicii. Aristoxen, autorul celu mai vechi tratat de muzică ce ne-a rămas, era discipolul lui Aristotel.

2. Chestiunea aceasta este tratată pe scurt în cap. VI, § 17 al *Poeticii.*

§7. însă auditorii sunt dc două feluri:.unii, oameni liberi şi iyininaţi; ceilalţi, meseriaşi şi lucrători grosolani care au şi ei trebuinţă de jocuri şi spectacole spre a se recrea de muncile lor. Şi fiindcă în naturile aceasta inferioare sufletul s-a abătut de la calea sa regulată, le trebuie armonii tot atât de degradate ca şi el şi ntece de o culoare falsă şi dc o asprime care nu se destinde uciodată. Fiecare nu găseşte plăcere decât în ceea ce corespunde rii sale; iată de ce noi dăm artiştilor care concurează între ei ptul de a acomoda muzica pe care o execută cu urechile grolane ce o ascultă.

§8. Dar în educaţie, o repet[1], se primesc numai cântecele şi noniile care au un caracter moral. Aşa este, am spus mai sus, nonia doriana. Trebuie să primim deopotrivă şi orice altă nonie pe care ar putea s-o propună cei care se pricep fie în oria filozofică, fie în predarea muzicii. Socrate nu are dreptate, *Republica* lui Platon[2], când admite numai modul frigian pe rigă cel dorian, mai ales că înlătură studiul flautului. Printre ionii, modul frigian este cam acelaşi lucru cu ce este flautul intre instrumente; şi unul şi altul dau sufletului senzaţii zgulitoare şi pătimaşe.

59. Chiar poezia o probează îndestul; în cântecele pe care ea I închină lui Bachus şi în toate producţiile sale asemănătoare, ea ere înainte de toate acompaniamentul flautului. Genul acesta de oezie se potriveşte mai ales în cântecele frigiene; spre exemplu, ditirambul, căruia toată lumea îi recunoaşte natura frigiană. lenii cunoscători ai materiilor acestora citează încă multe alte exemple, între altele pe acela al lui Philoxen[3], care, după ce a ncercat să compună ditirambul său *Fabulele* în modul dorian, a ost silit chiar de către natura poemului său să revină la modul rigian, care singur putea să i se potrivească.

§10. Cât despre armonia doriana, oricine convine că ea are lai multă gravitate decât toate celelalte şi că tonul ei este mai bărbătesc şi mai moral. Partizan declarat, cum suntem, al

1. Vezi mai sus, cap. V, §8.
2. *Republica* lui Platon, cartea III, pag. 399 sqq.
3. Philoxen din Cithera, contemporan al lui Aristotel.

principiului care caută întotdeauna mijlocia între extreme, susține că armonia doriana, căreia noi îi recunoaștem ace caracter printre toate celelalte armonii, trebuie mai cu seamă fie predată tinerimii. Două lucruri trebuie să fie ținute în se aici: posibilul și convenabilul; căci posibilul și convenabilul s principiile care trebuie mai ales să călăuzească pe toți oame dar numai vârsta indivizilor hotărăște și pe unul și pe celăl Unor oameni obosiți de etate ar fi foarte nepotrivit să le modulezi cântece viguroase și chiar natura le inspiră mai curând modulat duioase și blânde.

§11. Astfel, unii dintre autorii care s-au ocupat de muzică i-au mai imputat cu drept cuvânt lui Socrate[1] că a alungat din educație armoniile minore, sub pretextul că ele nu sunt potrivite decât la beție. Socrate a greșit crezând că ele sunt în legătură cu beția, a cărei caracteristică este un fel de frenezie, pe câtă vreme particularitatea cântecelor acestora este slăbiciunea. Este bine pentru timpul când cineva va ajunge la vârsta bătrâneții, să studieze cântecele și armoniile de felul acesta; și cred că printre ele s-ar putea găsi unele care să se potrivească foarte bine copiilor și care ar reuni totodată cuviința și instruirea; așa ar fi, după părerea noastră, modul lidian, mai înainte de oricare altul.

Astfel, în ce privește educația muzicală, trei norme trebuie ținute în seamă: mijlocia (între extreme), putința și cuviin (convenabilul).

1. Vezi *Republica,* cartea III, pag. 398 d.

CARTEA VI

(Pusă a patra în ediţiile ordinare)

Despre democraţie şi oligarhie. Despre cele trei puteri din stat

CAPITOLUL I

§1. în toate ştiinţele, în toate artele care nu rămân prea parţiale, ci reuşesc a cuprinde complet o ordine întreagă de fapte, fiecare trebuie, în ce o priveşte, să studieze fără excepţie tot ce se referă la obiectul său special. Să luăm, spre exemplu, ştiinţa exerciţiilor corporale. Care este folosul acestor exerciţii? Cum trebuie modificate ele după deosebitele temperamente? Exerciţiul cel mai bun nu este oare în mod necesar acela ce se potriveşte cel mai bine cu firile cele mai viguroase şi cele mai frumoase? Care exerciţii se pot face de către cel mai mare număr de elevi? Este vreunul care să se potrivească pentru toţi? Acestea sunt problemele pe care şi le pune gimnastica. Ba încă, chiar dacă nici unul dintre elevii gimnaziului n-ar pretinde să-şi însuşească nici vigoarea, nici dibăcia unui atlet de profesie, totuşi pedotribul[1] şi gimnastul sunt capabili să-i procure la nevoie o asemenea dezvoltare a forţei. O observaţie asemănătoare ar fi deopotrivă de justă şi pentru medicină, pentru construirea navelor, pentru fabricarea veşmintelor şi pentru toate celelalte arte în general.

§2. Evident deci, este treaba uneia şi aceleiaşi ştiinţe de a cerceta care este cea mai bună formă de guvernământ, care este natura acestui guvernământ şi în care condiţii ar putea fi atât de desăvârşit pe cât ar fi de dorit, dacă nu ţinem seamă de nici o piedică din afară; şi pe de altă parte, de a şti ce Constituţie se

1. Vezi mai sus, cartea V, cap. IV, §5.

cuvine să alegem potrivit diverselor popoare, dintre care cele j multe n-ar putea primi o Constituție desăvârșită. Astfel, care es în sine și absolut vorbind, cel mai bun guvernământ și care esti de asemenea, cel mai bun cu privire la elementele ce trebu constituite: iată ce trebuie să știe legiuitorul și adevăratul om stat. Se poate adăuga că aceștia trebuie să fie capabili să judece i Constituție care le-ar fi supusă în mod ipotetic și să fixeze, du datele ce le-ar fi procurate, principiile care ar face-o să viețuiasc de la început și i-ar asigura, o dată stabilită, cea mai lungă di posibilă. Or eu presupun aici, cum se vede, un guvernământ ca n-ar fi primit o organizație desăvârșită, fără să fie lipsit de altfel de elemente esențiale, însă care n-ar fi tras toate foloasele posibili din situația sa și care ar mai avea multe de făcut.

§3. De altfel, dacă întâia datorie a omului de stat este de cunoaște Constituția care trebuie îndeobște să treacă drept cea ma bună, pe care o pot primi cele mai multe cetăți, trebuie să mărturisim că, de cele mai multe ori, scriitorii politici, deși scriu de altfel foarte frumos, s-au înșelat cu privire la punctele de căpetenie. Nu este de ajuns să concepi un guvernământ perfect: trebuie mai ales un guvernământ practicabil, ce se poate înfapt lesne și deopotrivă în toate statele. Departe de așa ceva, astăzi ni se prezintă numai Constituții de neînfăptuit[1] și peste măsură de complicate; sau, dacă se opresc la idei mai practice, o fac ca să laude Lacedemona ori un stat oarecare, în paguba tuturor celorlal-te state care există astăzi.

§4. Insă când se propune o Constituție acceptabilă, trebuie ca ea să se poată primi și înfăptui lesne, plecând de la situația statelor actuale. (In politică), de altfel, nu este mai puțin greu a reforma un guvernământ decât a-l crea, după cum este mai anevoie întâia oară să dezveți ceva decât să înveți ceva. Astfel, omul de stat, pe lângă calitățile ce i le-am arătat, trebuie să fie capabil, o repet, să îmbunătățească organizarea unui guvernământ deja constituit; și sarcina aceasta ar fi cu totul peste puterile lui dacă n-ar cunoaște toate formele diverse de guvernământ.

1. **Aristotel vrea să vorbească în rândurile acestea de Platon și poate și de Xenofon.**

jiitr-adevăr, este o eroare gravă a crede, cum se face de obicei, că u L-xistă decât o singură specie de oligarhie.

§5. Și nu trebuie să rămână necunoscute nici toate deosebiri-dintre Constituții și nici cât de multiplă este putința combinării r.

De asemenea, trebuie să se mai facă și studiul legilor care it cele mai desăvârșite în ele însele și al altora care se potrivesc cel mai bine cu fiecare Constituție; căci legile trebuie făcute pentru Constituții, toți legiuitorii recunosc bine acest principiu, iar nu Constituțiile pentru legi. Constituția în stat este organizarea magistraturilor, împărțirea puterilor, atribuirea suveranității, într-un cuvânt, hotărârea scopului special al fiecărei asociații politice. Legile, din contra[1], distincte de principiile esențiale și aracteristice ale Constituției, sunt norma magistratului în xercițiul puterii și în reprimarea delictelor care înfrâng aceste legi.

§6. Este deci absolut necesar de a cunoaște numărul și diferențele fiecăreia dintre Constituții, chiar dacă n-ar fi decât pentru a se putea făuri legi; într-adevăr, aceleași legi nu se potrivesc tuturor oligarhiilor, tuturor democrațiilor, democrația și oligarhia fiind de mai multe specii și nefiind unice.

CAPITOLUL II

§1. în primul nostru studiu[2] cu privire la Constituții, am recunoscut trei specii de Constituții pure: regalitatea, aristocrația, republica, și alte trei specii, deviații ale celor dintâi: tirania pentru regalitate, oligarhia pentru aristocrație, demagogia pentru republică. Am vorbit mai înainte despre aristocrație și despre

1. Aristotel distinge aici foarte clar Constituția și legile particulare, care decurg din ea. Montesquieu, inspirat de filozoful grec, deși poate fără voia sa, a tratat foarte pe larg acest grav subiect. Rousseau n-a scris nici o vorbă despre el, pentruc ă el s-a gândit numai la o singură specie de Constituție și fiindcă exagerând și mai mult ideile celor vechi, a căutat numai guvernământul, model, fără a se ocupa de fapte, adică de diversele Constituții posibile și reale. El prea a nesocotit istoria (Barthelemy-Saint-Hilaire).

2. Vezi mai sus, cartea III, cap. V.

regalitate; căci a vorbi despre guvernământul perfect înseamnă trata în acelaşi timp despre acestea două, care se sprijj„j amândouă pe principiile virtuţii celei mai complete. Pe deasupra, am explicat deosebirile dintre aristocraţie şi regalitate şi am spus ce constituie îndeosebi regalitatea. Ne mai rămâne de vorbit şj, despre guvernământul care primeşte numele comun de republic cât şi despre celelalte Constituţii: oligarhie, demagogie şi tirani

§2. Este lesne de a găsi, de asemenea, între aceste forme guvernământ rele, ordinea de degradare. Cel mai rău dintre to va fi desigur corupţia celui dintâi şi celui mai divin dintre guv nămintele bune. Ori regalitatea există numai cu numele, avea nici o realitate, ori se bazează pe superioritatea absolută individului care domneşte. Astfel, tirania va fi cel mai rău dintre guvernăminte, cel mai depărtat de guvernământul perfect. în al doilea loc vine oligarhia, a cărei distanţă de aristocraţie este aşa de mare. în sfârşit, demagogia este cel mai suportabil dintre guvernămintele rele.

§3. Un scriitor[1] a tratat înainte de noi aceeaşi materie; îns punctul său de vedere se deosebeşte de al nostru: admiţând că toate aceste guvernăminte sunt regulate şi că astfel oligarhia poate să fie bună ca şi celelalte, el a declarat demagogia ca cel mai puţin bun dintre guvernămintele bune şi cel mai bun dintre cele rele.

§4. Noi, din contră, declarăm fundamental rele aceste trei specii de guvernăminte; şi noi ne ferim a spune că cutare oligarhie este mai bună decât cutare alta; noi spunem numai că ea este mai puţin rea. De altfel, vom lăsa de o parte, pentru moment, această deosebire de părere. însă vom hotărî mai târziu, pentru democraţie şi oligarhie, numărul acestor specii diverse ce le atribuim uneia şi alteia. între formele acestea diferite, care este cea mai lesne de înfăptuit şi, după guvernământul perfect, cea mai bună (dacă totuşi pe lângă acest guvernământ ideal mai există o altă Constituţie aristocratică care prezintă încă oarecare merit?), în sfârşit, care este, dintre toate formele politice, aceea care poate conveni celor mai multe state?

1. **Platon în dialogul** *Polilicus.*

§5. Vom căuta printre Constituțiile inferioare care este Constituția preferabilă pentru cutare popor dat; căci, evident, ru unele popoare, democrația este mai bună ca oligarhia și recipr- Apoi, adoptând oligarhia sau democrația, cum trebuie să organizăm diversele lor nuanțe? Și ca să terminăm, după ce am trecut în revistă toate aceste chestiuni, repede, însă după cum se cuvine, vom încerca să determinăm cauzele cele mai obișnuite ale căderii și prosperității statelor, fie în general pentru toate Constituțiile, fie în particular pentru fiecare dintre ele.

CAPITOLUL III

§1. Ceea ce face să fie mai multe forme de Constituții este tocmai mulțimea elementelor care alcătuiesc totdeauna un stat. Mai întâi, orice stat se compune din familii, după cum se poate vedea; pe urmă, în această mulțime de oameni, printre bogați ca și printre săraci, unii posedă arme, alții n-au arme. Poporul de jos se împarte în agricultori, negustori, meseriași. Chiar printre clasele ridicate sunt multe nuanțe de avuții și de proprietăți, care sunt mai mult sau mai puțin întinse. întreținerea cailor, de exemplu, este o cheltuială pe care numai bogații o pot îndeobște suporta.

§2. Astfel, în timpurile vechi, toate statele a căror forță constă în cavalerie[1] erau state oligarhice. Cavaleria era pe atunci singura armă ce se cunoștea spre a ataca popoarele vecine. Martoră este istoria Eretriei, a Chalcidei, a Magnesiei de pe țărmurile Meandrului și a mai multor orașe ale Asiei. La deosebirile create de avere trebuie adăugate acelea ale nașterii, ale virtuții și ale atâtor alte avantaje, menționate de noi când am vorbit de aristocrație și când am trecut în revistă elementele indispensabile oricărui stat. Or aceste elemente ale statului pot lua parte la putere, fie toate, fie în număr mai mare ori mai mic.

§3. Urmează în chip evident că speciile de Constituții trebuie să fie, în mod cu totul necesar, tot așa de diverse precum

1. Observația aceasta s-a confirmat în evul mediu. Nobilimea, care ea singură avea cai, care forma singură „cavalerii", a fost o oligarhie puternică; ea a pierdut supremația când infanteria a început să aibă întâietatea în armatele europene.

sunt şi aceste părţi între ele, după speciile lor diferite. Consti nu este altceva decât repartiţia ordonată a puterii, care se într totdeauna între asociaţi, fie potrivit cu însemnătatea lor ticulară, fie potrivit oricărui principiu de egalitate obştească; adi se poate face o parte bogaţilor, o parte săracilor, sau li se pot drepturi comune. Astfel, Constituţiile vor fi în mod necesar tot • de numeroase pe cât sunt şi combinaţiile de superioriate şi diferenţă între părţile statului.

§4. Pare că s-ar putea recunoaşte două specii principale aceste părţi, după cum se recunosc două feluri mai însemnate vânturi: cele de nord şi cele de miazăzi, iar celelalte sunt deriv din acestea. Tot astfel în politică ar fi democraţia şi oligarhia; c se presupune că aristocraţia este o formă a oligarhiei, cu care confundă, după cum ceea ce numim republică este o formă democraţiei, precum şi printre vânturi, vântul de apus derivă vântul de miazănoapte, iar vântul de răsărit din vântul de miazăzi. Unii autori au împins asemănarea şi mai departe, armonie, spun ei, nu se recunosc decât două moduri fundamen le, doricul şi frigianul; şi în sistemul acesta toate celelalte corn' naţii se referă sau la unul sau la celălalt din aceste două moduri.

§5. Vom lăsa la o parte aceste clasificări arbitrare a formelor de guvernământ, ce se adoptă prea adesea, preferând pe aceea pe care am făcut-o noi înşine, ca mai adevărată şi m exactă. Pentru noi, nu sunt decât două Constituţii, ori mai bine singură Constituţie bine combinată, din care toate celelal Constituţii derivă (oarecum) degenerând. Dacă toate modurile, muzică, derivă dintr-un mod perfect de armonie, toat Constituţiile derivă din Constituţia model: oligarhice, dac puterea în ele este mai concentrată şi mai despotică; democratic dacă resorturile le sunt mai slăbite şi mai blânde.

§6. Este o eroare gravă, deşi foarte răspândită, a crede democraţia se întemeiază numai pe suveranitatea numărului, că şi în oligarhii şi se poate zice că pretutindeni, majoritatea es totdeauna suverană. Pe de altă parte, oligarhia nu constă nici ea î suveranitatea minorităţii. Să ne închipuim un stat alcătuit di treisprezece sute de cetăţeni şi printre ei bogaţii în număr de

mie' să presupunem că aceştia îi despoaie de orice putere politică pe ceilalţi trei sute, care, deşi săraci, sunt totuşi tot atât de liberi ca şi ᵉᵗ 5' ᵉg^all' l°^rin toate privinţele afară de aceea a bogăţiei; în ipoteza aceasta va putea cineva să spună că statul este democratic? Ş' de asemenea, dacă săracii în minoritate sunt politiceşte asupra celor bogaţi, deşi aceştia din urmă sunt mai numeroşi, se va putea zice nici atunci că este o oligarhie, dacă ceilalţi ăţeni, bogaţii, sunt înlăturaţi de la guvernare.

§7. Negreşit, este mult mai exact.să se spună că este democraţie acolo unde suveranitatea o au toţi omenii liberi, oligarhie - acolo unde ea aparţine numai oamenilor bogaţi, lajoritatea săracilor ori minoritatea bogaţilor nu sunt decât iprejurări secundare. însă majoritatea este liberă şi minoritatea ste cea bogată. Ar fi, fără îndoială, tot atâta oligarhie dacă s-ar împărţi puterea după statură şi frumuseţe (a corpului), după cum se obişnuieşte, zice-se, în Etiopia[1] căci frumuseţea şi înălţimea taliei sunt avantaje puţin comune.

§8. Iarăşi ar fi o greşeală tot aşa de mare să se bazeze drepturile politice pe temeiuri tot aşa de uşoare. Deoarece democraţia şi oligarhia cuprind mai multe feluri de elemente, trebuie să facem mai multe rezerve. Nu este democraţie acolo unde oamenii liberi în minoritate comandă unei mulţimi care nu se bucură de libertate. Voi cita Apollonia[2], la golful Ionic[3], şi Thera[4]. în aceste două oraşe puterea aparţinea câtorva cetăţeni de naştere ilustră şi care erau fondatorii coloniilor, imensa majoritate tind exclusă de la putere. Nu este democraţie nici atunci când suveranitatea este în mâna bogaţilor, chiar dacă presupunem că ei formează majoritatea, ca odinioară la Colophon[5], unde, înainte de războiul cu Lydia, majoritatea cetăţenilor posedau averi considerabile. Nu este democraţie reală decât acolo unde nişte oameni liberi, dar săraci, formează majoritatea şi sunt suverani[6].

1. Vezi Herodot, *Thalia,* cap. XX.
2. Apollonia era o colonie a Corintului.
3. Marea Ionică este Golful Adriatic.
4. Thera, o mică insulă în apropierea Cretei.
5. Colophon, oraş al Ioniei, în Asia Mică.
6. Ceea ce face la noi votul universal.

Oligarhie este numai acolo unde bogaţii şi nobilii, în număr mic [1] posedă suveranitate.

§9. Aceste consideraţii sunt îndestulătoare spre a arăta că Constituţiile pot fi numeroase şi diverse şi pentru ce sunt astfel Adaug că sunt mai multe feluri de Constituţii despre care vorbim aici. Care sunt aceste forme politice? Cum se nasc ele? Acestea le vom examina pornind totdeauna de la principiile fixate mai sus.

Se recunoaşte că orice stat este alcătuit nu dintr-o singuri >arte, ci din *mi.i* multe părţi. Or, când voim a cunoaşte toate ipeciile regnului animal, începem prin a determina organele indispensabile oricărui animal; spre exemplu, câteva din simţurile pe care le are, organele de nutriţie care primesc şi mistuie alimentele, ca gura şi stomacul, şi apoi aparatul locomotor al fiecărei specii.

§10. Presupunând că nu mai sunt alte organe decât acestea, că sunt neasemănătoare între ele, că, spre exemplu, gura, stomacul şi pe deasupra aparatele de locomoţie nu se aseamănă, numărul combinaţiilor lor reale ar forma în mod necesar tot atâtea specii distincte de animale, căci este imposibil ca o aceeaşi specie să aibă mai multe feluri deosebite ale aceluiaşi organ, gură ori ureche. Toate combinaţiile posibile ale acestor organe vor fi îndestulătoare să constituie specii noi de animale şi aceste specii vor fi cu precizie tot atât de multe câte vor putea fi şi combinaţiile organelor indispensabile.

Aceasta se aplică întocmai şi formelor politice, despre care tratăm aici; căci statul, cum am spus-o adesea[1], se compune nu dintr-un singur element, ci din foarte multe elemente.

§11. Aici o clasă numeroasă pregăteşte hrana pentru societate - aceştia sunt agricultorii; dincolo meseriaşii formează o altă clasă, ocupată cu toate artele, fără care societatea n-ar putea trăi, unele absolut necesare, altele spre plăceri, ca podoabe. O a treia clasă este clasa negustorilor, cu alte cuvinte, clasa celor care vând şi cumpără în târgurile cele mari, în prăvălii. O a patra clasă se alcătuieşte din salahori (zilieri). O a cincea clasă este formată din războinici, clasă tot aşa de necesară ca şi toate celelalte, dacă

1. Vezi în acest cap. §9 şi mai sus, cap. III, §2 şi cartea IV, cap. VIII, §5.

[vrea să se apere de invazii şi de sclavie; căci este cu putinţă supunem că un stat vrednic de acest nume ar putea fi socotit sclav din natură? Statul se poate îndestula pe sine; sclavia nu o gte.

§12. în *Republica* lui Platon[1], problema aceasta a fost atată într-un mod foarte ingenios, însă neîndestulător. Socrate susţine acolo că statul se compune din patru clase cu totul cesare: ţesători, agricultori, cizmari, zidari. Apoi, găsind, fără dbială, asocierea aceasta incompletă, mai adaugă la acestea pe erar, pe păstor şi în fine pe negustor şi pe comerciant; şi crede, esigur, că prin aceştia a umplut toate golurile primului său plan.

Astfel, după părerea sa, orice stat se formează numai spre şi mulţumi trebuinţele materiale, iar nu cu deosebire într-un ap moral, care, negreşit, după părerea lui Platon, nu este mai ecesar decât cizmarii şi agricultorii.

§13. Socrate nici n-are nevoie de clasa războinicilor decât în momentul în care statul, mărindu-şi teritoriul său, se găseşte în onflict şi în război cu popoarele vecine. Dar printre aceşti patru sociaţi, saii mai mulţi, pe care îi enumera Platon, trebuie nea-rat un individ care să distribuie dreptatea şi care să regleze epturile fiecăruia; şi dacă se recunoaşte că în orice fiinţă însu-fleţită, sufletul este partea esenţială, iar nu corpul, nu trebuie oare se recunoască, de asemenea, că deasupra acestor elemente necesare satisfacerii trebuinţelor de neînlăturat ale vieţii, există în stat clasa războinicilor şi aceea a arbitrilor justiţiei sociale? La cestea două oare nu trebuie să se adauge şi clasa care decide de interesele generale ale statului, atribuţie specială a inteligenţei politice? Fie că toate aceste funcţii ar fi izolat împărţite între indivizi oarecare, ori exercitate toate de către aceleaşi mâini, faptul acesta nu modifică raţionamentul nostru; căci adesea funcţiile de războinic şi de agricultor se găsesc reunite, dar dacă

1. Comentatorii l-au învinovăţit pe Aristotel de .eroare ori de rea credinţă în «punerea ideilor lui Platon. S-ar putea spune mai curând că critica lui Aristotel este prea severă, dar el nu-i atribuie lui Socrate decât ceea ce se găseşte în *Republica,* cartea II. Trebuie să mai adăugăm că Socrate, adică Platon, nu pretinde să trateze chestiunea într-un mod didactic şi complet (Barţhelemy-Saint-Hilairet

trebuie să admitem ca elemente ale statului şi pe unii şi pe ceil
ciementul războinic este negreşit şi el o parte necesară a statului

§14. Adaug un al şaptelea, care ia parte cu averea s~
serviciile publice, bogaţii; apoi un al optulea, administrato
statului, aceia care se consacră magistraturilor, deoarece statul
se poate lipsi de magistraţi şi fiindcă trebuie neapărat cetăţ
capabili să comande celorlalţi şi care se devotează acestui servi
public fie pe toată viaţa, fie pe rând. Rămâne, în sfârşit, ace
parte a statului despre care am vorbit, care hotărăşte aface
generale şi care judecă procesele particulare.

Dacă deci este o trebuinţă pentru stat organizarea ace
dreaptă şi înţeleaptă a tuturor acestor elemente, va fi de asemene
ceva necesar ca printre toţi aceşti oameni chemaţi la putere să
afle un număr oarecare dintre ei înzestraţi cu virtute.

§15. îndeobşte, se presupune că se pot cumula în m
cuvenit mai multe funcţii şi că acelaşi individ pote fi totod
războinic, agricultor, meseriaş, judecător şi senator. Mai mult, to
oamenii pretind partea lor de merit şi se cred destoinici pent
toate slujbele. Dar singurele calităţi ce nu se pot cumula sunt s
răcia şi bogăţia; şi iată de ce bogaţii şi săracii par elementele c "
mai deosebite ale statului. Pe de altă parte, deoarece de cele mai
multe ori aceştia sunt în majoritate, iar ceilalţi în minoritate, ei
sunt priviţi ca două elemente politice cu totul opuse. Prin urmare,
conducerea unora sau altora face deosebirea Constituţiilor, carir
par deci a fi mărginite numai la două: democraţia şi oligarhia.

Am arătat[1] deci că există mai multe feluri de Constituţii şi
am spus cauza acestui lucru; vom demonstra acum că există mai
multe feluri de democraţii şi oligarhii.

CAPITOLUL IV

§1. Mulţimea aceasta de speţe ale democraţiei şi oligarhie
este o urmare evidentă a raţionamentelor ce precedă, pentru că ***ar"***
recunoscut că clasa de jos are multe nuanţe şi că ceea ce numim

1. Vezi mai sus, cap. II şi III ale cărţii acesteia.

iii, de asemenea. în clasa de jos se pot recunoaşte agricultorii, eriaşii, comercianţii, fie că vând, fie că cumpără, marinarii, fie itari, fie speculatori, navigatori sau pescari. Adesea, aceste fesii diverse cuprind o mulţime de indivizi. Bizanţul şi rentul sunt populate cu pescari; Atena cu mateloţi; Egina şi 'os, cu negustori; Tenedos, cu navigatori. în clasa de jos se mai pot cuprinde muncitorii, oameni cu avere prea mică spre a trăi fgră muncă, cei care nu sunt liberi decât dinspre mamă ori tată şi, fn sfârşit, toţi oamenii ale căror mijloace de existenţă se apropie de aceia pe care i-am enumerat. în clasa de sus deosebirile se întemeiază pe avere, noblețe, merit, cultură şi alte superiorităţi asemănătoare.

§2. Prima specie de democraţie se caracterizează prin egalitate; iar egalitatea întemeiată pe lege in această democraţie presupune că săracii nu vor avea drepturi mai întinse decât boga-ţii, că nici unii, nici ceilalţi nu vor fi în mod exclusiv suverani, ci în proporţie egală. Deci, dacă libertatea şi egalitatea sunt, după cum se spune adesea, cele două baze fundamentale ale democraţiei, cu cât această egalitate a drepturilor politice va fi mai completă, cu atât democraţia va exista în toată puritatea sa: căci poporul fiind aici în majoritate şi părerea majorităţii formând legea, Constituţia aceasta este în mod necesar o democraţie. Iată deci o primă specie.

§3. După ea vine alta, în care funcţiile publice sunt condiţionate de un cens foarte modest. Slujbele le pot obţine toţi peei ce posedă censul fixat şi sunt inaccesibile tuturor celor care nu-l au. într-o a treia specie de democraţie, toţi cetăţenii a căror calitate nu este contestată ajung la magistraturi, însă legea domneşte în mod suveran. într-alta, spre a fi magistrat, este de ajuns să fii cetăţean de o categorie oarecare, suveranitatea fiind tot a legii. O a cincea speţă "admite de altfel aceleaşi condiţii, dar suveranitatea este atribuită mulţimii, care înlocuieşte legea.

§4. în cazul acesta hotărăsc decretele populare, iar nu legea. Aceasta se petrece mulţumită influenţei demagogilor. într-adevăr, în democraţiile'unde guvernează legea nu sunt demagogi şi cetăţenii cei mai respectaţi au conducerea afacerilor. Demagogii

se ivesc numai acolo unde legea a pierdut suveranitatea. Popo este atunci un adevărat monarh unic, dar alcătuit din majori care domnește, însă nu individual, ci colectiv. Homer[1] a criti multiplicitatea șefilor; însă nu se poate spune dacă el vorbea, c facem noi aici, despre o putere exercitată în masă ori de o put împărțită între mai mulți șefi care o exercită fiecare în parte, îndată ce poporul este monarh, el pretinde să lucreze ca monarh, pentru că respinge jugul legii și se face despot; astfi lingușitorii ajung îndată în cinste.

§5. Democrația aceasta este, în felul său, ceea ce este tira pentru regalitate. De o parte și alta, aceleași vicii, aceeași apăs a cetățenilor buni; aici decretele, acolo ordinele arbitrare. Ba în demagogul și lingușitorul au o asemănare izbitoare. Amândoi au trecere fără margini, unul pe lângă tiran, celălalt pe lângă popo astfel corupt.

§6. Demagogii, spre a înlocui suveranitatea legilor cu ace a decretelor, aduc toate afacerile înaintea poporului; căci puter lor personală crește o dată cu cea a poporului, de care dispun înșiși în mod suveran, prin încrederea pe care știu să i-o capte Pe de altă parte, toți cei ce au să se plângă de magistrați apele întotdeauna numai la judecata poporului; acesta primește bucur cererileji astfel toate puterile legale sunt anulate.

§7. Aceasta, se poate zice cu toată dreptatea, este demagogie de plâns. I se poate imputa faptul de a nu fi în realita o Constituție. Acolo unde nu domnesc legile, nu este Constituți Trebuie ca legile să decidă afacerile generale, după cu magistratul decide de afacerile particulare, în formele prescrise către Constituție. Dacă deci democrația este una din cele do specii principale de guvernământ statul în care totul se face decrete populare[2] nici nu este, la drept vorbind, o democrați pentru că decretele nu pot hotărî niciodată într-un mod general.

Iată ce aveam de spus despre formele diverse de democrați

1. *Iliada,* **cântul II, versul 204.**

2. **Aristotel a vrut să satirizeze aici guvernământul atenian.**

CAPITOLUL V

§1. Caracterul distinctiv al primei specii de oligarhie este fixarea unui cens destul de ridicat pentru ca săracii, deşi în majoritate, să nu poată ajunge la putere, aceasta fiind deschisă numai acelora care posedă venitul fixat de lege. într-o a doua specie, censul cerut spre a lua parte la guvernământ este foarte mare, iar corpul magistraţilor are drept de a se autoalege. Trebuie totuşi să spunem că dacă alegerile se fac dintre toţi censitarii, instituţia pare mai curând aristocratică şi că ea nu este într-adevăr oligarhică decât atunci când cercul alegerilor este restrâns. O a treia speţă de oligarhie se bazează pe ereditatea funcţiilor, ce trec de la tată la fiu. O a patra reuneşte cu acest principiu al eredităţii pe acela al suveranităţii magistraţilor, ce o înlocuieşte pe aceea a legii. Această din urmă formă corespunde destul de bine cu tirania printre guvernămintele monarhice, iar printre democraţii, cu speţa de care am vorbit în ultimul rând. Această speţă de oligarhie se numeşte dinastie. *

§2. Acestea sunt formele diverse ale oligarhiei şi ale democraţiei. Trebuie totuşi să adăugăm aici o observaţie importantă: anume că adesea, deşi Constituţia nu este democratică, guvernământul, prin tendinţa moravurilor şi a spiritelor, este popular; şi reciproc, în alte cazuri, deşi Constituţia legală este mai curând democratică, tendinţa moravurilor şi a spiritelor este oligarhică. Dar această discordanţă este aproape întotdeauna rezultatul unei revoluţii. Ferindu-se să grăbească inovaţiile, vor mai bine să se mulţumească la început cu uzurpări treptate şi neînsemnate; legile de mai înainte sunt lăsate să dăinuiască, însă şefii revoluţiei sunt totuşi şefii statului.

§3. Aceasta este o urmare evidentă a principiilor fixate mai înainte şi anume că există numai aceste specii de oligarhii şi de democraţii pe care le-am enumerat. într-adevăr, este o necesitate ca drepturile politice să aparţină sau tuturor părţilor poporului

enumerate mai sus, sau numai unora dintre ele, înlăturându-sei celelalte. Când agricultorii şi oamenii cu stare "mijlocie sunti suverani ai statului, statul e condus de către lege, pentru câ- cetăţenii, ocupaţi cu lucrările care le asigură viaţa, n-au timp a sel îndeletnici cu afacerile publice; ei se bizuie pe lege şi se adună în; adunări politice numai în cazurile cu totul necesare. De altfel, dreptul politic aparţine fără deosebire tuturor acelora care posedă censul legal; căci ar fi oligarhie dacă nu s-ar face cu totul obştească această prerogativă. Dar cei mai mulţi cetăţeni, fiind lipsiţi de venituri asigurate, n-au timp de jertfit afacerilor obşteşti; şi iată cum se stabileşte această primă specie de democraţie.

§4. Specia care vine în al doilea rând în ordinea pe care am hotărât-o este aceea în care toţi cetăţenii a căror origine nu este contestată au drepturi politice; dar, de fapt cei care pot trăi fără a munci se bucură de ele. In această democraţie, legile sunt tot suverane, pentru că cetăţenii nu sunt îndeobşte atât de bogaţi în venituri personale.

Intr-a treia specie, este destul să fie cineva liber, pentru a poseda drepturi politice. Dar şi aici, necesitatea muncii împiedică aproape pe toţi cetăţenii de a exercita drepturile lor, iar suvera- nitatea legii este tot atât de necesară ca şi în celelalte două specii dintâi.

§5. Cea de-a patra este aceea care a luat naştere cea din urmă în timp. Statele formându-se mult mai întinse decât fuseseră odinioară cele dintâi şi venituri însemnate răspândind bunăstarea, mulţimea dobândi datorită importanţei sale toate drepturile politice, iar cetăţenii puteau să se ocupe atunci în comun cu dirijarea afacerilor obşteşti, pentru că aveau răgaz şi pentru că salariile asigurau chiar şi celor mai puţin înstăriţi timpul necesar spre a se deda lor. Atunci, tocmai cetăţenii aceştia săraci au cel mai mult timp liber; ei n-au câtuşi de puţin de ce să se neliniştească de administrarea intereselor lor particulare, pricină care împiedică aşa de adesea pe bogaţi să ia parte la adunările poporului şi la tribunalele unde sunt membri; şi se întâmplă, în feltil acesta, câ mulţimea devine suverană în locul legilor. Acestea sunt cauzele necesare care hotărăsc numărul şi felul democraţiilor.

§6. Prima specie de oligarhie este aceea în care majoritatea cetăţenilor posedă averi care sunt moderate şi care nu sunt exagerat de mari. Puterea se atribuie tuturor acelor care se bucură de venitul legal, iar numărul mare de cetăţeni care câştigă astfel drepturi politice â fost motivul pentru care a trebuit să se dea legii suveranitatea, iar nu oamenilor. Foarte depărtaţi prin numărul lor de unitatea monarhică, prea puţin avuţi spre a se bucura de un răgaz absolut şi nu destul de săraci spre a trăi pe spezele statului, este o necesitate pentru ei de a proclama suverană legea, în loc de a se face ei înşişi suverani.

§7. Presupunând pe posesori mai puţin numeroşi decât în prima ipoteză şi averile mai considerabile, aceasta este a doua specie de oligarhie. Ambiţia creşte atunci o dată cu puterea şi bogaţii numesc ei înşişi, dintre ceilalţi cetăţeni, pe aceia care intră în funcţiile guvernământului. Prea slabi încă pentru a domni asupra legii, sunt totuşi destul de puternici pentru a face să se treacă legile care le acordă aceste nemăsurate prerogative.

§8. Dacă restrângem într-un număr mai mic de mâini averi devenite mai mari, ajungem la ce de-al treilea grad al oligarhiei, în care membrii minorităţii ocupă ei înşişi funcţiile, însă în conformitate cu legea ce le face ereditare. Presupunând pentru membrii oligarhiei o creştere nouă, în bogăţiile lor şi în numărul partizanilor lor, acest guvernământ ereditar este foarte aproape de monarhie. Oamenii domnesc acolo, iar nu legea. Această a patra formă a oligarhiei corespunde cu cea din urmă formă a democraţiei.

§9. Alături de democraţie şi de oligarhie, există alte două forme politice, dintre care una este recunoscută de către toţi autorii şi a fost recunoscută şi de către noi ca făcând parte din cele patru feluri principale de Constituţie, admiţând, conform părerii obşteşti[1], că aceste Constituţii sunt monarhia, oligarhia, democraţia şi, în al patrulea rând, aşa numita aristocraţie. O a cincea formă politică este aceea care primeşte numele generic al

1. Aceasta nu este părerea lui Aristotel, fiindcă el reduce, pe drept, la trei, şi nu la patru, numărul principalelor Constituţii. Vezi cartea III, cap. V, §1 şi cartea VI, cap. II, §1.

tuturor celorlalte şi care se cheamă republica; fiindcă ea este foarte rară, ea scapă adesea autorilor care pretind a enumera^ speciile diverse de guvernământ şi care nu recunosc decât pe celi patru, ce au fost numite mai sus, după cum a făcut Platon în cele două *Republici* ale sale[1].

§10. Cu multă dreptate se cheamă „guvernământul celor mai buni,,, guvernământul despre care noi am tratat mai înainte[2]. Acest nume frumos de aristocraţie se întrebuinţează într-adevăr cu toată dreptatea numai pentru statul alcătuit din cetăţeni care sunt virtuoşi în deplinul sens al cuvântului şi care n-au numai vreo virtute specială. Acest stat este singurul în care omul de bine şi cetăţeanul bun fac cu totul una şi aceeaşi persoană. Pretutindeni în lume, individul n-are virtute decât cu privire la Constituţia ai particulară sub care trăieşte.

§11. Mai sunt câteva forme politice care, deosebindu-se de oligarhie şi de ceea ce se numeşte republică, primesc numele de aristocraţii; acestea sunt sistemele în care aristocraţii sunt aleşi după merit, cel puţin tot atâta cât şi după avuţie. Guvernământul acesta se îndepărtează în mod real de oligarhie şi de republică şi ia numele de aristocraţie; într-adevăr, nu este nevoie ca virtutea să fie obiectul special al statului însuşi pentru ca el să cuprindă în sine cetăţeni tot aşa de distinşi prin virtuţile lor pe cât pot fi aceia ai aristocraţiei. Când deci bogăţia, mulţimea şi virtutea au drepturi politice, Constituţia poate fi aristocratică, ca la Cartagina[3]; şi chiar când legea nu ţine socoteală, ca la Sparta[4], decât de cele , două din urmă elemente, virtutea şi mulţimea, Constituţia este un amestec de democraţie şi de aristocraţie. Astfel, aristocraţia, pe lângă specia sa dintâi şi mai perfectă, are încă cele două forme pe care le-am spus; ea are chiar o a treia formă, pe care o înfăţişează toate statele care tind mai mult decât republica propriu-zisă spre principiul oligarhic.

1. *Republica* şi *Legile.* Vezi mai sus, cartea II, cap. I, II şi III.

2. Cap. V şi XII din cartea III; vezi mai sus, cap. II. §§1 şi 5 şi cap. III, §§2 şi 10.

3. Vezi cartea II, cap.VIII.

4. Vezi cartea II, cap. VI.

CAPITOLUL VI

§1. Ne rămâne să ne mai ocupăm de două guvernăminte: de ela care se numește în mod obișnuit republică și despre tiranie. Dacă așez aici republica, deși nu este, precum nici aristocrațiile de care am vorbit, un guvernământ degradat, pricina este că toate guvernămintele, fără excepție, nu sunt decât forme de corupere ale guvernământului perfect. Dar de obicei republica se clasează împreună cu aceste aristocrații; și ea dă împreună cu ele forme și mai puțin pure, cum am afirmat de la început. Tirania trebuie în mod necesar să primească locul din urmă, fiindcă ea este mai puțin decât orice altă formă politică un guvernământ adevărat, iar cercetarea noastră are ca scop studiul guvernămintelor.

§2. După ce am arătat motivele clasificării noastre, să trecem la examinarea republicii. Ii vom simți mai bine adevăratul caracter după cercetarea făcută cu privire la democrație și oligarhie; căci republica nu este, la drept vorbind, decât un amestec al acestor două forme.

De obicei se dă numele de republică guvernămintelor care înclină spre democrație și acela de aristocrație, guvernămintelor care înclină spre oligarhie; aceasta din cauză că noblețea și cultura sunt de cele mai multe ori partea bogaților; pe lângă aceasta, ei sunt încărcați cu avantaje pe care alții și le procură atât de adesea prin crimă și care asigură posesorilor lor un renume de virtute și o înaltă considerație.

§3. Fiindcă sistemul aristocratic are drept scop a da supremația politică unor cetățeni de seamă, s-a pretins, ca urmare, că oligarhiile se alcătuiesc în majoritatea lor de către oameni virtuoși și respectabili. Or, pare imposibilca un guvern condus de către cetățenii cei mai buni să nu fie un guvernământ foarte bun, deoarece guvernele rele trebuie să apese statele conduse de oameni corupți. Și reciproc, pare imposibil ca acolo unde administrarea nu este bună statul să fie guvernat de către cei mai

buni cetăţeni. (Dar trebuie observat că, nişte legi bune nu constituie prin ele însele guvernământul cel bun şi că interesează foarte mult faptul ca ele să fie şi respectate. Deci mai întâi nu este un guvernământ bun decât acolo unde legea este respectată, apoi acela unde legea căreia i se supun toţi este întemeiată pe raţiune[1]- căci s-ar putea ca cineva să se supună unor legi iraţionale. Superioritatea unei legi se poate înţelege, de altfel, în două moduri deosebite: legea este ori cea mai bună posibilă relativ la împrejurări, ori cea mai bună posibilă într-un mod general şi absolut.

§4. Principiul esenţial al aristocraţiei pare a fi să atribuie virtuţii predominarea în politică, căci caracterul special al aristocraţiei este virtutea, după cum bogăţia este acela al oligarhiei şi libertatea acela al democraţiei.Toate trei admit de altfel supremaţia majorităţii, pentru că, atât în unele cât şi în celelalte, hotărârea pronunţată de către numărul cel mai mare al membrilor corpului politic are totdeauna forţă de lege. Dacă cele mai multe guvernăminte iau numele de republică, pricina este că mai toate caută numai şi numai a combina drepturile bogaţilor cu ale săracilor, ale averii şi ale libertăţii; şi averea pare aproape peste tot că ţine locul meritului şi al virtuţii.

§5. Trei elemente în stat îşi disputa egalitatea: acestea sunt libertatea, avuţia şi meritul. Nu vorbesc de un al patrulea, care se numeşte nobleţe, căci ea nu este decât o urmare a celor două din urmă şi nobleţea este numai vechimea[2] bogăţiei şi a talentului. Or,-' combinarea celor două dintâi dă republica şi combinarea celor trei dă aristocraţia mai mult decât orice altă formă. Clasez totdeauna aparte adevărata aristocraţie, de care am vorbit mai întâi[3].

§6. Astfel, am arătat că alături de monarhie, de democraţie şi oligarhie, există şi alte sisteme politice. Am explicat natura acestor sisteme, diferenţele aristocraţiilor între ele şi diferenţele republicilor de aristocraţii; în sfârşit, trebuie să se vadă clar că toate aceste forme sunt mai puţin depărtate unele de altele decât s-ar putea crede.

1. Vezi cartea III, cap. VI, §13.
2. Vezi cartea I, cap. II, §19.
3. Vezi mai sus, cărţile IV şi V.

CAPITOLUL VII

§1. Ca urmare a acestor prime observații, vom examina um modul în care republica propriu-zisă se formează alături de ligarhie și democrație și cum trebuie constituită. Această ercetare va mai avea folosul să arate deslușit hotarele oligarhiei i ale democrației; căci numai luând câteva principii de la una și ealaltă din aceste două Constituții așa de opuse, vom forma republica, după cum se reconstituie din nou un răboj[1], reunindu-i țile separate.

§2. Aici sunt trei moduri posibile de combinare și de amestec. Mai întâi se poate reuni legiuirea oligarhiei și a democrației despre o materie oarecare, spre exemplu cu privire la puterea judiciară. Astfel, în oligarhie, bogatul este pus la amendă dacă nu se duce la tribunal, pe când săracul nu e plătit dacă ia parte la ședință; în democrații, din contră, se plătește săracilor, fără amendă pentru bogați. Amenda bogaților și indemnizația săracilor, reunirea acestor două instituții este un termen comun și mijlociu al acestor instituții diverse; iar instituția cea nouă este republicană, căci ea este numai amestecul celorlalte două. Iată în ce privește primul mod de combinare.

§3. Al treilea constă într-o cale de mijloc între dispozițiile hotărâte de către oligarhie și democrație. Aici, spre exemplu, dreptul de intrare la adunarea politică se dobândește fără nici o condiție de cens sau cel puțin printr-un cens modest, dincolo printr-un cens extrem de ridicat; termenul mediu este de a nu adopta nici unul din procentele fixate de o parte și de alta; trebuie să se ia media celor două. în al treilea rând, se pot face împrumuturi și la legea oligarhică și la legea democratică. Astfel, tragerea la sorți pentru alegerea magistraților este o instituție

1. Contextul deslușește îndeajuns sensul acestui cuvânt; este un obiect compus din două părți care pot fi lesne separate spre a fi apoi reunite. Era adesea o piesă de monedă ori de metal, o bucată de lemn (răboj) etc. Două persoane care se iubeau își împărțeau simbolul, ca un gaj de credință și de amintire.

t v

democratică. Principiul alegerii, din contră, este oligarhic, precu condiția de a nu cere cens pentru magistratură aparține democr ției, iar principiul de a cere cens aparține oligarhiei. Aristocrația republica își vor scoate sistemul lor, care va primi aceste dou dispoziții și dintr-una și din cealaltă; de la oligarhie ele vor lu alegerea, de la democrație, lipsa de cens. Iată cum se pot combii oligarhia și democrația.

§4. Dar pentru ca rezultatul ieșit din aceste combinări să fie un amestec desăvârșit de oligarhie și democrație, trebuie ca stați care este un produs al lor să se poată numi indiferent oligarhic sa democratic; căci numai aceasta înseamnă un amestec desăvârșit. Or, întotdeauna termenul mediu este cel care prezintă aceasti calitate, pentru că numai în el se regăsesc cele două extreme.

§5. Se poate cita ca exemplu Constituția lacedemoniană. De o parte, mulți oameni afirmă că aceasta este o democrație, pentru că într-adevăr se descoperă în ea mai multe elemente democratice; spre exemplu, educația comună a copiilor, care este exact aceeași pentru copiii bogaților și ai săracilor, copiii bogaților fiind crescuți întocmai precum ar putea fi crescuți aceia ai săracilor; egalitatea continuă chiar în vârsta următoare, când sunt maturi, fără vreo deosebire de la bogat la sărac; apoi egalitatea desăvârșită a prânzurilor comune tuturor; identitatea veșmântului care obligă pe bogat să se îmbrace la fel cu săracul; în fine, intervenția poporului în cele două mari magistraturi, dintre care pe una, senatul, o alege, iar pe calaltă, eforia, o posedă. Pe de altă parte se susține că Constituția Spartei este o oligarhie, pentru că de fapt ea cuprinde multe elemente oligarhice. Astfel, toate funcțiile sunt elective acolo; nici una nu este constituită prin sorți; câțiva magistrați în număr mic pronunță acolo exilul ori moartea în mod suveran, fără a mai număra și alte instituții nu mai puțin oligarhice.

§6. O republică în care se combină perfect oligarhia și democrația trebuie să apară totodată și ca una și ca alta, fără a fi precis nici una dintre ele. Ea trebuie să se poată menține prin principiile sale proprii, iar nu prin ajutoare ce i-ar fi străine, iar când zic că ea trebuie să trăiască prin sine însăși nu înțeleg să se

ingă de la sânul său cei mai mulţi din aceia care vor să ia parte la putere, avantaj pe care un guvenământ rău poate să şi-l
a tot aşa de bine ca şi unul bun, ci înţeleg aceasta prin izarea înţelegerii unanime a membrilor cetăţii, care toţi doresc păstreze guvernământul.

§7. Nu voi împinge mai departe constatările acestea despre mijloacele de a constitui republica şi toate celelalte forme politice numite aristocraţii.

CAPITOLUL VIII

§1. Ar rămâne să vorbim despre tiranie, nu fiindcă ar fi multe de spus despre ea, ci numai pentru a completa cercetarea noastră, adăugând-o şi pe ea, fiindcă am admis-o[1] printre formele posibile de guvernământ. Am tratat mai înainte[2] despre regalitate, stăruind mai cu seamă asupra regalităţii propriu-zise, adică regalitatea absolută, şi i-am arătat foloasele, primejdiile, natura, originea şi diferitele întrebuinţări.

§2. în cursul acestor consideraţii asupra regalităţii am arătat două forme de tiranie, pentru că aceste forme se apropie destul de mult de regalitate şi pentru că, ca şi pe ea, tot legea le-a creat. Am spus că anumite neamuri barbare îşi aleg şefi absoluţi şi că în timpurile cele mai îndepărtate, grecii şi-au ales monarhi de felul acesta, numiţi aesymneţi. Aceste puteri aveau de altfel între ele anumite diferenţe: erau regale, în sensul că legea şi voinţa supuşilor le dădeau naştere, dar tiranice, întrucât exerciţiul lor era despotic şi cu totul arbitrar.

§3. Rămâne un al treilea fel de tiranie, care pare a merita mai ales acest nume şi corespunde regalităţii absolute. Această tiranie nu este decât monarhia absolută, care fără nici o răspundere şi numai în interesul şefului guvernează pe supuşi, care preţuiesc (adesea) tot cât el şi chiar mai mult, fără a ţine seamă de interesele lor particulare. Astfel, acesta este un guvernământ samavolnic; căci nici o inimă liberă n-ar putea răbda

1. Vezi cartea III, cap. V, §4.
2. Vezi cartea III, cap. IX şi X, §1.

în liniște o asemenea dominație. Credem că am vorbit înde despre tiranie, despre numărul formelor sale și despre cau care o generează.

CAPITOLUL IX

§1. Care este cea mai bună Constituție? Care este cea bună organizare a vieții pentru state în general și pent majoritatea oamenilor, fără a vorbi nici de această virtute, ca depășește puterile ordinare ale omenirii, nici de cultură, care aibă nevoie de dispoziții naturale și de împrejurările cele mai no rocoase; și fără a vorbi de o Constituție ideală, ci mărginindu-pentru indivizi, la acea viață pe care pot s-o ducă cea mai ma parte dintre ei și, cu **privare** la state, la specia aceasta Constituție pe care o pot primi aproape toate.

§2. Așa-numitele aristocrații, de care vrem să vorbim aici, **I** sunt în afară de condițiile celor mai multe state existente, ori apropie de ceea ce se numește republică, ca și cum n-ar forn decât unul și același gen; elementele judecății noastre despre amândouă sunt perfect identice. Dacă am avut. dreptate să spuneri în *Etică*[1] că fericirea constă în deprinderea ușoară și statornică a virtuții **și** că virtutea este numai o medie între două extreme urmează în mod necesar că viața cea mai înțeleaptă va fi aceea care ține această linie de mijloc, mulțumindu-se totdeauna cu poziția aceasta mijlocie, pe care fiecare este în stare să o ajungă.

§3. Evident că după aceleași principii se va putea judeca superioritatea ori viciile statului ori ale Constituției; căci Constituția este chiar viața statului. Or, statul cuprinde trei clase deosebite, cetățenii foarte avuți, cetățenii foarte săraci și cetățenii cu oarecare stare, care sunt puși la mijloc între aceste două extreme. Apoi, deoarece se recunoaște că măsura și calea de mijloc este tot ce este mai bine în toate lucrurile, urmează evident că starea mijlocie va fi de asemenea cea mai convenabilă dintre toate.

1. Vezi mai sus aceeași teorie, la începutul cărții IV Pasajul la care se referă Aristotel este în *Etica Nicomahică,* **cartea II, cap. VI, §7.**

r

• §4. într-adevăr, ea poate mai bine decât oricare alta să se supună ordinelor raţiunii, pe care o ascultă aşa de greu cineva care [•e bucură de oarecare avantaje extraordinare, ca frumuseţe, forţă, naştere, avere sau care suferă de inferioritate excesivă, de sărăcie, f* slăbiciune sau de obscuritate. în primul caz, mândria pe care-o ***ta*** o poziţie aşa de strălucitoare împinge pe oameni la atentatele cele mari; în al doilea, perversitatea se învârte în jurul delictelor particulare, iar crimele se săvârşesc totdeauna numai din trufie ori din perversitate. Nesocotindu-şi datoriile lor politice în sânul oraşului sau senatului, cele două clase extreme sunt depotrivă de primejdioase cetăţii.

§5. Trebuie să mai spunem că din pricina acestei superiorităţi excesive pe care o dă influenţa avuţiei ori un partid numeros ori cutare alt avantaj, omul nu vrea, nici nu poate să asculte. Din copilărie, el se deprinde cu această indisciplină din casa părintească şi luxul cu care a fost mereu înconjurat nu-l lasă să se supună nici la şcoală. Pe de altă parte, o sărăcie extremă înjoseşte deopotrivă. Astfel, sărăcia te împiedică de a învăţa să comanzi şi ea ne învaţă să ascultăm numai ca nişte sclavi; bogăţia extremă împiedică pe om să se supună unei autorităţi oarecare, şi îl învaţă numai să comande cu despotismul unui şef.

§6. Astfel, în tot statul cineva nu vede decât şefi şi sclavi şi ici un om liber. Aici invidia pizmaşă, dincolo vanitatea ispreţuitoare, atât de departe una şi alta de această frăţie socială are este urmarea prieteniei. Şi cui i-ar conveni să aibă un duşman alături de el, chiar şi pentru un moment de cale? Ceea ce trebuie mai ales cetăţii sunt fiinţe egale şi asemănătoare, calităţi care se găsesc mai lesne ca oriunde în clasa mijlocie, iar statul este în mod necesar mai bine guvernat când se compune din aceste lemente care formează, după noi, baza naturală a acestuia.

§7. Aceste poziţii mijlocii, sunt de asemena cele mai sigure[2]

1. Aristotel laudă în special virtuţile de ascultare ale clasei acesteia mijlocii. Cât despre virtuţile de comandă, care sunt deopotrivă necesare, ele sunt tot aşa de preţioase, dar şi rare. Vezi Jean-Jacques Rousseau, *Contractul Social,* **cartea II, .cap. IX.**

2. In povestea lui Er, armeanul, sufletul lui Ulysse alege în infern viaţa tihnită a unui simplu particular. *Republica* **lui Platou, cartea X. pag. 620 c.**

pentru indivizi: ei nu poftesc atunci, ca săracii, la averea alt iar averea lor de asemenea nu este poftită de către alții, după i aceea a bogaților este de obicei dorită de către săraci. Se trăie astfel departe de orice primejdie, într-o siguranță adâncă, fără a < urzi și fără a se teme de conspirații. Astfel, dorința lui Phocylid^ era foarte înțeleaptă:

„Starea de mijloc e cea mai bună; de ea vreau să țin eu".

§8. Este evident că asocierea politică este cea mai bună câ ea este formată de către cetățeni cu avere mijlocie; statele administrate sunt acelea în care clasa mijlocie este mai numero și mai puternică decât celelalte două reunite, ori cel puțin decâ fiecare din ele în parte. Dându-se de o parte ori de alta, restabilește echilibrul și împiedică să se formeze vreo preponde rentă excesivă. Este deci o fericire mare ca cetățenii să aibă i avere mediocră, dar îndestulătoare pentru toate nevoile lor Oriunde averea extremă este alături de sărăcia extremă, acești două excese aduc ori demagogia absolută, ori oligarhia pură sa tirania; tirania iese din sânul unei demagogii neînfrânate sau unei oligarhii extreme mult mai adesea decât din sânul cl mijlocii și al claselor vecine cu acelea. Mai târziu[2] vom spune din ce cauză, când vom vorbi despre revoluții.

§9. Un alt folos nu mai puțin evident al proprietății mijlocii este că ea este singura care nu se răzvrătește. Acolo unde averile mijlocii sunt numeroase, sunt mult mai puține mișcări și neînțele geri revoluționare. Marile cetăți[3] datorează liniștea lor existenței averilor mijlocii, care sunt așa de numeroase acolo. In cele mai mici, din contra, mulțimea întreagă se împarte foarte ușor în două tabere fără nici un mijlocitor, pentru că acolo toți, se poate spune, sunt ori săraci, ori bogați. Tot proprietatea mijlocie este aceea care face democrațiile mai liniștite și mai durabile decât oligarhiile, în care ea este mai puțin răspândită și ia parte în măsură mai mică la

1. **Phocylide din Milet, poet gnomic, era contemporan al lui Solon. Sub numele lui ne rămâne o colecție de sentințe în versuri. El este unul dintre cei mai vechi moraliști ai Greciei.**

2. Vezi cartea VIII, cap. I și urm.

3. S-ar putea spune că în zilele noastre se petrece tocmai contrarul: capitalele sunt în general focarele revoluțiilor.

puterea politică, pentru că mărindu-se numărul săracilor, tară ca acela al averilor mijlocii să se mărească proporţional, statul se rupe şi ajuge repede la ruina sa.

§10. Trebuie să mai adăugăm, ca un fel de probă în sprijinul estor principii, că legiuitorii cei mai buni au ieşit din clasa de ...ijloc. Solon făcea parte din ea, cum o mărturisesc versurile sale; Lycurg ţinea de clasa aceasta, căci nu era rege. Charondas şi atâţia alţii tot în ea se născuseră.

Aceasta mai trebuie să ne facă să înţelegem pentru ce majoritatea guvernămintelor sunt sau demagogice sau oligarhice: proprietatea medie fiind acolo foarte rară şi toţi acei care domină acolo, fie ei bogaţii ori săracii, fiind totdeauna deopotrivă depărtaţi de termenul mijlociu, ei nu pun stăpânire pe putere decât pentru ei înşişi şi constituie sau oligarhia sau demagogia.

§11. Pe deasupra, răscoalele şi luptele fiind dese între bogaţi şi săraci, niciodată puterea, oricare ar fi partidul care triumfă contra duşmanilor săi, nu se bazează pe egalitate şi pe drepturi comune. întrucât ea nu este decât răsplata luptei, învingătorul care pune mâna pe ea face din ea în mod necesar unul din cele două guvernăminte extreme, democraţie sau oligarhie. Astfel, chiar popoarele care au avut rând pe rând înalta conducere[1] a afacerilor Greciei au privit numai la Constituţia lor pentru a face să precumpănească în statele supuse puterii lor când oligarhia, când democraţia, preocupaţi numai de interesele lor particulare şi câtuşi de puţin de interesele tributarilor lor.

§12. Astfel, nu s-a văzut niciodată între aceste extreme o adevărată republică, ori, cel puţin, s-a văzut rareori şi pentru scurt timp. Nu s-a găsit decât un singur om[2], printre toţi aceia care au ajuns la putere odinioară, care să fi întemeiat o Constituţie de felul acesta; şi de mult timp oamenii politici au renunţat a căuta în state egalitatea: ori încearcă să pună stăpânire pe putere, ori se resemnează la ascultare când sunt cei mai puternici.

1. Lacedemonienii şi atenienii. Aristotel a făcut de mai multe ori observaţia aceasta în cursul lucrării sale. Vezi cartea VIII, cap. VI, ultimul paragraf.

2. Nu se ştie precis personajul pe care-1 are în vedere aici. Unii zic că e vorba de Gelon din Siracuza, alţii de Teopomp din Lacedemona, Clistene ori Teseu. Vezi mai sus, cartea II, cap. IX, §2; de asemenea de Phaleas ori de Pittacus din Mitilene.

Aceste consideraţii sunt îndestulătoare pentru a arăta c este cel mai bun guvernământ şi ce anume îi face superioritatea

§13. Cât despre celelalte Constituţii, anume diversele fo de democraţii şi oligarhii admise de către noi, este uşor de a ve în ce ordine trebuie să le clasăm; adică aceasta prima, acee doua, după cum sunt mai bune ori mai puţin bune în compar cu tipul desăvârşit pe care l-am schiţat. în mod necesar, ele vo cu atât mai bune cu cât se vor apropia mai mult de terme mijlociu şi cu atât mai puţin bune cu cât ele vor fi mai depă de el. Exceptez totdeauna cazurile speciale şi înţeleg prin acea că cutare Constituţie, deşi preferabilă în sine, este totuşi mai puţ bună decât cutare alta pentru un anumit popor.

CAPITOLUL X

§ 1. Să trecem la o chestiune care e foarte apropiată de toate acestea; anume aceea a speciei şi a naturii guvernământului după popoarele de guvernat. Un prim principiu genera! se aplică tuturor guvernămintelor: totdeauna partea cetăţii care ţine la păstrarea instituţiilor trebuie să fie mai puternică decât aceea care vrea răsturnarea lor. în orice stat trebuie să distingem două obiecte: cantitatea şi calitatea cetăţenilor. Prin calităţi înţeleg: libertatea, bogăţia, cultura, naşterea; prin cantitate înţeleg superioritatea numerică.

§2. Calitatea poate aparţine cutărei părţi a elementelor politice şi cantitatea se poate găsi la oricare alta. Astfel, oamenii fără naştere pot fi mai numeroşi decât aceia de naştere ilustră, săracii mai numeroşi decât cei bogaţi, fără ca totuşi superioritatea numărului să poată cumpăni diferenţa de calitate. Astfel, trebuie să se ţină bine socoteală de aceste raporturi proporţionale. Pretutindeni unde, chiar fiind păstrat acest raport, mulţimea săracilor este în majoritate, democraţia se stabileşte în mod natural cu diversele sale combinaţii[1], după însemnătatea relativă a fiecărei părţi a poporului. Spre exemplu, dacă agricultorii sunt cei

1. Vezi mai sus, cap. IV, § 1.

i numeroși, aceasta este prima dintre toate democrațiile; dacă eserașii și salariații sunt în număr mai mare, este cea din urmă emocrație); celelalte specii se rânduiesc deopotrivă între aceste ouă extreme.

§3. Oriunde clasa bogată și distinsă are preponderență mai uit cu privire la calitate decât în inferioritate relativ la număr, acolo este tărâm pentru o oligarhie și, de asemenea, pentru fiecare Șel de oligarhie, după tendința masei oligarhice. însă legiuitorul u trebuie să aibă niciodată în vedere decât proprietatea mijlocie. Dacă face legi oligarhice, la ea trebuie să se gândească; dacă face legi democratice, trebuie s-o rânduiască potrivit acestor legi.

§4. Constituția este solidă numai acolo unde clasa mijlocie întrece ca număr cele două clase extreme sau cel puțin pe fiecare din ele. Bogații nu vor urzi niciodată împotriva ei comploturi de temut împreună cu săracii; căci bogații și săracii se tem deopotrivă de jugul pe care și l-ar impune reciproc. Dacă doresc o putere de interes general, nu o vor găsi decât în clasa da mijloc. Neîncrederea reciprocă ce o au laolaltă îi va împiedica de a se opri la o putere alternativă; încrederea o are numai arbitrul și arbitrul este aici clasa mijlocie. Cu cât asocierea politică care formează statul este mai perfectă, cu atât Constituția are mai mulți sorți de durată.

§5. Aproape toți legiuitorii chiar cei care au vrut să fondeze guvernăminte aristocratice, au comis două erori aproape egale: mai întâi dând prea multe drepturi bogaților[1], apoi înșelând clasele inferioare. Cu timpul, în mod necesar, dintr-un bine fals iese totdeauna un rău adevărat; căci ambiția bogaților a ruinat mai multe state decât ambiția săracilor.

§6. Artificiile amăgitoare cu care ei pretind a momi poporul în politică se aplică la cinci obiecte: adunarea generală, magistraturile, tribunalele, posesia armelor și exercițiile gimnaziului, în ce privește adunarea generală, se dă tuturor cetățenilor dreptul de a asista le ele, dar au grijă să pună la o

1. După o afirmație așa de categorică, este greu de înțeles cum a putut Rousseau să se înșele relativ la ideea lui Aristotel. Vezi *Contractul Social,* **cartea III, cap. V.**

amendă pe bogaţi dacă nu se prezintă, iar această amendă s
îndreaptă numai contra lor, ori cel puţin ea este mult mai mar
contra lor decât contra săracilor; cât priveşte magistraturile, li s
interzice bogaţilor care au censul dreptul de a le refuza şi dau voia
aceasta numai săracilor; cât priveşte tribunalele, se pronunţă o
amendă contra bogaţilor care se abţin de a judeca şi se acordă
impunitate săracilor; iar amenda este foarte mare pentru cei dintâi
şi este aproape un nimic pentru aceştia din urmă, ca în legile lui
Charondas.

§7. Câteodată este de ajuns să fi fost înscris în registrele civice pentru a avea intrare în adunarea generală şi în tribunal; dar o dată înscris, dacă cineva nu răspunde acestei datorii se expune la o amendă mare. Ea are scopul de a-i face pe cetăţeni să se abţină de a se înscrie, iar cine nu este înscris nu face parte nici din adunare, nici din tribunal. Aceleaşi sisteme de legi în ce priveşte posesiunea armelor, exerciţiile gimnastice; se dă voie săracilor să nu fie armaţi, se pedepsesc cu o amendă bogaţii care nu sunt înarmaţi; în ce priveşte gimnaziile, nici o amendă contra săracilor, amendă contra bogaţilor care nu se duc acolo: aceştia se duc din teamă de amendă; ceilalţi nu se duc niciodată, pentru că n-au de ce să se teamă.

Acestea sunt vicleşugurile puse în mişcare de către legi în Constituţiile oligarhice.

§8. în democraţii, sistemul de înşelăciuni este cu totul opus: indemnizaţii săracilor care asistă la tribunal şi la adunarea generală, impunitate pentru bogaţii care nu se prezintă.

Pentru ca combinaţia politică să fie echitabilă, trebuie evident a lua ceva de la ambele sisteme contrare: salariu pentru săraci, amendă pentru bogaţi. Toţi atunci, fără excepţie, iau parte la afacerile statului; altminteri, guvernământul nu aparţine niciodată decât unora, cu excluziunea celorlalţi. Corpul politic nu trebuie compus decât din cetăţeni înarmaţi. Cât despre cens, nu este cu putinţă a-i fixa cantitatea într-un chip absolut şi invariabil, dar trebuie să i se dea baza cea mai largă ce o poate primi, pentru ca numărul celor care iau parte la guvernământ să întreacă numărul acelora care sunt înlăturaţi de la el.

§9. Săracii, chiar când li se refuză cinstea funcţiilor publice, „u reclamă şi rămân liniştiţi, cu condiţia să nu vină ceilalţi să-i nedreptăţească şi să-i despoaie de puţinul ce-1 posedă. Această echitate faţă de săraci nu este, de altfel, lucru cu totul lesne; căci şefii guvernămintelor nu sunt totdeauna cei mai blânzi dintre lameni. în timp de război, săracii, din cauza sărăciei lor, vor rămâne inactivi dacă statul nu îi hrăneşte, dar dacă acesta doreşte să le dea întreţinerea, vor merge bucuroşi la luptă.

§10. în câteva state, este de ajuns nu numai de a purta armele, ci chiar numai de a le fi purtat (odată) spre a te bucura de dreptul politic. La Malia, corpul politic se alcătuieşte din toţi ostaşii, iar magistraţii se aleg numai dintre cei care fac parte din oştire. Cea dintâi republică care a urmat în Grecia după regalitate nu era alcătuită decât din ostaşi purtători de arme. La început chiar, toţi membrii guvernământului erau călăreţi, căci cavaleria era toată forţa armatelor şi asigura biruinţa în lupte. De fapt, infanteria, când este fără disciplină, este de puţin ajutor. în timpurile acelea îndepărtate, nu se cunoştea încă din experienţă toată puterea tacticii pentru infanterişti, iar toată încrederea şi-o puneau în cavalerie.

§11. Dar pe măsură ce statele se întinseră şi pedestrimea căpăta mai mare însemnătate, numărul oamenilor ce se bucură de drepturi politice crescu în aceeaşi proporţie. Astfel, strămunii noştri numeau democraţie ceea ce noi numim astăzi republică. Aceste guvernăminte vechi erau, la drept vorbind, oligarhii ori regalităţi; oamenii erau prea puţini în ele pentru ca starea mijlocie să fie considerabilă acolo. Puţin numeroşi şi supuşi de altfel unei orânduiri severe, ei ştiau să rabde mai bine jugul ascultării.

§12. Am văzut pentru ce Constituţiile sunt aşa de multe, pentru ce mai există şi altele decât cele pe care le-am numit, am cercetat democraţia, precum şi celelalte guvernăminte având multe nuanţe deosebite; apoi am studiat diferenţele acestor Constituţii şi cauzele care le produc; în sfârşit, am văzut care este forma politică cea mai desăvârşită vorbind într-un mod general şi care este cea mai bună în relaţie cu popoarele de constituit.

CAPITOLUL XI

§1. Să reluăm acum studiul tuturor acestor guvernăminte î masă şi unul câte unul, suindu-ne cu privire la ce va urma până **1** principiile însele pe care se bazează toate guvernămintele.

In orice stat sunt trei părţi, de care legiuitorul se va ocupa, dacă e înţelept, să le rânduiască cât mai bine, având în vedere mai înainte de orice interesele fiecăruia. Aceste trei părţi o dată bine organizate, statul întreg este, în mod necesar, bine organizat el însuşi; iar statele nu se pot deosebi în mod real decât prin organizarea diferită a acestor trei elemente. Cea dintâi dintre aceste părţi[1] este adunarea generală, care deliberează cu privire la afacerile publice; a doua este corpul magistraţilor, căruia trebuie să i se hotărască natura, atribuţiunile şi modul de numire; a treia este corpul judecătoresc.

§2. Adunarea generală decide în mod suveran despre pace şi război, despre încheierea şi ruperea tratatelor; ea face legile, pronunţă pedeapsa cu moartea, exilul, confiscarea şi primeşte conturile magistraţilor. Aici trebuie să se apuce în mod necesar una din căile următoare: ori a lăsa toate deciziile în seama corpului politic întreg, ori a le încredinţa pe toate unei minorităţi, spre exemplu, uneia sau mai multor magistraturi speciale, sau a le împărţi şi a le încredinţa pe unele tuturor cetăţenilor, iar pe altele numai unora dintre ei.

§3. Atribuirea tuturor funcţiilor la toţi (cetăţenii) este (un principiu) democratic; căci democraţia caută mai ales felul acesta de egalitate; însă aici se prezintă mai multe moduri de a admite universalitatea cetăţenilor la exercitarea drepturilor adunării publice. Mai întâi, ei pot delibera în secţiuni, ca în republica lui Telecles[2] din Milet, iar nu în masă. Adesea toate magistraturile se

1. Iată teoria celor trei puteri, legislativă, executivă şi judecătorească. Montesquieu a schimbat-o puţin (cartea XI, cap. VI) şi n-a menţionat că o datorăm lui Aristotel. Vezi mai sus, cartea IV, cap. VI, §1.

2. Personajul nu este cunoscut decât din textul acesta.

eunesc pentru a delibera; dar cum ele sunt temporare, toți etățenii ajung la ele pe rând, până ce toate triburile și fracțiunile cele mai mici ale cetății vor fi trecut pe acolo pe rând. Corpul întreg al cetățenilor se reunește atunci numai spre a sancționa legile, a regla afacerile relative la guvernământul însuși și a asculta promulgarea decretelor magistraților.

§4. în al doilea rând, se poate să se convoace reunirea în masă numai pentru alegerea magistraților și pentru sancțiunea legislativă, pentru pace și război și pentru conturile publice. Restul afacerilor se lasă atunci magistraturilor speciale, ai căror membri sunt de altfel sau electivi, sau aleși prin tragere la sorți dintre toți cetățenii. Se mai poate, de asemenea, păstrând adunarea generală pentru-alegerea magistraturilor ordinare, pentru conturile publice, pentru pace sau alianțe, să se lase celelalte afaceri, în care sunt necesare experiența și cultura, unor magistrați special aleși pentru a hotărî de ele.

§5. Rămâne, în sfârșit, un al patrulea mod în care adunarea generală are toate atribuțiile, fără excepție, și în care magistrații, neputând decide nimic în chip suveran, au numai dreptul de a propune legi. Acesta este cel din urmă grad al demagogiei, astfel precum există în zilele noastre, corespunzător, după cum am spus[1], oligarhiei violente și monarhiei tiranice.

Aceste patru moduri posibile de adunare generală sunt toate democratice.

§6. în oligarhie, deciderea tuturor afacerilor este încredințată unei minorități; și sistemul acesta admite, de asemenea, mai multe nuanțe. Dacă censul este foarte moderat și un număr destul de mare de cetățeni pot, datorită doar acestei reduceri (a censului), să ajungă (la putere), dacă se respectă cu sfințenie legile, fără a le călca vreodată, și dacă orice cetățean ce plătește censul ia parte la putere, instituția este totdeauna oligarhică în principiul său, însă, din pricina blândeții formelor sale, devine republicană. Dacă dimpotrivă, nu toți cetățenii pot lua parte la deliberări, ci toți magistrații sunt aleși și observă legile, guvernământul este oligarhic, ca și cel dintâi. Dar dacă mino-

1. Vezi mai sus, cap. IV, §5.

ritatea, stăpână suverană a afacerilor generale, se recrutează singură şi pe cale de ereditate şi dacă ea se află deasupra legilor aceasta este în mod necesar cea din urmă formă a oligarhiei.

§7. Când hotărârea anumitor chestiuni, precum războiul **şi** pacea, este încredinţată câtorva magistraţi, drepturile de a verifica conturile generale ale statului fiind lăsate masei cetăţenilor, **şi** când aceşti magistraţi au hotărârea celorlalte afaceri, fiind de altfel electivi sau traşi la sorţi, guvernământul este aristocratic sau republican. Dacă s-a recurs la alegeri pentru anumite afaceri, iar pentru altele la calea sorţilor, fie din masa cetăţenilor, fie dintr-o listă de candidaţi, ori dacă alegerea şi sorţii se aplică tuturor cetăţenilor, sistemul este în parte republican şi aristocratic şi în parte pur republican.

Acestea sunt toate modificările pe care le poate primi organizarea corpului deliberant, iar fiecare guvernământ îl organizează după condiţiile pe care le arătăm.

§8. în democraţie, şi mai ales în acest fel de democraţie care se crede astăzi vrednic de acest nume cu mai mult drept decât toate celelalte, cu alte cuvinte în democraţia în care voinţa poporului este mai presus de orice, chiar mai presus de legi, ar fi mai bine, chiar în interesul dezbaterilor, de a adopta sistemul oligarhiilor pentru tribunale. Oligarhia se serveşte de amendă pentru a sili să vină la tribunal pe acei a căror prezenţă i se pare necesară acolo. Democraţia, care dă o indemnizaţie săracilor pentru funcţiile judiciare, ar trebui să urmeze de asemenea aceeaşi metodă pentru adunările generale. Deliberarea nu poate decât să câştige din faptul că toţi cetăţenii iau parte în masă la ea, mulţimea luminându-se prin cultura oamenilor de seamă, iar aceştia folosindu-se de instinctele mulţimii. S-ar mai putea încă cu mare folos să se ia un număr egal de votanţi de o parte şi de alta, procedând la alegerea lor prin alegere ori prin tragere la sorţi. în sfârşit, în cazul în care poporul ar întrece prea mult ca număr pe oamenii politici capabili, s-ar putea da indemnizaţia nu tuturor, ci numai atâtor săraci câţi bogaţi ar fi, iar restul să se înlăture.

§9. în sistemul oligarhic, trebuie ori a alege mai dinainte câţiva indivizi din mulţime, ori a constitui o magistratură, care de

el, există de mai înainte în câteva state şi ai cărei membri se nesc comisari, ori păzitori ai legilor. Adunarea publică se ocupă atunci numai cu materia pregătită de către aceşti magistraţi. Acesta este un mijloc de a da masei vot deliberativ în afaceri, fără ca ea să poată, din cauza aceasta, a aduce vreo atingere Constituţiei. Mai este cu putinţă de a da poporului numai dreptul Je a sancţiona astfel decretele care îi sunt înfăţişate, fără ca să poată hotărî vreodată în sens contrar. în fine, se poate da masei vot consultativ, lăsând hotărârea supremă magistraţilor.

§10. Cât priveşte condamnările, trebuie să se ţină calea opusă celei urmate acum în republici. Decizia poporului trebuie să fie suverană când achită şi nu trebuie să fie astfel când condamnă; şi în acest caz trebuie să hotărască magistraţii. Sistemul de acum este rău: minoritatea poate achita în mod suveran, dar când condamnă, ea abdică de la suveranitatea sa şi are totdeauna nevoie să se refere la judecata poporului întreg.

§11. Mă opresc aici în ce priveşte corpul délibérant, adică adevăratul suveran al statului.

CAPITOLUL XII

§1. Problema care urmează după aceea a organizării adunării generale este aceea a împărţirii magistraţilor. Acest al doilea element al guvernământului nu prezintă mai multe varietăţi decât primul sub raportul numărului puterilor, întinderii lor şi a duratei lor. Această durată este când de şase luni sau chiar mai puţin lungă, când de un an sau mai mult. Puterile trebuie oare să fie date pe viaţă şi cu termen lung, ori cu un sistem deosebit? Trebuie oare ca acelaşi individ să poată fi investit de mai multe ori cu ele, sau numai o singură dată, fără a putea să mai spere vreodată o a doua oară?

§2. Şi cât priveşte compunerea însăşi a magistraturilor, care vor fi membrii lor? Cine îi va numi? în ce formă vor fi numiţi? Trebuie să cunoaştem toate soluţiile posibile ale acestor diverse chestiuni şi să le aplicăm apoi, după principiul şi utilitatea

diferitelor guvernăminte. Mai întâi, este destul de anevoios preciza ce trebuie să se înțeleagă prin magistraturi. Asociați politică cere multe feluri de funcționari și ar fi o greșeală de considera ca magistrați pe toți cei cărora le revine vreo autorii fie prin alegere, fie pe calea sorților. Pontifii, de exemplu, nu sti oare cu totul altceva decât magistrați politici? Coregii[1], crainicii ambasadorii sunt și ei funcționari electivi.

§3. Dar anumite sarcini sunt cu totul politice și lucrează întrn ordine anumită de fapte sau asupra corpului social întreg: generali de exemplu, comandă tuturor membrilor armatei; sau numai asupra unei părți a cetății: astfel sunt slujbele de inspector al femeilor sau al copiilor. Alte funcții sunt, se poate spune, de economie publică: spre exemplu aceea de intendent al merindelor; ele sunt asemenea elective. Altele, în fine, sunt servile și sunt încredințate sclavilor, când statul este atât de bogat încât poate să le plătească într-un mod general, adevăratele magistraturi sunt funcțiile, ca dau drept de a delibera cu privire la oarecare obiecte, de a decide și de a ordona. Accentuez în special această din urmă condiție; căci după aceasta, adică dacă cineva are ceva de ordonat în stat, se cunoaște mai bine dacă ia parte la guvernământ. Pentru interesul practic, distincția aceasta, la drept vorbind, n-are nici o însemnătate, căci nu s-a întâmplat niciodată ca niște funcționari să se fi certat pentru oarecare nume de magistraturi; chestiunea are, din contră, o însemnătate pur teoretică.

§4. Care sunt magistraturile esențiale cetății? Care este numărul lor? Care sunt magistraturile care, fără a fi indispensabile, contribuie totuși la o bună organizare a statului? Iată chestiunile pe care și le poate pune cineva cu privire la un stat oarecare, oricât de mic ar putea fi acesta de alminteri. în statele cele mari, fiecare magistratură poate fi și trebuie să aibă atribuții care sunt cu totul speciale. Mulțimea cetățenilor permite a se înmulți numărul funcționarilor. Din momentul acesta, anumite funcții nu se obțin de către același individ decât la intervale mari și câteva chiar numai o singură dată. Nu se poate tăgădui că fiecare slujbă se împlinește mai

1. Cei ce făceau cheltuielile corurilor de muzică și de dans, în piesele de teatru, pentru serbările publice.

‚ine când atenţia magistratului se mărgineşte astfel la un singur biect, în loc de a se întinde la o sumedenie de obiecte diverse.

§5. In statele mici, din contră, trebuie să concentrezi multe atribuţiuni diverse în câteva mâini; cetăţenii sunt prea puţini pentru i corpul magistraţilor să fie numeros. într-adevăr, unde să găseşti ilocuitori? Statele cele mici au adesea nevoie de aceleaşi nagistraturi, de aceleaşi legi ca şi cele mari; numai că într-unele funcţiile revin deseori în aceleaşi mâini; în celelalte, nevoia aceasta nu apare decât din timp în timp. Dar nimic nu împiedică de a încredinţa aceluiaşi om mai multe funcţii în acelaşi timp, numai ca aceste funcţii să nu se incomodeze între ele. Numărul mic al cetăţenilor sileşte în mod necesar a înmulţi atribuţiile slujbelor; şi atunci se pot compara aceste slujbe publice cu acele unelte cu mai multe destinaţii, care slujesc în acelaşi timp de lănci şi de făclii.

§6. Am putea mai întâi determina numărul funcţiilor indispensabile în orice stat şi al acelora care fără a fi aşa de absolut necesare, totuşi îi sunt trebuincioase. Pornind de la această dată, ar fi uşor a descoperi care sunt acelea ce se pot reuni fără primejdie într-o singură mână. Ar trebui să mai distingem cu rijă pe acelea cu care un acelaşi magistrat poate fi însărcinat, după loc şi acelea care ar putea fi, în toate locurile, reunite fără nici un neajuns. Astfel, în materie de poliţie urbană, este oare necesar de a aşeza un magistrat special pentru supravegherea târgului public şi un alt magistrat pentru cutare alt loc? Ori trebuie numai un singur magistrat pentru cetatea întreagă? Diviziunea atribuţiilor trebuie oare să se orânduiască conform locurilor ori persoanelor? Vreau să zic: trebuie oare ca un funcţionar, spre exemplu, să fie însărcinat cu toată poliţia urbană şi un altul cu supravegherea femeilor şi copiilor?

§7. Considerând chestiunea din punctul de vedere al Constituţiei, ne putem întreba dacă în fiecare sistem politic speţa de funcţii este diferită, ori dacă ea rămâne pretutindeni aceeaşi. Astfel, în democraţie, în oligarhie, aristocraţie, monarhie, magistraturile înalte sunt ele oare. aceleaşi, deşi nu sunt încredinţate unor indivizi egali şi nici unor indivizi asemănători? Oare nu variază ele o dată cu diferitele guvernăminte? în aristocraţie, spre

exemplu, nu sunt oare încredinţate oamenilor luminaţi, în oligar. hie oamenilor bogaţi şi în democraţie oamenilor liberi? Unele aceste magistraturi nu trebuie oare organizate pe aceste b diverse? Ori sunt şi cazuri când ele trebuie să fie aceleaşi şi de parte şi de alta? Nu sunt oare cazuri când este bine ca ele să fie diferite? Nu este mai bine oare ca, având aceleaşi atribuţi puterea lor să fie când restrânsă şi când foarte întinsă?

§8. Este sigur că unele magistraturi sunt exclusiv specifice unui sistem: astfel este aceea a comisiilor preparatorii[1], atât de contrare democraţiei, care cere un senat. Nu este mai puţin sigur că trebuie funcţionari asemănători însărcinaţi de a pregăti deliberările poporului, ca să-i cruţe timpul. Dar dacă aceşti funcţionari sunt puţin numeroşi, instituţia este oligarhică; şi cum nişte comisari (deliberativi) nu pot fi niciodată prea numeroşi, instituţia ţine în mod esenţial de oligarhie. Dar pretutindeni unde există în acelaşi timp un comitet (deliberativ) şi un senat, puterea comisarilor este totdeauna deasupra aceleia a senatorilor; senatul este democratic, comitetul oligarhic. Puterea senatului este chiar anulată în democraţiile în care poporul se adună în masă pentru a decide el însuşi cu privire la toate afacerile.

§9. Poporul îşi ia de regulă asupra sa grija aceasta când este bogat sau când o indemnizaţie despăgubeşte prezenţa sa la adunarea generală; atunci, datorită răgazului ce-**1** are, se reuneşte deseori şi judecă toate prin el însuşi. Pedonomia, gyneconomia sau orice altă magistratură însărcinată în mod special cu supravegherea femeilor şi copiilor sunt instituţii aristocratice şi n-au nimic popular. într-adevăr, cum să opreşti pe femeile sărace de a nu ieşi din casă? Şi n-au nimic nici oligarhic; căci cum să împiedici luxul femeilor în oligarhie?

§10. De altfel, nu voi împinge mai departe aceste consideraţii. Dar vom încerca acum de a trata în fond despre stabilirea magistraturilor.

Deosebirile se referă numai la trei termeni diverşi, ale căror

1 Aristotel vrea desigur să se refere aici la raportorii stabiliţi de către oligarhia celor Patru-sute, Ia Atena, în anul 411a. Chr. Aceasta a fost după înfrângerea din Sicilia.

ombinații trebuie să dea toate modurile posibile de organizare, ceşti trei termeni sunt: mai întâi alegătorii, în al doilea rând ligibilii, în sfârşit, modul de numire. Aceşti termeni se pot prezenta toți trei sub trei aspecte deosebite. Dreptul de a numi magistrații aparține ori tuturor cetățenilor, ori unei clase speciale. •eptul de a fi ales este ori un drept al tuturor, ori un privilegiu legat fie de cens, fie de naştere, fie de merit, ori de altă întâietate. Spre exemplu, la Megara[1], dreptul era rezervat acelora care conspiraseră şi luptaseră spre a distruge democrația. în fine, modul de numire poate varia de la sorți şi până la alegere.

§11. Pe de altă parte, poate avea loc o combinație a acestor moduri[2] două câte două şi vreau să spun prin aceasta că cutare magistraturi pot fi numite de către o clasă specială în acelaşi timp

1. Megara, oraş dorian între Atica şi istmul de Corint. Evenimentele la care se referă au avut loc în anul 446 a. Chr.

2. Pasajul acesta nu este tocmai uşor de înțeles. Goettling, spre a-l lămuri, a făcut un tablou a cărui analiză o voi da mai jos. Aristotel recunoaşte mai întâi trei diviziuni principale: 1) alegătorii; 2) eligibilii; 3) modul de numire. Fiecare din aceste trei diviziuni principale poate suferi trei modificări: Alegătorii pot fi: (A) corpul întreg al cetățenilor, (B) o anumită clasă privilegiată şi (C) corpul întreg al cetățenilor pentru anumite funcții şi o clasă privilegiată pentru altele. Eligibilii pot prezenta aceleaşi diversități: (A), (B'), (C). Modul de numire poate fi: (A") sorții, (B") alegerea, (C") astfel, alegerea pentru anumite funcții şi sorții pentru altele. Fiecare din aceste modificări poate admite patru nuanțe distincte: pentru alegători, prima modificare este că corpul întreg al cetățenilor are dreptul să aleagă. Pornind de la această bază, iată cele patru nuanțe: (a'). Toți cetățenii fiind alegători, ei aleg pe eligibili din corpul întreg al cetățenilor prin alegere; (b') id. id. id. prin sorți; (c') toți cetățenii fiind alegători, ei iau pe eligibili din unele clase privilegiate prin alegere; (d') id. id. id. prin sorți. A doua modificare presupune că alegătorii formează o clasă privilegiată. Plecând de la această bază, iată patru nuanțe noi: (a") alegătorii privilegiați luând pe eligibili din masă prin alegere; (b") id. id. id., prin sorți; (c") alegătorii privilegiați luând pe eligibili din anumite clase prin alegere; (d") id. id. id. prin sorți. A treia modificare presupune că toți cetățenii numesc în anumite funcții, în timp ce o clasă privilegiată va numi în altele. Plecând şi de la această bază, iată cele din urmă patru nuanțe: (a'") toți numesc în anumite funcții şi privilegiații numesc în altele; ei pot lua din masă, prin alegere; (b'") id. id. id. prin sorți; (c'") toți numesc în unele funcții şi privilegiații în altele; ei pot lua din clasele privilegiate prin alegere; (d'") id. id. id. prin sorți. Rămân în fine combinațiile împerecheate. Aristotel explică el însuşi că aceste combinații sunt în număr de trei pentru fiecare modificare. Este evident că aceste douăsprezece nuanțe, explicate aici pentru prima diviziune principală, pentru alegători, se reproduc pentru a doua diviziune şi pentru a treia. Dar şi pentru una şi pentru cealaltă ar trebui schimbată ordinea termenelor, care ar rămâne totdeauna aceeaşi. (Barthélémy). O explicare şi mai limpede vezi la Susemihl, op. cit., volumul II, pag. 297, nota 1366.

în care cutare altele vor fi numite de către Universalität cetăţenilor; ori că eligibilitatea va fi pentru unele un drept gener fiind în acelaşi timp un privilegiu pentru anumite altele; sau, î fine, acestea vor fi numite prin sorţi, celelalte prin alegeri. Fiec din aceste trei combinaţii poate oferi patru moduri: 1) to magistraţii luaţi din universalitatea cetăţenilor pe calea alegerii; toţi magistraţii luaţi din universalitatea cetăţenilor pe cal sorţilor; 3) şi 4) eligibilitatea fiind aplicată tuturor cetăţenilor deodată, aceasta poate avea loc ori pe rând, pe triburi, pe: cantoane, pe fratrii, astfel ca toate clasele să treacă pe la putere la rândul lor; al 5-lea şi al 6-lea) eligibilitatea poate fi aplicată tuturor cetăţenilor în masă, unul din aceste moduri fiind adoptat pentru unele funcţii, celălalt mod fiind adoptat pentru altele. Pe de altă parte, dreptul de a numi fiind privilegiul câtorva cetăţeni, magistraţii pot fi luaţi: 7) din corpul întreg al cetăţenilor pe calea alegerii; 8) din corpul întreg al cetăţenilor pe calea sorţilor; 9) dintr-o fracţiune a cetăţenilor prin alegere; 10) dintr-o fracţiune a cetăţenilor prin sorţi; 11) se poate numi în sfârşit în oarecare funcţii conform formei celei dintâi; 12-lea) în oarecare alte (funcţii), conform celei de-a doua, adică a aplica corpului întreg de cetăţeni alegerea pentru oarecare funcţii, iar sorţii pentru altele. Iată deci douăsprezece moduri de orânduire a magistraturilor, fără a mai număra combinaţiile împerecheate.

§12. Dintre toate aceste moduri de organizare, numai două sunt democratice: eligibilitatea la toate magistraturile acordată tuturor cetăţenilor, eligibilitatea prin sorţi, eligibilitatea prin alegere; ori, în acelaşi timp, cutare funcţie prin sorţi, cutare prin alegere. Dacă toţi cetăţenii sunt chemaţi a numi. nu în masă, ci pe rând şi dacă numirea se face fie din totalitatea cetăţenilor, fie dintre câţiva privilegiaţi, prin sorţi ori prin alegere ori prin aceste două căi în acelaşi timp, ori dacă cutare magistraturi sunt luate din masa cetăţenilor şi cutare altele rezervate unor clase speciale, cu condiţia ca să aibă loc pe cele două căi în acelaşi timp, adică sorţii pentru unele şi alegerea pentru altele, instituţia este republicană. Dacă dreptul de numire din totalitatea cetăţenilor aparţine numai câtorva şi dacă magistraturile sunt date unele prin sorţi, altele prin

Jegere sau pe aceste două căi reunite, sorții și alegerea, instituția ¡te oligarhică; însă al doilea mod este mai oligarhic decât primul.

§13. Dacă eligibilitatea aparține tuturor pentru anumite funcții și numai câtorva pentru altele, fie prin sorți, fie prin alegere, sistemul este republican și aristocratic. Numirea și eligibilitatea rezervate unei minorități constituie un sistem oligarhic, dacă nu este reciprocitate între toți cetățenii, fie că se întrebuințează sorții, ori amândouă modurile totodată. Dar dacă privilegiații numesc din totalitatea cetățenilor, sistemul nu mai este oligarhic. Dreptul de alegere dat tuturor cu eligibilitatea numai câtorva este un sistem aristocratic.

§14. Acesta este numărul combinațiilor posibile după diversele specii de Constituții. Se va putea vedea ușor ce sistem e bun de aplicat diferitelor state, ce mod de așezare trebuie adoptat pentru magistraturi și ce atribuțiuni tebuie să li se recunoască, înțeleg prin atribuții ale unei magistraturi, spre exemplu, că una este însărcinată cu veniturile statului, cealaltă cu apărarea sa. Atribuțiile pot fi foarte variate, de la comandamentul armatei până la jurisdicția relativă la contractele încheiate în târgul pieții.

CAPITOLUL XIII

§1. Din cele trei elemente politice enumerate mai sus ne rămâne să mai vorbim despre tribunale. Vom urma aceleași principii spre a studia diversele lor modificări.

Deosebirile tribunalelor între ele se întemeiază numai pe trei puncte: personalul lor, atribuțiile lor și modul de formație. Cât privește personalul lor, judecătorii pot fi luați din totalitatea ori numai dintr-o parte a cetățenilor; cât privește atribuțiile, tribunalele pot fi de mai multe feluri; în sfârșit, cu privire la modul lor de constituire, ele se pot forma prin alegere sau prin sorți. Să determinăm mai întâi care sunt diversele specii de tribunale. Ele sunt în număr de opt: 1) tribunal spre a verifica conturilor publice; 2) tribunal spre a judeca daunele cauzate statului; 3) tribunal spre a judeca atentatele contra Constituției; 4) tribunal pentru cererile

de indemnizații, atât ale particularilor, cât și ale magistrații 5) tribunal înaintea căruia vor veni procesele civile cele m importante; 6) tribunal pentru procese de omor; 7) tribunal pen' străini.

§2. Tribunalul de omucidere poate să se subdividă, du cum aceiași judecători ori judecători diferiți cercetează un om premeditat ori involuntar, după cum faptul este mărturisit, dar es îndoială cu privire la dreptul prevenitului. Tribunalul crimin poate avea o a patra subdiviziune pentru omorâtorii exilați ce v' să se apere de condamnarea în contumacie; astfel este, sp exemplu, lângă Atena, tribunalul din Phreatto[1]. De altfel, aces cazuri de judecată nu se întâmplă decât foarte rar, chiar în statei cele mai mari. Tribunalul străinilor se poate împărți după cu judecă procesele între străini ori între străini și cetățeni. 8) î sfârșit, cel din urmă fel de tribunale se va pronunța în toa procesele mici al căror obiect va fi de una până la cinci dn sau ceva mai mult. Aceste procese, oricât ar fi de mici, trebui într-adevăr să fie judecate ca și celelalte și nu pot fi lăsate **1** hotărârea judecătorilor ordinari.

§3. Nu credem necesar să ne extindem cu privire l organizarea acestor tribunale și a tribunalelor însărcinate c procesele de omor și a proceselor străinilor; însă vom vor' despre tribunalele politice, a căror organizare defectuoasă poa aduce atâtea tulburări și revoluții în stat.

Totalitatea cetățenilor fiind aptă pentru toate funcțiil judiciare, judecătorii pot fi numiți toți prin sorți sau toți pri alegere și să se pronunțe cu privire la procese când prin sorți când prin alegere. Aptitudinea fiind limitată la câteva jurisdicț[5] speciale, judecătorii pot fi numiți unii prin sorți, alții prin aleger După aceste patru moduri de formație, în care figurează corp întreg al cetățenilor, mai sunt de asemenea alte patru, pentru ca când intrarea în tribunal este privilegiul unei minorități. Minor

1. **Phreatto era un loc situat aproape de Pireu, lângă țărmul mării. Când exilat, acuzat de o nouă crimă în timpul absenței sale, vină să vie să se justifice, ducea pe un vas în fața Phreatto-lui și de acolo își pleda cauza în fața judecătorilo de pe țărmul, pe care îi era interzis să-l atingă. Aristotel are aici în vede organizațiunea judiciară din Atena. Vezi Aristotel „statul Atenian".**

tatea care cercetează toate procesele acestea poate de asemenea să fie numită după alegere ori prin sorți sau poate ieși prin sorți pentru cutare afaceri și din alegeri pentru cutare altele. în sfârșit, câteva tribunale, chiar cu atribuții cu totul asemănătoare, pot fi formate unele prin sorți, altele prin alegere. Acestea sunt cele patru moduri noi corespunzătoare acelora pe care le arătăm.

§4. Se mai pot încă combina două câte două ipoteze diverse. Spre exemplu, judecătorii unor cauze pot fi luați din masa cetățenilor, iar judecătorii altor procese numai din anumite clase sau într-unui și același chip în același timp, membrii unui același tribunal ieșind unii din masă, ceilalți din clase privilegiate, fie la sorți, fie prin alegere, fie prin ambele moduri în același timp.

§5. Iată toate modificările pe care le poate primi organizarea judiciară. Cele dintâi sunt democratice, pentru că ele acordă toată jurisdicția generală universalității cetățenilor; cele de-al doilea sunt oligarhice pentru că ele restrâng jurisdicția generală la anumite clase; și, în fine, cele de-al treilea sunt aristocratice și republicane, pentru că ele admit totodată și universalitatea cetățenilor și o minoritate privilegiată.

CARTEA VII

(Pusă a şasea în ediţiile obişnuite)

Caracteristica democraţiei şi oligarhiei
Organizarea puterii în aceste guvernăminte

CAPITOLUL I

§1. Am enumerat deci[1] toate aspectele diverse sub care prezintă în stat adunarea deliberantă sau suveranul, magistraturile şi tribunalele; am arătat cum organizarea acestor elemente se modifică chiar după principiul Constituţiei; mai mult, am vorbit mai înainte[2] despre decăderea şi stabilitatea guvernămintelor şi am spus care sunt cauzele care aduc pe una şi asigură pe cealaltă. Dar cum am recunoscut mai multe nuanţe în democraţie şi în celelalte guvernăminte politice, credem folositor să pomenim şi despre acelea pe care le-am lăsat la o parte şi să hotărâm pentru fiecare din ele modul de organizare care îi este specific şi cel mai avantajos.

§2. Vom examina apoi toate combinaţiile pe care le pot forma, amestecându-se, diversele sisteme de care am vorbit. Reunite între ele, pot schimba principiul fundamental al guvernământului şi să facă, spre exemplu, aristocraţia să fie oligarhică ori să împingă republicile spre demagogie. Prin aceste combinaţii, pe care îmi propun să le cercetez aici şi care n-au fost încă studiate, iată ce înţeleg: adunarea generală şi alegerea magistraţilor fiind orânduite oligarhic, organizarea judecătorească poate fi aristocratică; ori tribunalele şi adunarea generală fiind orânduite oligarhic, alegerea magistraţilor poate fi cu totul

1. Vezi începutul cărţilor II, V (8) şi VIII (5).

2. In ce priveşte cele trei puteri, s-a vorbit despre ele la sfârşitul cărţii VI (4), cap. XI şi urm.

teocratică. S-ar putea presupune, dacă vrem, un alt mod de irechere, cu condiția ca părțile esențiale ale guvernământului nu fie constituite într-un sistem unic.

§3. De asemenea, am spus[1] căror state le convine democrația, care popor poate răbda instituțiile oligarhice și care sunt, după cazuri, avantajele celorlalte sisteme. însă nu este de ajuns să știi care este sistemul pe care se cuvine a-l prefera, după împrejurări, pentru state; ceea ce trebuie a se cunoaște mai înainte de orice este mijlocul de a stabili acel guvern sau cutare altul. Să examinăm repede această chestiune. Să vorbim mai întâi despre democrație și lămuririle .oastre vor fi îndeajuns pentru a se înțelege bine forma politică cu totul opusă aceleia și care se numește de obicei oligarhie.

§4. Nu vom omite în această cercetare nici unul din princi- Mle democratice, nici vreuna din consecințele care par a decurge 'n ea; căci numai din împerecherea lor rezultă nuanțele așa de numeroase și diverse ale democrației. Acestor varietăți ale democrației le atribui două cauze. Prima, am spus-o[2], este chiar varietatea claselor care o alcătuiesc, ici a agricultorilor, colo a meseriașilor, în altă parte a salariaților. împerecherea primului din aceste elemente cu cel de-al doilea sau a celui de-al treilea cu elelalte două formează nu numai o democrație mai mult ori mai puțin bună, ci una esențial diferită.

§5. Cât despre a doua cauză, iat-o: instituțiile care derivă din principiul democratic și care sunt o urmare cu totul specială a lui schimbă complet, prin combinațiile lor diverse, natura democrațiilor. Aceste instituții pot fi mai puțin numeroase în cutare stat, mai numeroase în cutare altul sau, în sfirșit, se pot găsi toate reunite într-al treilea. E folositor să le cunoaștem pe toate fără excepție, fie că este de întocmit o Constituție nouă, fie că este de reformat una veche. întemeietorii de state caută de a grupa în jurul principiului lor general toate principiile speciale care atârnă de el. Dar ei se înșală în aplicare, după cum am făcut să se vadă[3] când am vorbit despre ruina și salvarea statelor. Să expunem acum

1. Vezi mai sus, canea VI (4), cap. IV
2. Vezi mai sus, cartea VI (4), cap. II, §1 și urm.
3. Vezi cartea III, cap. V, §8.

bazele pe care se sprijină diferitele sisteme, caracteristice c înfățișează de obicei și, în fine, scopul ce-și propun.

§6. Principiul guvernământului democratic este liberta S-ar crede aproape, tot auzind repetându-se acest adevăr, că nu se poate găsi libertate în altă parte; căci libertatea, se spu„s este scopul statornic al oricărei democrații. Cel dintâi caracter al libertății este alternanța comenzii și a supunerii. în democrație, dreptul politic este egalitatea, nu după merit, ci conform numărului. Această bază a dreptului o dată așezată, urmează că mulțimea trebuie să fie în mod necesar suverană și că hotărârile majorității trebuie să fie legea cea din urmă, dreptatea absolută; căci trebuie să se pornească de la principiul că toți sunt suverani, înlăturându-se bogații, pentru că săracii sunt cei mai numeroși și fiindcă voința majorității face legea. Iată deci unul dintre caracterele distinctive ale libertății; iar partizanii democrației fac din ea într-adevăr o condiție necesară a statului.

§7. Al doilea caracter al său este dreptul lăsat fiecăruia de a trăi după cum îi place; aceasta este, se zice, însușirea proprie a libertății, după cum este partea proprie a sclaviei de a nu avea voință liberă. Acesta este al doilea caracter al libertății democratice. Rezultă că în democrație cetățeanul nu este ținut să asculte de oricine ar fi sau, dacă ascultă, o face numai cu condiția ca să comande și el la rândul său; și iată cum în acest sistem acest al doilea caracter al libertății se potrivește cu cel dintâi, adică cu egalitatea.

§8. Puterea, în democrație, fiind supusă acestor necesități, iată singurele combinații pe care ea le poate primi. Toți cetățenii trebuie să fie alegători și eligibili. Toți trebuie să comande fiecăruia și fiecare tuturor pe rând. Toate slujbele trebuie date prin sorți ori cel puțin acelea care nu reclamă nici experiență, nici talent special. Nu trebuie să fie nici o condiție de cens sau, dacă este, acesta trebuie să fie foarte mic. Nimeni nu trebuie să ocupe de două ori aceeași slujbă dintre slujbele foarte rare și numai în cazurile cele mai puțin importante, cu excepția funcțiilor militare. Funcțiile trebuie să fie de scurtă durată, dacă nu toate, cel puțin acelea care pot fi supuse acestei condiții. Toți cetățenii trebuie să

judecători în toate cauzele, ori cel puțin în aproape toate, în Etle mai interesante, în cele mai grave, precum conturile statului ^fcbiectele pur politice și, in fine. in convențiile pur particulare. l adunarea generală trebuie să fie suverană în toate aceste materii, l ori cel puțin în cele principale, și trebuie să se ia orice putere I magistraturilor secundare sau să nu li se lase decât cu privire la I materii neînsemnate.

§9. Un Senat este o instituție foarte democratică[1] acolo unde totalitatea cetățenilor nu poate primi din tezaurul public o indemnizație de prezență la adunări; dar acolo unde salariul există, puterea Senatului este în curând anulată. Poporul, îmbogățit cu salariul său legal, reclamă îndată pentru sine toate afacerile de examinat, după cum am spus-o în partea acestui studiu care premerge nemijlocit acesteia[2]. Dar mai înainte de orice trebuie făcut astfel încât toate slujbele să fie plătite: adunare generală, tribunale, magistraturi inferioare, ori cel puțin trebuie să se dea leafa acelor magistrați, judecători, senatori, membri ai adunării și funcționari care sunt ținuți să-și ia prânzurile lor în comun[3]. Dacă caracterele oligarhiei sunt nașterea, bogăția, instruirea, acelea ale democrației vor fi mojicia, sărăcia, munca degradantă profesională.

§10. Trebuie să nu se îngăduie nici o funcție pe viață; iar dacă vreo magistratură veche și-a păstrat acest privilegiu în ciuda revoluției democratice, trebuie să i se limiteze puterile și să se constituie prin sorți în loc de alegere. Acestea sunt instituțiile comune tuturor democrațiilor. Ele decurg toate din principiul ce se proclamă democratic, adică din egalitatea desăvârșită a tuturor cetățenilor, neavând altă diferență între ei decât aceea a numărului, condiție care pare esențială democrației și care place mulțimii. Egalitatea vrea ca săracii să n-aibă mai multă putere decât bogații, ca ei să nu fie singurii suverani, ci ca toți să fie suverani în proporția însăși a numărului lor; nu se găsește alt mijloc mai activ de a garanta statului libertatea și egalitatea.

1. Vezi aceeași idee mai sus, cartea VI, cap. XII, §8.
2. Vezi mai sus, cartea VI (4), cap. IV, §5 și mai jos în această carte, cap. II, §1.
3. Vezi cartea VI, cap. IV, §2.

§11. Aici, cineva mai poate întreba care va fi acea egalitate. Trebuie oare să împărţim pe cetăţeni astfel ca cer posedat de către o mie dintre ei să fie egal cu censul posedat către alţi cinci sute şi a recunoaşte atunci masei celor dintâi atâtea drepturi ca celor din urmă? Or, dacă se respinge felul aces de egalitate, trebuie oare a lua, printre cei cinci sute de o parte < printre cei o mie de o alta, un număr egal de cetăţeni investi deopotrivă cu dreptul de a alege magistraţi şi de a asista tribunale? Este oare acesta sistemul cel mai just după drepţi democratic? Sau trebuie să se dea întâietate celui care nu ţin seamă decât de număr? După partizanii democraţiei, e drep numai ceea ce hotărăşte majoritatea; după partizanii oligarhiei, i drept ceea ce hotărăsc bogaţii; căci, după părerea lor bogăţia, es singura bază raţională în politică.

§12. De o parte şi de alta văd totdeauna inegalitate, nedreptate. Principiile oligarhice duc de-a dreptul la tiranie; căci' dacă un individ este mai bogat decât toţi bogaţii împreună, trebuie, urmând legile dreptului oligarhic, ca acest individ să fie suveran; căci într-adevăr el singur are dreptul de a fi. Principiile democratice duc de-a dreptul la nedreptate; căci majoritatea, suverană prin numărul său, îşi va împărţi îndată averile bogaţilor, precum am spus mai înainte. Spre a găsi o egalitate pe care s-o poată primi fiecare parte, trebuie a o căuta în principiul pe care amândouă îl dau dreptului lor politic. Astfel, din amândouă părţile se susţine ca voinţa majorităţii să fie suverană.

§13. Admit deci principiul acesta, însă îl mărginesc. Statul se alcătuieşte din două părţi, bogaţii şi săracii; hotărârea lor, a unora şi a celorlalţi, să facă legea. Dacă e neînţelegere, voinţa celor mai numeroşi şi a celor care au censul cel mai ridicat să decidă. Să presupunem zece bogaţi 'şi douăzeci de săraci; şase bogaţi au o părere, cinsprezece săraci au altă părere; cei patru bogaţi ce rămîn să se unească cu cincisprezece săraci; restul de şase săraci să se unească cu cei şase bogaţi. Susţin ca aceia să hotărască, oricare ar fi, al căror cens cumulat de o parte şi de alta va fi mai mare.

§14. Dacă censul este egal de amândouă părţile, speţa nu e mai grea decât este astăzi o împărţire de voturi în adunarea

publică ori la tribunal. Atunci se lasă să se hotărască sorţii ori se recurce la orice mijloc de felul acesta. Oricare ar fi, de altfel, utatea de a ajunge la adevăr în ce priveşte egalitatea şi justiţia, fi oricum mai uşor decât de a împiedica prin convingere pe „iste oameni destul de puternici să-şi satisfacă lacomele lor dorinţe. Slăbiciunea reclamă totdeauna egalitate şi justiţie; forţei nu-i pasă deloc de ele.

CAPITOLUL II

§1. Din cele patru forme de democraţie pe care le-am recunoscut, cea mai bună este aceea pe care am pus-o cea dintâi în consideraţiunile pe care le-am expus; ea este şi cea mai veche dintre toate; înţeleg cea dintâi după împărţirea pe care am arătat-o[1] în clasele poporului. Clasa cea mai potrivită cu sistemul democratic este aceea a agricultorilor; astfel, democraţia[2] se constituie fără greutate acolo unde majoritatea trăieşte din agricultură şi din creşterea turmelor. Deoarece nu este prea bogată, ea munceşte fără încetare şi nu se poate aduna decât foarte rar; şi deoarece nu posedă necesarul, ea se străduieşte în treburile care o nutresc şi nu doreşte alte bunuri decât acelea. A munci preţuieşte mai mult decât a guverna şi a comanda, acolo unde exerciţiul puterii nu uce foloase mari; căci oamenii vor de obicei mai degrabă bani ecât onoruri.

§2. Ceea ce o dovedeşte este faptul că odinioară chiar strănunii noştri răbdau tiraniile care îi apăsau şi că astăzi se rabdă, fără murmur, oligarhiile în fiinţă, cu condiţia ca lumea să-şi poată vedea în libertate de treburile sale, fără să se teamă de jefuiri. tunci se face repede avere ori, cel puţin, se scapă de mizerie. Adesea se vede chiar cum simplul drept de a alege magistraţii şi de a le cere socoteală, este de ajuns ambiţiei acelora care pot să ibă aşa ceva, fiindcă în multe democraţii, chiar fără a lua parte la legerea şefilor şi lăsând acest drept în mâna câtorva alegători uaţi pe rînd din masa întreagă a cetăţenilor cum este cazul cu

1. Vezi mai sus, cartea VI, cap. V (¡3 şi cap. X, §2.

2. Oare?

Mantineea, majoritatea se află mulțumită, fiindcă dispune în suveran de hotărâri. Acolo, trebuie să se recunoască, este tot fel de democrație; iar Mantineea era de fapt odinioară un sti democratic[1].

§3. In această speță de democrație de care am vorbit sus[2], este un principiu excelent și foarte des aplicat de a pune rândul drepturilor acordate tuturor cetățenilor alegerea magisti ților, verificarea conturilor și intrarea în tribunale, și a supun funcțiile înalte la necesitățile alegerii și ale censului, proporție nând censul cu chiar însemnătatea slujbelor sau, mai bine, ținâ seamă de această condiție a censului pentru toate magistraturile, i nu alege decât pe cei care pot, mulțumită averii lor, să împlinea că după cum se cuvine postul la care sunt chemați. Un guvernământ este totdeauna tare când este stabilit după aceste principii. In modul acesta, puterea trece totdeauna în mâinile cele mai cinstite și poporul nu simte nici o invidie contra oamenilor vrednici de stimă pe care voința sa îi cheamă la afaceri. Combinația aceasta este îndestulătoare și mulțumește chiar și pe oamenii seamă. Ei n-au de ce să se teamă de autoritatea unor oameni ca le-ar fi inferiori și ei înșiși vor guverna cinstit fiindcă sun răspunzători de gestiunea lor în fața cetățenilor unei alte clase decât a lor.

§4. Este totdeauna bine pentru un om să fie ținut în frâu și să nu se poată lăsa în voia tuturor poftelor sale; căci neatârnarea nemărginită a voinței noastre proprii nu ar putea fi stavilă împotriva viciilor, pe care fiecare din noi le poartă în sine. De aici reiese pentru state acest avantaj foarte mare, că puterea se exercită de niște oameni luminați care nu săvârșesc greșeli grave și că poporul nu este apăsat și înjosit. Aceasta este, de netăgăduit, cea mai bună dintre democrații. Și de unde vine perfecțiunea ei? Chiar de la moravurile poporului pe care ea îl guvernează.

§5. Aproape toate vechile guvernăminte aveau legi excelen-

1. Mantineea. Se poate întrevedea în această organizare a republicii din Mantineea o formă aproape reprezentativă. Este poate singura urmă ce o oferi antichitatea. Mantineea a fost distrusă de Agesilau în 387 a. Chr. și reconstruiți mai târziu.

2. Vezi teorii analoage, § 1. .

te spre a face poporul agricultor. Sau ele mărgineau, într-un mod absolut, posesiunea individuală[1] a pământurilor la o măsură ce nu se putea depăși, sau fixau locul proprietăților atât în jurul orașelor, cât și în părțile mai depărtate ale teritoriului. Câteodată chiar, pe lângă aceste prime precauții, ele adăugau interdicția de a vinde vreodată loturile primitive[2]. Se citează de asemenea și legea aceasta foarte asemănătoare, atribuită lui Oxylus[3], și care oprea de a da cu împrumut pe ipoteci imobiliare.

§6. Dacă cineva ar vrea astăzi să îndrepte multe abuzuri, ar putea recurge la legea aphyteenilor[4], care ar putea avea o foarte bună aplicare la materia care ne preocupă. Deși populația statului lor este foarte numeroasă și teritoriul său foarte puțin întins, totuși, cetățenii, fară excepție, cultivă acolo câte un colț de pământ. Au grijă să nu supună impozitului decât o parte a proprietăților, iar părțile teritoriale sunt totdeauna destul de mari pentru ca censul celor mai săraci să întreacă cota legală.

§7. După poporul agricultor, poporul cel mai potrivit pentru democrație este poporul păstor, care trăiește din turmele sale[5]. Genul acesta de viață se apropie mult de viața agricolă; popoarele de păstori sunt minunat pregătite pentru lucrările războiului, cu o fire robustă, capabile să îndure ostenelile taberei. Cât privește clasele deosebite de acestea și din care se alcătuiesc aproape toate celelalte specii de democrații, ele sunt mult inferioare acestor două dintâi; traiul lor este degradat, iar virtutea n-are nimic de-a face cu îndeletnicirile obișnuite ala meseriașilor, ale negustorilor, ale muncitorilor cu plată. Cu toate acestea, este de observat că masa aceasta care se rotește neîncetat prin piețe și pe străzi se reunește, se poate spune, fară greutate în adunare publică. Agricultorii, din contră, risipiți pe ogoare, se întâlnesc rareori între ei și nu simt nevoia aceasta de a se reuni.

1. Vezi mai jos, cartea VIII (5), cap. VI, §6.

2. Vezi mai sus, cartea II, cap. VI, §10.

3. Oxylus pare a fi domnit peste eleeni. Numai Pausanias vorbește de el *(Călătoria in Elida,* **cap. III și IV). Nu se știe nimic despre legea lui Oxylus.**

4. Heraclide din Pont, la finele micului său tratat despre state, lăuda justiția și cinstea lor. Aphytis este un oraș în peninsula Pallene a Macedoniei.

5. Vezi mai sus ce se spune despre agricultori, §1.

§8. Dar dacă teritoriul este astfel împărţit ca ogoarele să : foarte îndepărtate de oraşe, se poate constitui lesne în asemene condiţii o excelentă democraţie şi chiar o republică. Majoritatea ceiuţenilor este atunci silită a emigra din oraş şi a se aşeza să trăiască la ţară; s-ar decide atunci că mulţimea negustorilor nu se va putea reuni niciodată în adunare generală fără prezenţa masei agricole.

Acestea sunt principiile pe care trebuie a se întemeia întâia şi cea mai bună dintre democraţii. Se poate uşor deduce din ea organizarea tuturor celorlalte, ale căror specii degenerate se succed după diferitele clase ale poporului, până la clasa aceasta degradată, ce trebuie înlăturată totdeauna.

§9. Cât priveşte forma aceasta din urmă a demagogiei[1]. în care totalitatea cetăţenilor iau parte la guvernământ, nu orice stat este făcut s-o rabde; iar existenţa sa este foarte nesigură, fiindcă numai nişte moravuri şi legi bine orânduite pot s-o menţină. Am arătat mai sus[2] cea mai mare parte a cauzelor care ruinează această formă politică şi celelalte state republicane. Pentru a întocmi acest gen de democraţie şi a trece poporului toată puterea, agitatorii încearcă să înscrie în listele cetăţeneşti cât de mulţi oameni pot; ei nu şovăie a cuprinde în numărul cetăţenilor nu numai pe cei ce sunt vrednici de acest titlu, dar şi pe toţi cetăţenii bastarzi şi pe toţi cei care nu sunt decât dintr-o singură parte, vreau să spun ori din partea tatălui, ori dinspre mamă. Toate aceste elemente sunt bune a forma guvernământul pe care oamenii aceia îl conduc.

§10. Acestea sunt mijloace cu totul la îndemâna demagogilor. Cu toate acestea, ei nu trebuie să le întrebuinţeze decât până în momentul când clasele de jos întrec în număr clasele de sus şi clasele mijlocii; să se ferească mult de a trece dincolo de acestea, căci depăşind limita aceasta îşi dau o mulţime nedisciplinată şi aduc la deznădejde clasele de sus, care rabdă aşa de °,reu dominaţia democraţiei. Revoluţia din Cirene[3] n-a avut alte

1. Aristotel are aici în vedere democraţia ateniană?
2. Vezi mai sus aceeaşi idee, cartea VI, cap. IV, §4.
3. Vezi Herodot, *Melpomena,* cap. CLII şi urni.

icini. Câtă vreme răul este uşor, nu se bagă de seamă; dar se măreşte şi atunci izbeşte privirile tuturor.

§11. în interesul acestei democraţii se pot întrebuinţa mijacele de care s-a servit Clistene[1] la Atena spre a întemeia uterea populară şi pe care le întrebuinţară de asemenea şi emocraţii din Cirene. Mai trebuie create pe deasupra triburi noi, atrii noi; trebuie a se înlocui sacrificiile particulare cu serbări religioase nu tocmai dese, dar publice; trebuie a strânge, pe cât posibil, relaţiile cetăţenilor între ei, având grijă de a rupe toate asociaţiile de mai înainte.

§12. Toate vicleşugurile tiranilor pot chiar găsi loc în această democraţie; spre exemplu, neascultarea permisă sclavilor, lucru poate foiositor până la un anumit punct, destrăbălarea femeilor şi a copiilor. Se va mai îngădui fiecăruia şi libertatea de a trăi cum îi place. Cu această condiţie mulţi oameni vor primi din toată inima să sprijine guvernământul'; căci oamenii în general vor mai degrabă un trai fără disciplină decât o viaţă înţeleaptă şi ordonată.

CAPITOLUL III

§1. Pentru legiuitori şi pentru cei care vor să fundeze un guvernământ democratic, a institui acest guvernământ nu este nici singura, nici cea mai mare greutate, ci ea este mai curând aceasta: cum să-l facă să trăiască. Un guvernământ, oricare ar fi, poate oricând dura două sau trei zile, însă studiind, cum am făcut mai sus, cauzele ruinei şi salvării statelor, se poate încerca a scoate din cercetarea aceasta garanţii de stabilitate politică, îndepărtând cu grijă toate posibilităţile de destrămare şi făcând numai legi, formale sau tacite, care toate cuprind principiile pe care se bazează durata statelor. Mai trebuie să ne ferim mult de a lua drept democratic sau oligarhic tot ceea ce va fortifica în guvernământ principiul democraţiei ori al oligarhiei; va trebui mai întâi să ne preocupăm de ceea ce face să trăiască statul cât mai mult timp.

1. Clistene a întocmit zece triburi în loc de patru. Vezi mai sus, cartea III, cap.I, §10. Machiavelli dă aproape acelaşi sfat ca şi Aristotel în *Discurs despre Decade,* cartea I, cap. XXVI.

§2. Astăzi, spre a plăcea poporului, demagogii pun să se pronunțe de către tribunale confiscări enorme. Când cineva iubește statul pe care-l conduce apucă căi tocmai opuse, și se hotărăște prin lege că averile condamnaților pentru crimă de înaltă trădare nu vor intra niciodată în tezaurul public, ci vor fi consacrate zeilor. Acesta este mijlocul și de a îndrepta pe vinovați, care oricum nu scapă nepedepsiți, și de a împiedica mulțimea, care nu trebuie să câștige nimic din aceasta, să condamne atât de des pe acuzații supuși judecății sale. Pe deasupra, trebuie a preveni înmulțirea acestor judecăți publice, dând amenzi mari acelora care nu reușesc în acuzațiile lor; căci de obicei acuzatorii se leagă de clasa aleasă mai curând decât de oamenii din popor. Or, trebuie ca toți cetățenii să țină cât mai mult la Constituție sau cel puțin să nu-i privească ca pe niște inamici tocmai pe cei ce dețin puterea în stat.

§3. Speciile cele mai vicioase ale democrației există în general în state foarte populate, în care este greu a reuni adunări publice fără să plătești pe cei ce iau parte la ele. Astfel, clasele înalte se tem de necesitatea aceasta când statul n-are venituri proprii; căci atunci trebuie să i se creeze resurse, fie prin contribuții speciale, fie prin confiscări pe care le pronunță tribunalele corupte, care adesea au fost pricina pieirii multor democrații. Deci acolo unde statul n-are venituri, trebuie ca adunările publice să fie rare și membrii tribunalelor foarte numeroși, dar să țină ședință numai câteva zile. Sistemul acesta are un îndoit folos: mai întâi, că bogații nu vor avea să se teamă de prea mari cheltuieli, deși nu lor, ci săracilor li se dă salariul judecătoresc, și apoi aceasta va face ca dreptatea să se împartă mult mai bine, pentru că bogații nu vor niciodată să-și părăsească afacerile lor pentru mai multe zile și nu consimt să le lase decât câteva momente.

§4. Dacă statul este bogat, trebuie să ne ferim a-i imita pe demagogii de astăzi. Ei împart poporului tot excedentul veniturilor și iau parte ca și ceilalți la împărțeală; însă nevoile rămân totdeauna aceleași, căci a da asemenea ajutoare săracilor înseamnă a vrea să umpli un butoi fără fund. Amicul sincer al

poporului va încerca să prevină pentru mulțime excesul de mizerie, care strică totdeauna democrația, și el își va da toată osteneala să facă statornică bunăstarea. Este bine, chiar în interesul bogaților, a strânge excedentele încasărilor publice spre a le distribui o singură dată săracilor, mai ales dacă porțiile individuale sunt îndestulătoare la cumpărarea unui mic imobil ori cel puțin la întocmirea unei negustorii sau a unei exploatări agricole. Dacă nu se poate face să participe deodată masa întreagă la aceste distribuții, să se procedeze pe triburi ori după oricare altă diviziune succesivă. Bogații trebuie, desigur, în cazul acesta, să contribuie la sarcinile necesare statului; dar să se înceteze de a mai cere de la ei cheltuieli inutile.

§5. La Cartagina[1], guvernul a știut totdeauna, cu mijloace asemănătoare, să câștige dragostea poporului; el trimite fără încetare oameni din popor să se înavuțească în colonii. Clasele de sus, dacă sunt dibace și inteligente, vor avea grijă să-i ajute pe săraci și să-i îndrepte mereu spre muncă, creându-le venituri. Ele vor face de asemenea bine să imite guvernământul din Tarent[2], unde, dând voie săracilor să se folosească în comun de proprietăți, guvernământul și-a câștigat devotamentul mulțimii. Pe de altă parte, el a creat toate funcțiile duble, una bazată pe alegere, cealaltă prin sorți; sorții ca să poată și poporul ajunge în funcțiile publice, alegerea pentru ca ele să fie mai bine împlinite. Se mai poate dobândi același rezultat, făcând ca membrii aceleiași magistraturi să fie numiți unii prin sorți, alții prin alegere.

Acestea sunt principiile bune de urmat în instituția democrației.

CAPITOLUL IV

§1. Se poate vedea lesne, după principiile ce preced, care sunt acelea ale așezământului oligarhic. Anume, fiecare speță de oligarhie va trebui să o constituim astfel din elemente opuse, comparând-o cu democrația corespunzătoare. Aceasta se aplică mai

1. Vezi cartea II, cap. VIII, §1.

2. Vezi mai jos, cartea VIII, cap. II, §8

ales celei mai bine combinate şi celei dintâi dintre oligarhii; iar această primă oligarhie se apropie mult de republica propriu-zisă. Censul trebuie să fie acolo variat, mai mare pentru unii, mai mic pentru alţii, mai mic pentru magistraturile de rând şi de folos necesar, mai mare pentru magistraturile înalte. Din momentul în care cineva posedă censul legal, trebuie să ajungă în funcţii, iar numărul oamenilor din popor ce ajung la putere pe baza censului trebuie să se combine astfel ca partea cetăţii care va avea drepturi politice să fie mai puternică decât aceea care nu va avea. Se va avea de altfel grijă ca tot ce e mai distins în popor să fie astfel admis a lua parte la putere.

§2. Trebuie să îngustăm puţin bazele acestea pentru a obţine oligarhia care urmează după această speţă dintâi. Cât despr nuanţa oligarhică care răspunde celei din urmă nuanţe a democraţiei şi care, ca şi ea, este cea rrtai violentă şi cea mai tiranică, guvernământul acesta cere cu atât mai multă prudenţă cu cât este mai rău. Corpurile sănătos constituite, navele bine construite şi echipate cu marinari destoinici pot să îndure, fără teamă de a pieri, greşelile cele mai grave; dar corpurile bolnăvicioase, navele deja ostenite şi lăsate pe mâna unor marinari neştiutori nu pot, din contră, să îndure cele mai mici greşeli. Tot astfel şi cu Constituţiile politice: cu cât sunt mai rele, cu atât le trebuie mai multe precauţii.

§3. In general, democraţiile îşi găsesc scăparea chiar în belşugul populaţiei lor. Dreptul numărului înlocuieşte în ele dreptul meritului. Oligarhia, din contră, nu poate trăi şi mântui decât prin bună ordine. Masa aproape întreagă a poporului alcătuindu-se din patru clase principale[1]: agricultorii, meseriaşii, salariaţii, negustorii, şi patru specii de arme fiind necesare războiului: cavaleria, hopliţii, infanteria uşoară şi marinarii, într-o ţară în mod natural potrivită pentru creşterea cailor, oligarhia poate să se întemeieze fără greutate foarte mare; căci cavaleria care formează atunci forţa şi siguranţa naţională cere totdeauna pentru întreţinerea sa multă avere. Acolo unde hoplitii sunt în număr mare, se poate stabili cea de-a doua speţă de oligarhie; căci

1. Vezi mai sus, cartea VI, cap. III, §11.

această infanterie grea se alcătuiește îndeobște mai mult din bogați decât din săraci. Din contră, pedestrimea ușoară și marina sunt elemente cu totul democratice.

§4. Astfel, în statele unde aceste două elemente se întâlnesc masă, bogații, după cum se poate vedea în zilele noastre, sunt adesea înfrânți când ajung la război civil. Pentru a lecui răul acesta, se poate imita metoda generalilor care în luptă știu să -îestece cu cavaleria și cu hopliții o porțiune cuvenită de trupe tai puțin grele. în răscoale, săracii înfrâng adesea pe bogați deoarece, mai puțin greu înarmați, pot să combată cu folos contra cavaleriei și infanteriei grele.

§5. Astfel, oligarhia, care ia infanteria sa ușoară din clasele Jin urmă ale poporului, o formează numai contra ei însăși. Din contră, profitând de diversitatea vârstelor și folosindu-se de cei lai în vârstă ca și de cei mai tineri, trebuie a se dispune să se itreneze fiii oligarhilor, chiar din copilărie, la toate manevrele pedestrimii ușoare și a-i deprinde, de îndată ce-și încheie iolescența, cu lucrările cele mai grele, ca pe niște atleți adevărați. Oligarhia va avea de altfel grijă să dea drepturi politice aporului, fie cu condiția censului legal, după cum am spus-o mai lainte[1], fie după cum face Constituția Tebei[2], cerându-se ca ineva să fi încetat de un timp oarecare orice îndeletnicire servilă, ca Marsilia[3], unde se ține seama de aceia care, prin meritele lor, pot dobândi funcții, fie că fac deja parte din guvernământ, fie că sunt pe dinafară.

§6. Cât despre magistraturile principale, cuvenite în mod necesar acelora care se bucură de drepturi politice, va trebui să li se impună cheltuielile publice, pe care ele vor trebui să le achite. Poporul nu se va mai plânge atunci că nu ajunge în funcții și ' invidia lui va ierta ușor pe aceia care trebuie să cumpere așa de scump cinstea de a le împlini. Pentru instalarea lor, magistrații vor trebui să facă sacrificii mărețe și să construiască monumente publice; poporul, luând atunci parte la ospețe și serbări și văzând

1. Vezi mai sus §1.
2. Vezi mai sus, cartea III, cap. III, §4.
3. Vezi mai jos, cartea VIII (5), cap. V, §2.

orașul împodobit splendid cu monumente și edificii, va dori păstrarea Constituției; acestea vor fi pentru bogați tot atâtea mărturii mândre despre cheltuielile ce vor fi făcut. Astăzi, șefii oligarhiilor, în loc să procedeze așa, fac tocmai contrariul: ei umblă după profit cu tot atâta aprindere ca și după onoruri și se poate spune cu dreptate că aceste oligarhii sunt doar niște democrații reduse la câțiva guvernanți.

Acestea sunt bazele ce se cuvine a se da democrațiilor și oligarhiilor.

CAPITOLUL V

§1. O urmare naturală a ceea ce precede este a determina cu exactitate numărul diverselor magistraturi, atribuțiile lor și condițiile necesare spre a le împlini, subiect pe care l-am mai atins înainte. Mai întâi, un stat nu poate trăi fără anumite magistraturi care îi sunt indispensabile; el n-ar putea fi bine administrat fără magistraturile care asigură buna ordine și liniștea. Pe urmă, mai este de asemenea necesar ca funcțiile să fie mai puțin numeroase în statele mici și mai numeroase în cele mari și este important a cunoaște bine pe cele care se pot cumula și pe cele incompatibile.

§2. Cât privește trebuințele indispensabile ale cetății, primul obiect al supravegherii este târgul public, care trebuie să fie sub direcția unei autorități ce trebuie să vegheze contractele care se încheie acolo, precum și la buna sa întreținere. Aproape în toate orașele este o trebuință a cetățenilor să vândă și să cumpere ca să-și satisfacă nevoile lor mutuale, iar aceasta este poate cea mai bună garanție a acestei bunăstări pe care au căutat-o, pe cât se pare, membrii cetății, reunindu-se într-o asociație comună.

§3. Un alt obiect care vine după acesta și care se ține foarte aproape este conservarea proprietăților publice și particulare. Această slujbă cuprinde întreținerea regulată a cetății, întreținerea și reparația edificiilor care se degradează și a drumurilor publice, regulamentul hotarelor pentru fiecare proprietate, cu scopul de a preveni contestațiile, într-un cuvânt, toate materiile de ordin

înrudit cu acesta. Acestea sunt funcţii, cum se numesc de obicei, de poliţie urbană. Dar ele sunt foarte variate, iar în statele bine populate se pot împărţi între mai multe mâini. Astfel, se orânduiesc arhitecţi speciali pentru ziduri, inspectori ai apelor şi ai fântânilor, inspectori ai portului.

§4. Există o altă magistratură asemenea cu aceasta şi tot aşa necesară ca şi ea, având aceleaşi atribuţii, dar care se ocupă cu arinile şi împrejurimile cetăţii. Funcţionarii care le exercită se jmesc când inspectori ai ţarinilor, când paznici ai pădurilor, stfel, iată de pe acum trei ordine de funcţii indispensabile pentru state. O a patra magistratură, care este deopotrivă de necesară, ste aceea care trebuie să perceapă impozitele comune, să istreze tezaurul statului şi să împartă fondurile între diversele apitole ale administraţiei publice. Aceşti funcţionari se numesc perceptori şi vistiernici. O altă clasă de funcţionari este însărcinată cu înregistrarea actelor încheiate între particulari şi a sentinţelor date de tribunale. Tot ei trebuie să primească declaraţiile de urmăriri şi acţiunile judecătoreşti. Câteodată, această din urmă magistratură se subdivide în mai multe altele, dar ea are totuşi atribuţiile pe care le-am enumerat. Aceia care o împlinesc se numesc arhivari, grefieri, conservatori, ori numiţi cu orice alt nume asemenea.

§5. Magistratura care vine după aceasta şi care este cea mai necesară, dar şi cea mai delicată dintre toate, este însărcinată cu executarea condamnărilor judecătoreşti, cu urmărirea prealabilă a judecăţilor şi cu paza prizonierilor. Ceea ce o face deosebit de anevoioasă este duşmănia obştească ce o atrage după ea. Astfel, când câştigul nu este foarte mare, nu se găseşte nimeni s-o împlinească ori cel puţin s-o împlinească strict după lege. Ea este totuşi absolut necesară; căci ar fi tare nefolositor să hotărăşti dreptatea dacă hotărârile n-ar trebui să aibă urmare, iar societatea civilă nu este cu putinţă fără executarea judecăţilor, pe cât n-ar fi nici fără justiţia care le dă.

§6. Dar este bine ca aceste funcţii grele să nu fie '"credinţate unei singure magistraturi. Trebuie a le împărţi între ™embrii diferitelor tribunale şi potrivit naturii acţiunilor şi instan-

telor judecătoreşti. Pe deasupra, magistraturile care nu participă la judecare vor putea câteodată să fie însărcinate cu executarea şi, în cauzele unde figurează tineri, execuţiile se vor încredinţa cu precădere unor magistraţi tineri. Cât priveşte urmările care ating pe magistraţi în posturi, trebuie a avfea grijă ca magistraţii care execută să fie alţii decât aceia care au condamnat; spre exemplu, inspectorii oraşului să execute ordonanţele inspectorilor târgului, după cum ordonanţele celor dintâi vor fi executate de către alţii. Cu cât duşmănia deşteptată contra agenţilor va fi mai slabă, cu atât execuţia va fi mai completă. Ar însemna să se dubleze ura dacă s-ar încredinţa aceloraşi mâini şi condamnarea şi executarea; ar fi să se facă obştească duşmănia, care s-ar întinde la toate materiile funcţiilor de judecător şi de executor, lăsându-le totdeauna aceloraşi indivizi.

§7. Adesea se face deosebire între funcţiile de temnicer şi aceea de executor: martor la Atena, tribunalul celor unsprezece[1]. Separaţia aceasta a funcţiilor este bună şi trebuie să se caute de asemenea mijloace dibace spre a face mai puţin odioasă slujba de temnicer, care este tot atât de necesară ca şi celelalte slujbe de care am vorbit. Oamenii cinstiţi resping această însărcinare din toate puterile lor şi este primejdios a o încredinţa unor oameni corupţi, căci atunci ar trebui mai curând să fie păziţi ei înşişi decât să li se încredinţeze paza altora. Este important deci ca magistratura însărcinată cu aceste funcţii să nu fie nici unică, nici perpetuă. Ele se vor da tinerilor, pretutindeni unde tinerimea şi garda oraşului sunt organizate milităreşte, iar diferitele magistraturi vor fi datoare să împlinească pe rând slujba aceasta penibilă.

§8. Acestea sunt, în primul rând, magistraturile care par cele rnai necesare cetăţii.

Vin pe urmă alte funcţii, care nu sunt mai puţin trebuincioase, dar care sunt de un ordin mai înalt, căci ele se bazează pe merite încercate şi numai încrederea le dă. Ele sunt acelea care privesc apărarea cetăţii şi toate afacerile militare. în timp de pace

1. Tribunalul celor unsprezece era însărcinat cu paza deţinuţilor şi executarea sentinţelor criminale. Fiecare trib trimitea un magistrat şi acestor zece magistraţi li se adăuga un secretar.

ca şi în timp de război, trebuie să se vegheze deopotrivă la paza porţilor şi a zidurilor şi la întreţinerea lor. Trebuie a înregistra pe cetăţeni şi a-i împărţi în diferitele corpuri de armată.

§9. Magistraturile care primesc toate aceste atribuţii sunt mai mult ori mai puţin numeroase, după loc; în oraşele mici, un singur funcţionar poate îndeplini toate aceste atribuţii. Magistraţii care împlinesc aceste slujbe se numesc generali, miniştri de război. Ba încă, dacă statul are călăreţi, hopliţi, infanterie uşoară, arcaşi, mateloţi, fiecare trupă are funcţionarii săi speciali, numiţi atunci şefi de mateloţi, de călăreţi de falange sau conform subdiviziunilor acestor slujbe, şefi de trireme, şefi de batalioane, şef de trib, ori şeful cutărui alt corp care nu este decât o parte a celor dintâi. Fiecare din aceste funcţii este o ramură a administraţiei militare, care cuprinde toate nuanţele pe care le-am arătat.

§10. Câteva magistraturi şi, s-ar putea zice, chiar toate, mânuind adesea fonduri publice, trebuie ca cea care primeşte şi verifică conturile celorlalte să fie cu desăvârşire separată de ele şi să nu aibă altă îndatorire. Funcţionarii care o împlinesc se numesc controlori, examinatori, verificatori sau agenţi ai tezaurului.

Deasupra acestor magistraturi şi cu mult cea mai puternică dintre toate, fiindcă numai de ea atârnă adesea hotărârea şi încasarea veniturilor, este acea magistratură care prezidează adunarea generală în statele unde poporul este suveran. Trebuie într-adevăr funcţionari speciali spre a convoca pe suveran în adunare. Ei sunt numiţi când comisari preparatori, pentru că ei pregătesc deliberările, când senatori, mai ales în statele în care poporul hotărăşte în ultimă instanţă.

Acestea sunt aproape toate magistraturile politice.

§11. Mai rămâne o însărcinare foarte deosebită de toate cele dinainte: este grija ce se cuvine cultului zeilor şi care se lasă pontifilor, inspectorilor lucrurilor sfinte, care veghează la întreţinerea şi repararea templelor şi a celorlalte obiecte consacrate zeilor. Câteodată, magistratura aceasta este unică şi aceasta de obicei în statele mici; câteodată, ea se divide în mai multe slujbe, cu totul distincte de sacerdoţiu, şi încredinţate unor rânduitori ai serbărilor sfinte, unor inspectori ai templelor, unor vistiernici ai

veniturilor sacre. Vine apoi magistratura cu totul separată căreia îi este încredințată grija tuturor sacrificiilor publice pe care legea nu le atribuie pontifilor și care își trag însemnătatea numai de la altarul comun. Magistrații din această categorie se numesc aici arhonți, colo regi, în altă parte pritani.

§12. în rezumat, se poate spune că magistraturile esențiale statului îngrijesc de cult, de război, de contribuțiile și cheltuielile publice, de târguri, de poliția orașului, de porturi și de țarini; apoi de tribunale, de convenții între particulari, de acțiunile judecătorești, de executarea judecăților, de paza condamnaților, de cercetarea, de verificarea și controlul conturilor publice și, în fine, de deliberările cu privire la afacerile generale ale statului.

§13. Mai cu seamă în cetățile mai liniștite și în care, de altfel, bogăția obștească nu împiedică buna ordine, se orânduiesc magistraturi însărcinate a supraveghea pe femei, pe copii, a priveghea la rânduiala gimnaziilor și la executarea legilor acolo.

Se mai pot cita magistrații însărcinați a priveghea la jocurile solemne, la serbările olimpice și la toate împrejurările de natura aceasta. Câteva din magistraturile acestea sunt evident contrare principiilor democrației: spre exemplu, supravegherea femeilor și a copiilor; nefiind în stare să aibă sclavi, săracii sunt siliți a-și asocia la muncă pe femeile și pe copiii lor. Dintre cele trei sisteme de magistraturi, între care alegerea împarte funcțiile supreme ale statului, păzitori ai legii, comisari, senatori, primul este aristocratic, al doilea oligarhic, al treilea, în fine, democratic.

în această schiță sumară au fost trecute în revistă toate funcțiile publice ori aproape toate.

CARTEA VIII

(Pusă a cincea în ediţiile obişnuite)

Despre revoluţii

CAPITOLUL I

1. Toate părţile subiectului ce ne-am propus a le dezvolta unt aproape sfârşite. Pentru a continua ceea ce premerge, vom tudia pe de o parte numărul şi natura cauzelor care aduc voluţiile în state, caracterele pe care ele le iau după Constituţii relaţiile ce au de cele mai multe ori principiile pe care le ăsesc cu acelea pe care le adoptă; pe de altă parte, vom cerceta e sunt, pentru state în general şi pentru fiecare stat în parte, ijloacele de conservare; şi, în fine, vom vedea care sunt resurle speciale ale fiecăruia dintre ele.

§2. Am arătat mai înainte[1] cea dintâi cauză căreia trebuie să e atribuie diversitatea tuturor Constituţiilor; iat-o: toate emele politice, oricât s-ar deosebi între ele, recunosc drepturi şi o egalitate proporţională între cetăţeni, însă toţi se depărtează de aceasta în practică. Demagogia s-a născut aproape întotdeauna Xiin pretenţia de a face absolută şi generală o egalitate care nu era reală decât în anumite privinţe. Pentru că toţi sunt deopotrivă de liberi, ei au crezut că trebuia să fie egali într-un mod necondiţionat. Oligarhia s-a născut din pretenţia de a face absolută şi generală o inegalitate care nu era reală decât în câteva puncte, pentru că oamenii fiind inegali numai ca avere, ei au presupus că trebuie să fie în toate şi în mod nelimitat.

§3. Unii, întemeiaţi pe această egalitate, au vrut ca puterea Politică, în toate atribuţiile sale, să se împartă deopotrivă; ceilalţi,

h 1- Vezi mai sus, cartea III, cap. V, §8 şi urm. Aceeeaşi idee se regăseşte în mai "lte pasaje.

sprijiniţi pe această inegalitate, s-au gândit numai să-şi crească privilegiile lor; căci mărindu-le, măreau inegalitatea. Toate aceste sisteme, deşi conţin o parte de adevăr, sunt însă fundamental greşite. Astfel, de o parte şi alta, de îndată ce ei nu dobândesc ca putere politică ceea ce ei cred aşa de fals că merită, recurg la revoluţie. Desigur, dreptul de a face revoluţie ar trebui să aparţină cu mai multă dreptate cetăţenilor cu merite superioare, deşi aceştia nu se servesc niciodată de dreptul acesta; dar de fapt inegalitatea absolută nu este raţională decât pentru ei, ceea ce nu împiedică ca mulţi oameni, numai pentru că sunt de naştere ilustră, că adică au de partea lor virtutea şi avuţia[1] strămoşilor lor, care le asigură noblețea, să se creadă, datorită numai acestei inegalităţi, cu mult deasupra egalităţii comune.

§4. Aceasta este cauza generală şi, se poate spune, izvorul revoluţiilor şi al tulburărilor pe care le aduc. în prefacerile ce le produc, ele procedează în două chipuri: uneori lovesc chiar în principiul guvernământului, spre a înlocui Constituţia existentă cu alta, punând spre exemplu oligarhia în locul democraţiei sau reciproc, ori republica şi aristocraţia una în locul alteia, ori cele două dintâi în locul celor din urmă. Alteori, revoluţia, în loc să se adreseze Constituţiei în vigoare, o păstrează aşa cum o găseşte, însă învingătorii pretind să guverneze în mod personal, cu respectarea acestei Constituţii. Revoluţiile de felul acesta sunt frecvente mai ales în statele oligarhice şi monarhice.

§5. Câteodată, revoluţia consolidează ori micşorează un principiu. Astfel, când e oligarhie, revoluţia o măreşte ori 0 restrânge; la fel şi cu democraţia, pe care o fortifică ori o slăbeşte; şi pentru orice alt sistem, fie că ea adaugă la el, fie că scade ceva din el. Câteodată, în fine, revoluţia nu vrea să schimbe decât o parte a Constituţiei şi, spre exemplu, are numai scopul să întemeieze ori să răstoarne o anumită magistratură. Astfel, la Lacedemona, Lysandru[2] a vrut, se spune, să distrugă regalitatea şi Pausanias[3], eforia.

1. Vezi cartea I, cap.II, §19 şi cartea VI (4), cap.VII, §5.
2. Vezi Diodor Sicilianul, cartea XIV, cap. XIII.
3. Vezi Tucidide, cartea I, cap. CXXVIII-CXXXV.

§6. Tot astfel la Epidamn[1], un singur punct al Constituției a fost schimbat și numai un senat a luat locul șefilor triburilor. Astăzi chiar, acolo este de ajuns decretul unui magistrat pentru ca toți membrii guvernământului să fie datori a se reuni în adunare generală și, în această Constituție, arhontele unic este un rest de oligarhie. Inegalitatea este totdeauna cauza revoluțiilor, când nimic nu o cumpănește în folosul acelora pe care ea îi lovește, între egali, o regalitate perpetuă este o inegalitate de nesuferit; și în general numai pentru a cuceri egalitatea se răzvrătesc oamenii.

§7. Această egalitate este îndoită[2]. Ea se poate înțelege cu privire la număr și la merit. Prin număr înțeleg egalitatea, identitatea ca mulțime, ca întindere; prin merit, egalitatea proporțională. Astfel, numericește, trei întrece pe doi, precum doi întrece pe unu. Doi într-adevăr este față de patru în același raport ca unu față de doi; este o jumătate în ambele cazuri. Se poate să fie acord cu privire la fondul dreptului și să fie divergență numai în privința proporției în care trebuie dat. Am spus-o și mai sus[3]: unii egali într-un punct se cred egali într-un mod absolut; alții, inegali într-o singură privință, vor să fie inegali în toate privințele fără excepție.

§8. Așa se explică adesea că cele mai multe guvernăminte sunt sau oligarhice, sau democratice. Noblețea, virtutea sunt partea numărului celui mic și calitățile contrare, aceea a majorității, în nici un oraș nu s-ar putea cita o sută de oameni de naștere ilustră și cu o virtute fără pată; din contră, aproape pretutindeni se vor găsi mulțimi de săraci. Este primejdios a pretinde să constitui egalitatea reală ori proporțională în toate sale; faptele sunt aici pentru a o proba. Guvernămintele întemeiate pe aceste baze nu sunt niciodată solide, pentru că este imposibil ca din eroarea ce s-a săvârșit de la început, în principiu, să nu reiasă cu vremea un rezultat vicios. De aceea trebuie să se combine împreună și egalitatea după număr și egalitatea după merit.

1. Vezi mai sus, cartea III, cap. XI, §1.

2. Distincția aceasta, foarte însemnată in politică, ca și aiurea, este a lui Platou. Vezi *Legile,* cartea VI. pag. 757 b.

3. Vezi mai sus, cap. acesta, ijl și pasajele la care el trimite.

§9. Oricum ar fi, democraţia este mai statornică şi mai puţin supusă răzvrătirilor decât oligarhia. In guvernămintele oligarhice răzvrătirea se poate naşte din două părţi: de la majoritate ori de la minoritate, care se răscoală contra ei însăşi sau contra poporului; democraţia are de combătut numai minoritatea oligarhică. Poporul nu se răscoală niciodată împotriva lui însuşi sau cel puţin mişcările de felul acesta sunt fără însemnătate. Republica, în care domină clasa mijlocie[1] şi care se apropie de democraţie mai mult decât oligarhia, este cel mai stabil din toate aceste guvernăminte.

CAPITOLUL II

§1. Pentru că voiam să studiem unde se nasc discordiile şi frământările politice, să examinăm mai întâi într-un mod cu totul general originea şi cauzele lor[2]. Toate aceste cauze, trebuie să spunem, se pot reduce la trei capitole, pe care le vom indica în puţine cuvinte; acestea sunt: dispoziţia morală a celor care se răzvrătesc, scopul răzvrătirii şi, în al treilea rând, împrejurările hotărâtoare care aduc tulburarea şi neînţelegerea printre cetăţeni. Am spus mai înainte[3] ce porneşte în general spiritele spre o revoluţie, iar această cauză este de căpetenie printre toate. Cetăţenii se revoltă când din dorul egalităţii, când se văd, deşi se pretind egali, jertfiţi unor privilegiaţi, când de dorul inegalităţii şi a dominării politice, dacă în ciuda inegalităţii ce şi-o propun, ei n-au mai multe drepturi ca ceilalţi, ori n-au decât drepturi egale sau chiar mai puţin întinse.

§2. Aceste pretenţii pot fi raţionale, după cum pot fi şi nedrepte. Spre exemplu, inferiorul se revoltă spre a dobândi egalitatea; egalitatea o dată obţinută, el se revoltă spre a domina. Aceasta este, în general, pornirea de spirit a cetăţenilor care încep

1. Vezi cartea VI (4), cap. IX, toată teoria lui Aristotel despre însemnătatea şl virtuţile politice ale clasei mijlocii.

2. Vezi mai sus, cap. I, §7. Platon recunoaşte o singură cauză revoluţiilor-discordia chiar între membrii guvenământului. *Republica* **VIII, pag. 545 c.**

3. Montesquieu a tratat din punctul său de vedere un subiect aproap' asemănător, studiind, în cartea VIII din *L'Espril des* ***Lois,*** **cauzele care corup principiile de guvernământ şi care, prin urmare, le ruinează.**

revoluția. Scopul lor, când se răzvrătesc, este de a pune mâna pe averi și pe demnități, ori de a scăpa de întuneric și de mizerie; căci adesea revoluția a avut de obiect numai a-i scăpa pe câțiva cetățeni ori pe amicii lor de înjosire sau de plata unei amenzi.

§3. In fine, cât privește cauzele și influențele particulare care determină pornirea morală și dorințele ce le-am semnalat, ele sunt, dacă vrem, în număr de șapte, cu toate că putem, după voia noastră, să numărăm și mai multe. Două sunt identice cu cauzele ratate mai sus[1], deși ele nu lucrează aici în același mod. Ambiția bogăției și aceea a onorurilor, despre care am vorbit, poate aprinde discordia, fără ca să pretindă nici pe una nici pe cealaltă ;ntru sine, ci numai din indignarea de a le vedea, pe drept ori pe nedrept, în mâinile altuia. La acestea se poatea adăuga insulta, rica, superioritatea, disprețul, creșterea disproporționată a âtorva părți ale cetății. Se mai pot de asemenea socoti drept auze de revoluție intriga (politică), neglijența, cauzele nesensibi- : și, în fine, deosebirile de origine.

§4. Se vede fără cea mai mică osteneală și cu deplină evi- ență importanța politică ce o pot avea insulta și interesul și cum ceste două cauze produc revoluții. Când oamenii care guvernea- ză sunt insolenți și lacomi, lumea se ridică împotriva lor și contra Constituției, care le dă privilegii așa de nedrepte, fie că fac avere în paguba particularilor fie că o fac în paguba publicului. Nu este mai greu de a înțelege ce influență pot exercita onorurile și cum pot pricinui ele răscoale. Cineva se revoltă când se vede lipsit personal de orice distincție și când ceilalți sunt încărcați cu ele. Este o nedreptate egală când unii sunt onorați, iar alții umiliți peste măsură; e drept numai dacă puterea se împarte potrivit cu meritul.

Superioritatea este de asemenea un izvor de discordii civile

1. Vezi mai sus, §2. Ilobbes *[De Corporepolitico,* cap. VIII) a clasat cauzele Involuțiilor aproape ca și Aristotel aici. Vezi și *Decadele* lui Tit Liviu cartea III, ‘ᵃP- VI. Montesquieu a omis să facă o teorie generală a revoluțiilor și, desigur, țeasta este o lacună foarte regretabilă într-o lucrare așa de completă. Doar a 'Wdicat subiectul acesta în cartea V. Rousseau nu I-a tratat nicăieri de-a dreptul. Se Poate spune că problema aceasta e una dintre cele mai puțin analizate, deși una , dintre cele mai curioase ale științei politice.

când se iveşte înăuntrul statului ori al guvernământului însuşi influenţa preponderentă fie a unui singur individ, fie a mai multora; ea dă de obicei naştere unei monarhii ori unei dinastii oligarhice[1].

§5. De aceea s-a conceput în unele state, contra acestor mari talente politice, mijlocul ostracismului[2]; aceasta au făcut-o Argos şi Atena. Dar e mai bine a stăvili chiar de la începutul lor superioritățile de speţa aceasta decât a le vindeca cu un asemenea leac, după ce au fost lăsate a se forma.

Frica este pricină de răzvrătire când nişte vinovaţi, de teama pedepsei, se revoltă; ori când, prevăzând un atentat, cetăţenii se răscoală mai înainte de a se săvârşi acest atentat contra lor. Astfel, la Rodos[3], cetăţenii fruntaşi se răzvrătiră contra poporului spre a scăpa de judecata care-i lovise.

§6. Dispreţul dă de asemenea naştere răzvrătirilor: în oligarhie, când majoritatea, exclusă de la orice funcţie publică, simte superioritatea forţelor sale; în democraţie, când bogaţii se revoltă din dispreţ faţă de turbulenţa populară şi faţă de anarhie. La Teba, după lupta de la Oenofita[4], guvernământul democratic a fost răsturnat, pentru că administraţia era pe drept urâtă; la Megara[5], demagogia a fost învinsă de către propria sa anarhie şi dezordinile sale. Aşa s-a întâmplat şi la Siracuza[6], înainte de tirania lui Gelon; şi la Rodos[7] tot aşa a făcut poporul înainte de revoluţie[8].

§7. Creşterea disproporţionată a câtorva clase ale cetăţii pricinuieşte de asemenea frământări politice. Este întocmai ca şi corpul omenesc, ale cărui părţi trebuie să se dezvolte proporţional pentru ca simetria întregului să-şi păstreze fiinţa; ea ar fi expusă

1. Vezi cartea VI, cap. V, § 1.

2. Vezi discuţia ostracismului, cartea III, cap. VIII, §2.

3. Prima revoluţie din Rodos şi cea de a treia sunt puse prima în anul 396 a.Chr., iar cealaltă în 410 a.Chr.

4. Lupta aceasta în care atenienii i-au bătut pe tebani s-a dat în 458 a. Chr. VeO Tucidide, cartea I, cap. CVIII şi Diodor Sicilianul, cartea XI, pag. 61.

5. Vezi mai jos, cap. IV, §3. Excesul acesta de democraţie ar fi avut loc, dup» unii, cam în timpul lui Teognis, care face aluzie la el în versul 677, cam pe la 540 a. Chr.

6. în 470 a. Chr.

7. Vezi paragraful precedent şi nota.

8. Face aluzie la revoluţia din Rodos pomenită mai sus.

să piară, dacă piciorul ar creşte de patru coţi şi restul corpului numai de două palme. Fiinţa ar putea chiar să-şi schimbe cu totul specia dacă s-ar dezvolta fără proporţia, nu numai a dimensiunilor, ci şi a elementelor alcătuitoare. Corpul politic se compune de asemenea din părţi diverse, dintre care unele iau adesea, pe ascuns, o dezvoltare primejdioasă: spre exemplu, clasa săracilor în democraţii şi în republici.

8. Se întâmplă chiar câteodată că împrejurări neprevăzute aduc rezultatul acesta. La Tarent[1], majoritatea cetăţenilor fruntaşi fiind ucisă într-o luptă contra iapygilor, demagogia a înlocuit republica; aceasta puţin timp după războiul mezic. Argos, după ătălia din *Şeapte*[2], unde Cleomene Spartanul distrusese armata rgiană, a fost silit să dea drept de cetăţenie periecilor. La Atena[3], laşele fruntaşe au pierdut din puterea lor pentru că au fost datorate să servească şi ele în infanterie, după pierderile pe care suferise armata aceasta în războaiele contra Lacedemonei[4]. evoluţiile de felul acesta sunt mai rare în democraţie decât în ate celelalte guvernăminte; totuşi, când numărul bogaţilor se 'reşte şi când averile se măresc, democraţia poate degenera în ligarhie, fie temperată, fie violentă.

§9. în republici, intriga (politică) este de ajuns să aducă, chiar fără mişcări tumultuoase, schimbarea Constituţiei. La Herea[5], spre exemplu, s-a părăsit calea alegerii pentru aceea a sorţilor, deoarece prima adusese la putere numai intriganţi.

Neglijenţa poate de asemenea pricinui revoluţii, când este împinsă până acolo încât lasă să cadă puterea în mâna unor duşmani ai statului. La Orea[6], oligarhia a fost răsturnată numai din cauză că Heracleodor fusese ridicat la rangul de magistrat; el introdusese republica şi democraţia în locul sistemului oligarhic.

1. Vezi mai jos, cap. VI, §2 şi mai sus, cartea VII, cap. III, §5. Bătălia a avut Soc in 473 a. Chr. Vezi Herodot, Polymmia, cap. 170, §2 şi Diodor Sicilianul, cartea XI, cap. 52. §4.

r *2.* **Se crede că numele vine de la ziua a şaptea a unei luni ce nu se ştie. Alţii il 'au drept un nume de localitate. Vezi Herodot,** *Eralo,* **cap. 76-80.**

I 3. Tucidide, cartea VI, cap. 31.

l 4. Războiul Peloponesian aşa de fatal pentru Atena.

*** 5. E un oraş cu numele acesta în Arcadia.**

6. Colonie ateniană în Etolia.

Câteodată, revoluția are loc în urma unor cauze foarte neînsemnate; și vreau să spun cu aceasta că legile pot suferi o prefacere de căpetenie din cauza unui fapt ce se consideră fără însemnătate și care abia se bagă de seamă. La Ambracia[1], spre exemplu, censul era la început foarte mic; în final l-au desființat cu totul, sub pretext că un cens așa de mic nu se deosebește deloc sau se deosebește foarte puțin de lipsa sa totală.

§10. Diversitatea de origine poate de asemenea să producă revoluții, până când amestecul raselor devine complet; căci statul nu se poate alcătui din primul neam venit, după cum nu se formează în orice împrejurări. De cele mai multe ori, prefacerile acestea politice au fost pricinuite de către admiterea la dreptul de cetate a unor străini domiciliați de multă vreme sau a unor noi sosiți. Acheenii se uniseră cu trezenienii pentru a forma Sybaris[2]; însă, făcându-se în curând mai numeroși, alungară pe ceilalți, crimă pe care mai târziu trebuiră s-o ispășească. Sybariții nu au fost, de altfel, mai bine tratați de către tovarășii lor de colonie la turium; ei au fost alungați pentru că pretindeau a pune stăpânire pe cea mai bună parte a teritoriului, ca și cum ar fi fost proprietatea lor. La Bizanț, colonii sosiți de curând urziră o cursă contra cetățenilor, dar fură bătuți și nevoiți să se retragă.

§11. Antisseenii[3], după ce i-au primit pe exilații din Chios, trebuiră să scape de ei numai prin luptă. Zancleenii[4] fură expulzați din propriul lor oraș de către samieni, pe care îi primiseră acolo. Apollonia din Pontul[5] Euxin avu să sufere o revoltă, fiindcă a dat. dreptul de cetate unor coloni străini. La Siracuza[6] discordia civilă ajunsese până la lupte, fiindcă după răsturnarea tiraniei se făcuseră cetățeni din străini și din soldații mercenari. La Amphipolis ,

1. Colonie a Corintului pe marea Ionică.

2. Vezi Diodor Sicilianul, cartea XII.

3. Strabon, cartea I, pag. 55. Antisse fusese întâi o insulă; mai târziu, în urma unor zbuciumări ale solului, ea s-a reunit cu insula Lesbos.

4. Zânele a fost mai întâi numele Messinei în Sicilia. Vezi Herodot, *Erato,* **cap XXII și urm.**

5. Apollonia din Pont era o colonie ioniană. Vezi mai jos, cap. V, §7.

6. Vezi Herodot, *Polymnia,* **cap. 155 și Diodor Sicilianul, cartea XI, cap. 6"> §5. Vezi și Montesquieu,** *L 'Esprii des Lois,* **cartea VIII, cap. II.**

7. Oraș din Tracia. Vezi mai jos, cap. V, §6.

ospitalitatea dată unor coloni din Chalcis deveni fatală majorității cetățenilor, care se văzură alungați de pe teritoriul lor. în oligarhii, mulțimea este aceea care se revoltă, pentru că ea se pretinde, cum am spus-o deja[1], păgubită de către inegalitatea politică și pentru că crede că are drepturi la egalitate. în democrații se revoltă clasele înalte, pentru că ele au numai drepturi egale, cu toată inegalitatea lor.

§12. Poziția topografică este îndestulătoare câteodată prin ea însăși ca să provoace o revoluție; spre exemplu, când împărțirea însăși a terenurilor împiedică ca orașul să aibă o adevărată unitate, astfel, s-a putut vedea la Clazomene dușmănia locuitorilor Thytonului față de locuitorii insulei; tot astfel cu colophonienii și notienii[2]. La Atena, este dezbinare între opiniile politice ale iiverselor părți ale orașului, iar locuitorii Pireului sunt mai democrați ca cei ai cetății. într-o luptă sunt de ajuns câteva șanțuri de sărit și cele mai mici obstacole spre a rupe falangele; tot astfel în stat, orice deosebire ajunge spre a aduce discordia. Dar cel nai putenic motiv de neînțelegere este virtutea de o parte și viciul cealaltă; bogăția și sărăcia vin numai pe urmă, apoi, în fine, nulte alte cauze mai mult ori mai puțin influente și printre ele și auza de care am vorbit.

CAPITOLUL III

§1. Obiectele reale ale revoluțiilor sunt totdeauna foarte mportante, deși ocazia lor poate să fie foarte neînsemnată; nu s-a recurs niciodată la revoluție decât pentru motive serioase. Cele mai mici lucruri, când privesc pe șefii statului, sunt poate acelea care au cea mai mare gravitate. Se poate vedea ce s-a întâmplat la Siracuza. Constituția a fost schimbată pentru o ceartă din dragoste care a împins la revoluție pe doi tineri în situații înalte. Unul din ei făcu o călătorie; celălalt, în timpul lipsei sale, câștigă iubirea tânărului pe care colegul său îl iubea. La reîntoarcere, acesta, spre [a] se răzbuna, reuși să seducă pe femeia rivalului său, și amândoi,

E. **1. Vezi mai sus, cap. I, §2.**

E **2. Vezi Tucidide, cartea III, cap. 34**

amestecând **în** cearta lor pe membrii guvernământului, pricinuiră o revoluţie.

§2. Trebuie, deci, chiar de **la** început, a veghea **cu** băgare **de** seamă la acest fel de certuri particulare **şi** a le domoli de îndată **ce** se ivesc între fruntaşii **şi** puternicii statului. Tot răul este la început, căci proverbul este foarte înţelept: „Lucrul început este pe jumătate făcut,,. Astfel, în orice **luGru,** greşeala cea mai uşoară, când este la bază, reapare **în** proporţie **în** toate celelalte părţi. în general, neînţelegerile care izbucnesc între cetăţenii fruntaşi se întind la tot statul, care **în** cele din urmă ia **şi** el parte. Hestia[1] **ne dă un** exemplu, puţin timp după războiul mezic. Doi fraţi îşi disputau moştenirea părintească; cel mai sărac pretindea **că** fratele ascunsese banii **şi** comoara găsită de către tatăl său; **ei** amestecară **în** cearta lor, unul pe toţi oamenii din popor, celălalt, a cărui avere era foarte mare, pe toţi oamenii bogaţi din cetate.

§3. La Delfi[2], o ceartă cu ocazia unei nunţi pricinui tulburările ce durară atâta vreme. Un cetăţean, ducându-**se** lângă viitoarea lui soţie, avu o presimţire sinistră **şi** refuză să ia în căsătorie **pe** logodnică. Părinţii, jigniţi **de** refuzul său, ascunseră în bagajul său câteva obiecte sacre pe când **el** făcea **un** sacrificiu şi apoi **îl** uciseră **ca** sacrileg. La Mitilene, răscoala, aţâţată **cu** ocazia câtorva tinere moştenitoare, a fost originea tuturor nenorocirilor ce urmară **şi** a războiului contra atenienilor, **în** care Paches[3] cuceri oraşul lor. Un cetăţean bogat, anume Timophan, lăsase două fiice; Dexandru, care **nu** putuse să **le** obţină pentru **fiii** săi, începu, revolta **şi** aţâţă ura atenienilor, al căror însărcinat de afaceri[4] în locul acesta era.

§4. La Foceea, **de** asemenea, tot căsătoria unei bogate moştenitoare provocă cearta dintre Mnaseu, tatăl lui Mneson, şi Eutycrate, tatăl lui Onomarc, **şi** apoi, războiul sacru, atât d$ nenorocit pentru foceeni. La Epidamn, tot o căsătorie făcu **să** se schimbe Constituţia. Un cetăţean făgăduise pe fiica **sa** unui tânăr

1. Oraş din Eubeea. Vezi Diodor Sicilianul, cartea XV, §3.
2. Plutarh povesteşte acelaşi fapt în *Sfaturi politice,* pag. 35.
3. Vezi Tucidide, cartea III, cap. 28.
4. Proxenul.

al cărui tată, ajuns magistrat, condamnă pe tatăl logodnicii la o amendă. Spre a se răzbuna de ceea ce socotea o insultă, acesta făcu să se revolte toate clasele societăţii care nu aveau drepturi politice.

§5. Pentru a stârni o revoluţie care face să treacă guvernământul la oligarhie, la democraţie sau la republică este de ajuns să se dea demnităţi sau atribuţii exagerate unei oarecare magistraturi ori clase a statului. Astfel, cinstea nemăsurată cu care a fost împresurat areopagul în epoca războiului mezic păru că dă prea multă putere guvernământului. Şi, într-alt sens, când flota, ale cărei echipaje erau compuse din oameni din popor, obţinuse victoria de la Salamina şi cucerise pentru Atena supremaţia Greciei şi preponderenţa maritimă, democraţia îşi reluă toate drepturile sale. La Argos, cetăţenii fruntaşi, foarte mândri din auza biruinţei lor de la Mantineea[1] contra lacedemonilor, voiră ă răstoarne democraţia.

§6. La Siracuza[2], poporul, care dobândise singur victoria ontra atenienilor, înlocui republica cu democraţia. La Chalcis, porul puse mâna pe putere îndată după ce au omorât pe tiranul oxos[3], împreună cu nobilii. La Ambracia, poporul alungă de emenea pe tiranul Periandru[4] cu conjuraţii care conspirau ntra lui şi se investi el însuşi cu toată puterea.

§7. Trebuie să se ştie bine că toţi cei care au dobândit pentru tria lor oarecare putere nouă, particulari, magistraţi, triburi ori tare altă parte, oricare ar fi, a cetăţii, devin pentru stat o cauză răzvrătire. Sau lumea se răscoală împotriva lor din pizmă faţă gloria lor, sau chiar ei înşişi, semeţi din cauza izbândei lor, ută a nimici egalitatea, pe care n-o mai doresc.

Un alt izvor de revoluţii este chiar egalitatea forţelor între rţile statului, care par inamice unele alteia; între bogaţi şi aci, de exemplu, când nu există între ei nici o clasă mijlocie ori eastă clasă este puţin numeroasă. Dar din momentul în care una

1. Lupta de la Mantineea, unde a pierit Epaminondas, s-a dat în anul 362 a.Chr.
2. înfrângerea atenienilor a avut loc în anul 412 a. Chr.
3. Regent al Ambraciei la începutul secolului VI.
4. Acest Periandru era nepotul lui Periandru din Corint. Vezi şi cap. VIII. 5,9.

din cele două părți are o superioritate netăgăduită și cu totul vădită, cealaltă se ferește de a înfrunta fără folos primejdia luptei. Și iată încă de ce, cetățenii distinși prin meritele lor nu ațâță niciodată, ca să zicem astfel, revolte; ei sunt totdeauna în minoritate în raport cu mulțimea.

Acestea sunt în general aproape toate cauzele și toate împrejurările de dezordine și de revoluții în diversele sisteme de guvernământ.

§8. Revoluțiile procedează când cu violență, când cu viclenie. Violența poate izbucni chiar de la început și pe neașteptate sau apăsarea poate veni numai după multă vreme; căci și viclenia poate lucra tot în două moduri: mai întâi, cu promisiuni mincinoase ea înduplecă poporul să se învoiască la revoluție și nu recurge decât mai târziu la forță, spre a o menține contra împotrivirii sale. La Atena, cei patru sute[1] au înșelat poporul, convingându-l că Marele Rege le va procura mijloace să urmeze războiul contra Spartei și, frauda aceasta reușindu-le, ei încercară să păstreze puterea în profitul lor. în al doilea rând, persuasiunea singură îi ajunge vicleniei spre a păstra puterea, cu învoirea celor ce se supun, după cum ea i-a fost îndestulătoare ca s-o dobândească.

Putem spune că în general cauzele pe care le-am arătat aduc revoluții în guvernămintele de toate spețele.

CAPITOLUL IV

§1. Să cercetăm acum căror specii de guvernăminte se aplică în mod deosebit fiecare din aceste cauze, după diviziunile pe care le-am făcut.

în democrație[2], revoluțiile se nasc înainte de toate din cauza agitației demagogilor[3]. Cât privește pe particulari, ei constrâng prin denunțările lor perpetue pe bogații înșiși de a se reuni spre a conspira; căci teama comună apropie pe oamenii cei mai dușmani, în afacerile publice, mulțimea este aceea pe care o împing **1**

1. Anul 411 a. Chr. Vezi Tucidide, cartea VIII, cap. LXVII.

2. **Vezi Montesquieu,** *L 'Esprit des Lois,* **cartea VIII, cap. II și urm.**

3. Vezi cartea VI (4), cap. IV, §5, portretul demagogului.

răscoală. Ne putem convinge că lucrurile s-au petrecut de mii de ori astfel.

§2. La Cos[1], excesele demagogilor au dus la căderea democrației, silind pe cetățenii fruntași a se coaliza contra ei. La Rodos, demagogii, care administrau fondurile destinate soldei, împiedicară să se plătească împrumutul datorat comandanților vaselor de război și aceștia, ca să se scutească de vexațiuni juridice, n-au avut altă scăpare decât să conspire și să răstoarne guvernământul popular. La Heracleea[2], puțin timp după colonizare, demagogii pricinuiră de asemenea distrugerea democrației. Prin nedreptățile lor, ei au silit pe cetățenii puternici să părăsească orașul; însă exilații se uniră și, venind contra poporului, îi smulseră toată puterea sa.

§3. Democrația din Megara[3] a fost nimicită aproape în același mod. Demagogii, spre a-și crea confiscări largi, făcură să fie exilați mai mulți cetățeni fruntași, ceea ce mări în puțin timp numărul exilaților; ei se reîntoarseră în curând și, după ce au învins poporul în luptă regulată, întemeiară un guvernământ oligarhic. Aceasta a fost și la Cume[4] soarta democrației pe care o răsturnă Trasimach. Observația multor fapte asemenea arată că mersul obișnuit al revoluțiilor în democrație este acesta: uneori demagogii, vrând să se facă plăcuți poporului, ajung a răscula clasele de sus ale statului din cauza nedreptăților ce le săvârșesc contra lor cerând împărțirea pământurilor și încărcându-le cu toate cheltuielile publice; alteori, pentru a dobândi confiscarea averilor mari se mulțumesc cu calomnia.

§4. In timpurile vechi, când același personaj era și demagog și general, guvernământul se schimba repede în tiranie și aproape toți vechii tirani au început ca demagogi. Dacă acele uzurpări erau atunci mult mai frecvente decât astăzi, motivul este simplu: în epoca aceea trebuia să fi ieșit din rândurile armatei spre a fi dema-

1. Cos, patria lui Hipocrate. Vezi Herodot, *Polymnia,* cap. 163.

2. Vezi mai jos, cap. V, §5. Evenimentul de care e vorba aici poate să fi avut loc în anul 364 a. Chr. la Heracleea din Pont. (Vezi Susemihl, cap. II, nota 1555).

3. Vezi mai sus cap. II, §6.

4. E vorba de Cume din Eolida. Erau mai multe orașe cu același nume și de "Mat în special Cume de lângă Neapole. Vezi cartea II, cap. V §12.

gog; căci lumea nu ştia să se folosească cu dibăcie de cuvânt. Astăzi, datorită progresului retoricii, este de ajuns să ştii să vorbeşti bine ca să ajungi a fi şeful poporului; însă oratorii nu uzurpă pe loc, din cauza neştiinţei lor militare, sau cel puţin lucrul este foarte rar.

§5. Ceea ce făcea ca tiraniile să fie mai numeroase în vremea aceea faţă de a noastră era faptul că se concentrau puteri enorme într-o singură magistratură: martor pritaneul din Milet[1], în care magistratul învestit cu această funcţie întrunea atribuţii atât de numeroase şi de puternice. Se mai poate adăuga că.în această epocă statele erau foarte mici. Poporul ocupat la câmp cu lucrările care-l hrăneau, îi lăsa pe şefii ce şi-i dăduse să uzurpe tirania, numai să fi fost militari destoinici. Numai câştigând încrederea poporului, toţi ajungeau totdeauna la scopul lor; iar mijlocul de a o câştiga era de a se declara duşmanul bogaţilor. Aşa a fost cu Pisistrate, la Atena, când aţâţă răscoala contra oamenilor de la şes[2]; tot astfel pe Teagene, la Megara, după ce a măcelărit turmele bogaţilor, cu care le-a prins pe malurile fluviului. Numai învinovăţind pe Dafneus[3] şi pe bogaţi, Dionysios reuşi să facă să fie numit tiran. Ura pe care o jurase cetăţenilor bogaţi îi câştigă încrederea poporului, care îl luă drept amicul său cel mai sincer.

§6. Câteodată, o formă mai nouă de tiranie înlocuieşte pe una mai veche. Când funcţiile se dau cu alegerea poporului şi tară nici o condiţie de cens, oamenii care sunt la putere se fac demagogi şi îşi pun toate ostenelile să facă poporul suveran absolu chiar al legilor[4]. Ca să se înlăture răul acesta ori cel puţin să-l facă mai rar, se poate face să se voteze pe triburi separate pentru numirea magistraţilor în loc de a se reuni poporul în adunare generală.

Acestea sunt aproape toate cauzele care duc la revoluţii statele democratice.

1. Vezi Diodor Sicilianul, cartea XII, cap. XXVII.
2. Locuitorii Aticei se împărţeau în trei clase: ţărmurenii, câmpenii şi muntenii-
3. General siracuzan, asasinat de Dionysios.
4. Vezi cartea VI, cap. IV. §4.

CAPITOLUL V

§1. în oligarhie, cauzele cele mai evidente de frământări sunt două: una este apăsarea claselor inferioare, care primesc atunci pe cel dintâi apărător, oricare ar fi, care vine în ajutorul lor; cealaltă, mai frecventă, când şeful mişcării iese chiar din rândurile oligarhiei. Astfel a fost la Nanos, Lygdamis[1], care ajunse mai târziu tiranul concetăţenilor săi.

§2. Cât despre cauzele exterioare care răstoarnă oligarhia, ele pot fi foarte diverse. Câteodată oligarhii înşişi, însă nu cei ce sunt la putere, împing la schimbări când dregătoriile sunt concentiatc într-un număr foarte mic de mâini, ca la Marsilia, Istros, la Heracleea şi în mai multe alte state. Cei care erau înlăturaţi de la guvernământ se agitară până când obţinură folosinţa puterii deodată şi pentru tată şi pentru cel mai mare 'dintre fraţi, apoi pentru toţi fraţii mai mici. în câteva state, legea interzice într-adevăr tatălui şi fiilor de a fi în acelaşi timp magistraţi; în alte părţi, cei doi fraţi, unul mai vârstnic, celălalt "mai tânăr, sunt supuşi aceleiaşi excluderi. La Marsilia[2], oligarhia fdeveni mai republicană; la Istros, ea se schimbă în cele din urmă în democraţie. La Heracleea[3], corpul oligarhilor se mări până la a cuprinde şase sute de membri.

§3. La Cnida[4], revoluţia se iscă dintr-o răzvrătire aprinsă de Rătre bogaţii înşişi în sânul lor; puterea era restrânsă acolo la câţiva cetăţeni; tatăl, cum am spus, nu putea să fie magistrat odată cu fiul, iar dintre fraţi, numai cel mai mare putea ocupa funcţii [publice. Poporul profită de discordia bogaţilor şi, alegându-şi un

1. Către 510 a. Chr.

l 2. Aristotel analizase şi Constituţia Marsiliei. Ateneu o atestă în cartea XIII, Pag. 576 şi, citând lucrarea lui Aristotel despre Constituţia Marsiliei, citează o jPmilie aristocratică, a Protiazilor, coborâtoare din primii fondatori, care avea •"fluenţă suverană. Vezi Strabon, cartea IV, cap. I, §5. Guvernământul Marsiliei i*a oligarhic pe când scria Strabon.

B 3 . E vorba, probabil, tot de Heracleea din Pont. Vezi mai sus, cap. IV, §2 şi mai Ps. cap. acesta. ij5.

• 4. Colonia aceasta a Spartei era supusă unei oligarhii foarte puternice.

şef dintre ei, acesta puse, îndată după biruinţa sa, stăpânire pe putere, căci menirea slăbeşte repede partidul pe care îl împarte. La Eritreea[1], sub vechea oligarhie a Basilizilor, cu solicitudinea reală a şefilor guvernământului, a căror singură greşeală era că erau puţin numeroşi, poporul nemulţumit cu administraţia lor răsturnă oligarhia.

§4. Printre cauzele de revoluţii pe care le poartă oligarhiile în propriul lor sân trebuie să socotim şi agitaţia oligarhilor, care se fac demagogi; căci oligarhia are şi ea demagogii săi şi aceştia pot fi de două feluri. Mai întâi demagogul se poate întâlni chiar printre oligarhi, oricât ar fi de puţin numeroşi; astfel, la Atena, Caricles[2] a fost negreşit un demagog printre cei treizeci, iar Frinicus[3] a jucat acelaşi rol printre cei patru sute.

§5. Ori membrii oligarhiei se fac şefii claselor de jos; astfel, la Larissa[4], păzitorii cetăţii se făcură linguşitorii poporului, care avea dreptul de a-i numi. Aceasta este soarta tuturor oligarhiilor în care membrii guvernământului n-au puterea exclusivă de a numi în toate funcţiile publice, dar unde aceste fucţii, deşi rămân privilegiul averilor mari şi al câtorva coterii, sunt totuşi supuse alegerii războinicilor sau a poporului. Se poate vedea, de exemplu, revoluţia din Abydos[5]. Acesta este pericolul care ameninţă şi oligarhiile în care tribunalele nu sunt formate chiar din membrii guvernământului; căci atunci însemnătatea hotărârilor judiciare aduce cu sine curtenirea poporului şi zguduirea ConstituţieL ca la Heracleea din Pont[6].

§6. în fine, aceasta se întâmplă ori de câte ori oligarhia caută să se concentreze prea mult; acei dintre oligarhi care reclamă egalitatea pentru ei sunt siliţi să cheme poporul în ajutorul lor.

O altă cauză de revoluţii pentru oligarhii se poate naşte din reaua conduită a oligarhilor, care risipesc averea lor personală în

1. Colonie ateniană în Ionia. Vezi nota 1571 din Susemihl.

2. Vezi Xenofon, *Hellen.,* cartea II, cap. III, §2. *Manor. Socral.* cartea I, cap. II, §3fl

3. Vezi Tucidide, cartea VIII, cap. 68 şi 90.

4. Oraş din Tesalia; vezi mai sus, cartea III, cap. I, §9.

5. Colonie a Miletului, pe Hellespont şi pe coasta Asiei Mici. Vezi mai sus, acelaşi cap., §9.

6. Vezi mai sus, cap. IV, §2, în cap. acesta, §10 şi cartea IV, cap. V, §7.

destrăbălări. O dată ruinați, ei se gândesc numai la revoluție și atunci ori pun mâna pe tiranie pentru ei înșiși, ori o pregătesc pentru alții, după cum llipparinus[1] o pregătea pentru Dionysios la Siracuza. La Amphipolis[2], falsul Cleotim aduse în oraș coloni din Chalcida și, o dată așezați, îi porni împotriva bogaților. La Egina, acela care conduse complotul asupra lui Cares[3] încercă să schimbe forma de guvernământ din aceeași pricină.

§7. Câteodată, în loc de a schimba Constituția, oligarhii ruinați jefuiesc tezaurul public, iar atunci sau discordia se ivește între ei, sau revoluția iese din rândurile cetățenilor, care gonesc cu forța pe hoți. Astfel a fost revoluția din Apollonia din Pont[4].

Când unirea domnește în oligarhie, ea este puțin expusă[5] să e distrugă ea însăși. Se poate găsi proba în guvernământul de la arsala[6]. Membrii oligarhiei, deși într-o excesivă minoritate, se icep acolo, mulțumită moderației lor înțelepte, să comande unei ari mase de popor.

§8. Dar oligarhia este pierdută când o altă oligarhie se ivește sânul său. Aceasta are loc când, guvernământul întreg nefiind, ompus decât dintr-o slabă minoritate, membrii acestei minorități -au totuși parte la magistraturile suverane; dovadă revoluția din lis[7], a cărei constituție foarte oligarhică nu îngăduia intrarea în nat decât, unui număr foarte mic de oligarhi, pentru că scaunele, număr de nouăzeci, erau pe viață, iar alegerile, mărginite la iliile puternice[8], nu erau mai bune ca la Lacedemona..

§9. Revoluția atinge oligarhiile în timp de război ca și în timp pace. In timp de război, guvernământul se ruinează din încredere față de popor, pe care se vede silit a-l întrebuința spre a

1. Frate sau cumnat al lui Dionysios bătrânul. Vezi Diodor Sicilianul, cartea VI, cap. VI, §2 și Plutarh, *Viata lui Dionysos.*

2. **Vezi mai sus, cap. II, 11, revoluția din** *Amphipolis.*

3. Cares este generalul atenian care a fost bătut la Cheroneea în 338 a. Chr.

4. Vezi mai sus cap. II, §11.

5. Istoria oligarhiei din republica Veneției atestă această observație, făcută și de ton în *Republica VIII,* **545 c.**

6. Vezi Xenofon, *Hellen.,* **cartea VI, cap. I.**

7. Elis, capitala Elidei, la vestul Peloponesului. Guvernământul său se apropie t de al Spartei. Vezi Tucidide cartea V, cap. 47.

8. Vezi cartea II, cap. VI, §18.

alunga pe inamic. Atunci ori şeful unic, în mâinile căruia se încredinţează puterea militară, uzurpă tirania, ca Timofan[1] la Corint, ori, dacă şefii armatei sunt numeroşi, ei îşi creează pentru ei înşişi şi prin violenţă o oligarhie dinastică[2]. Câteodată, de asemenea, de teama acestor două pericole, oligarhiile au dat drepturi politice poporului, ale cărui forţe ele erau datoare să le întrebuinţeze. în timp de pace, ca urmare a neîncrederii reciproce, încredinţează paza soldaţilor sub comanda unui şef care nu aparţine nici unui partid politic, dar care adesea ştie să devină stăpânul tuturor, lată ceea ce făcu Simos la Larissa sub domnia Alevazilor[3], care îi încredinţară conducerea, şi ceea ce se văzu la Abydos[4] sub domnia asociaţiilor, dintre care una era aceea a lui Ifiade.

§10. Adesea, revoluţia are drept cauze violenţele oligarhilor înşişi unii faţă de alţii. Căsătorii, procese sunt pentru ei prilejuri suficiente ca să răstoarne statul. Am citat deja[5] câteva fapte de primul fel. La Eretria[6], oligarhia călăreţilor a fost răsturnată de către Diagoras, jignit în pretenţia sa de căsătorie. Sentinţa unui tribunal a pricinuit revoluţia din Heracleea[7]; o afacere de adulter pe aceea din Teba. Pedeapsa era meritată, însă mijlocul a fost revoluţionar, la Heracleea, contra lui Evetion, la Teba, contra lui Arhias[8]. îndârjirea duşmanilor lor a fost aşa de violentă, încât au fost expuşi amândoi în piaţa publică, legaţi de stâlp.

§11. Multe oligarhii s-au pierdut prin excesul despotismului lor şi au fost răsturnate chiar de către membrii guvernământuhr care aveau să se plângă de unele nedreptăţi. Aşa este istori oligarhiilor din Cnidos şi Chios. Câteodată, un eveniment cu tot întâmplător aduce revoluţia în republică şi oligarhii. în ace

1. Timofan, fratele lui Timoleon, care a pus să-1 asasineze.

2. Vezi accepţiunea acestui cuvânt la Aristotel, cartea II, cap. 7, §7.

3. Alevazii, mare familie din Tesalia, care ziceau că se trag din Hercule. Vea mai sus, §5.

4. Vezi mai sus, cap. acesta, §5.

5. Vezi mai sus, cap. III. §3.

6. Eretria, oraş în Eubeea.

7. Vezi mai sus, cap. acesta, §5 şi cartea IV, cap. V, §7

8. Arhias, polemarh (comandant militar) al Tebei în 379; oligarh prieten Spartei şi favorit al lui Agesilau. Evetion a răsturnat regimul oligarhic 0 Heracleea Pontică cam în acelaşi timp.

sisteme, se impun condiţii de cens pentru intrarea în senat şi în tribunale şi pentru celelalte funcţii. Or, adesea primul cens s-a fixat după situaţia momentului, astfel ca să dea puterea în oligarhie numai câtorva cetăţeni şi claselor mijlocii în republică, însă când bunăstarea începe să se întindă în urma păcii ori a altor condiţii prielnice, proprietăţile, deşi rămân aceleaşi, îşi măresc mult valoarea şi plătesc de mai multe ori censul, astfel că în cele din urmă toţi cetăţenii ajung în toate slujbele. Uneori, această revoluţie are loc treptat şi se întemeiază încetul cu încetul, fără să se bage de seamă; alteori ea se săvârşeşte mai repede.

§12. Acestea sunt cauzele revoluţiilor şi ale răzvrătirilor în oligarhii. Adaug că, în general, oligarhiile şi democraţiile se prefac în sisteme politice de aceeaşi speţă, mai curând decât în sisteme opuse. Astfel, democraţiile şi oligarhiile legale devin democraţii şi oligarhii violente; şi reciproc.

CAPITOLUL VI

§1. în aristocraţii, revoluţia poate proveni mai întâi, din cauză că funcţiile publice sunt partea unei minorităţi prea restrânse. Am recunoscut[1] că acesta este un motiv de frământare I şi în oligarhii, căci aristocraţia este un fel de oligarhie; şi în una şi ;7în cealaltă, puterea aparţine unor minorităţi, deşi minorităţile acestea au în fiecare caractere dosebite. Tocmai faptul acesta face să se ia adesea aristocraţia drept o oligarhie. Speţa de revoluţie, | despre care vorbim se produce aici în mod necesar mai ales în trei Bazuri. Mai întâi, când se găseşte în afara guvernământului o masă de cetăţeni care, plini de mândrie, se simt prin meritul lor egalii tuturor celor ce-i încojoară, spre exemplu aceia care în Sparta se numeau parthenieni[2] şi ai căror strămoşi erau deopotrivă de însemnaţi ca şi aceia ai celorlalţi spartani; s-a descoperit o conspiraţie printre ei şi guvernământul îi trimise să fundeze o colonie •a Tarent.

P 1. Vezi mai sus, cap. V, §2.

· 2. In timpul primului război al Messeniei, 708 a. Chr. Vezi Strabon, cartea VI, ‘‘P. III.

§2. Apoi în al doilea rând, când oamenii eminenți care nu-s mai prejos ca merit nimănui sunt nedreptățiți de către alții care sunt în situații mai înalte ca ale lor; astfel a fost Lysandru[1], pe care-l nedreptățiră regii Lacedemonei. în fine, când se respinge din orice funcție un om de inimă, ca Cinadon[2], care a încercat lovitura aceea îndrăzneață contra spartanilor sub domnia lui Agesilau.

Revoluția se mai naște în aristocrație și din mizeria extremă a unora și din bogăția nemăsurată a altora; iar acestea sunt urmările destul de obișnuite ale războiului. Tot asemenea a fost și situația Spartei în timpul războaielor Messeniei, cum probează poemul lui Tirteu[3], numit *Eunomia.* Câțiva cetățeni ruinați de război ceruseră împărțirea pământurilor. Câteodată, revoluția are loc în aristocrație pentru că un anumit cetățean care este putenic pretinde să devină și mai puternic spre a uzurpa toată puterea în profitul său.

Aceasta a încercat în Sparta se spune, Pausanias[4], general suprem al Greciei în timpul războiului mezic și Hannon[5] la Cartagina.

§3. Răul cel mai funest pentru viața republicilor și a aristocrațiilor este călcarea dreptului politic așa cum îl recunoaște Constituția. Ceea ce pricinuiește revoluția atunci este, pentru republică, faptul că elementul democratic și elementul oligarhic nu se găsesc în proporția cuvenită și, pentru aristocrație, faptul că aceste două elemente și meritul sunt rău combinate. însă neunirea se pronunță mai ales între cele două elemente dintâi, vreau să spun democrația și oligarhia, pe care caută să le unească republicile și cele mai multe aristocrații.

§4. Contopirea totală a acestor trei elemente este tocmai ceea ce face aristocrațiile diferite de ceea ce se numește republică

1. Vezi mai sus, cap. I, §5 și *Viața lui Lysandru* **de Plutarh.**

2. Xenofon, *Helen.* **cartea III, cap. III, §4.**

3. Tirteu a fost trimis la Atena și la Lacedemona în al doilea război al Messeniei, în 684 a. Chr. Nu ne-a rămas poemul *Eunomia.*

4. Vezi mai sus, cap. I, §5 și cartea IV, cap. XIII, §13. Vezi și Tucidide, cartea I, cap. 133 și urm.

5. Vezi mai sus, cartea II, cap. VIII, §1 și-Justin, cartea XXI, cap. IV.

și le dă mai multă ori mai puțină stabilitate; căci se rânduiesc printre aristocrații toate guvernămintele ce înclină spre oligarhie și printre republici, toate acelea ce înclină spre democrație. Formele democratice sunt cele mai solide dintre toate, pentru că în ele majoritatea domină și pentru că egalitatea aceasta de care lumea se bucură în ele o face să țină la Constituția care le-o dă. Bogații, din contră, când Constituția le asigură o superioritate politică, caută numai să-și mulțumească orgoliul și ambiția.

§5. De altfel, în orice parte se aplică principiul guvernământului, el degenerează totdeauna, grație influenței celor două partide contrare, care cugetă totdeauna numai la creșterea puterii lor: republica, în demagogie; aristocrația, în oligarhie. Or tocmai din contră, aristocrația degenerează în demagogie, când cei mai săraci, victime ale apăsării, fac să predomine principiul opus, și republica în oligarhie; căci singura Constituție stabilă este aceea care acordă egalitate în proporția meritului și care știe să garanteze drepturile tuturor cetățenilor.

§6. Schimbarea politică de care am vorbit s-a produs la Thurium.' Mai întâi pentru că condițiile de cens puse funcțiilor ublice fiind prea ridicate, au fost reduse, iar magistraturile mulțite; și apoi pentru că cetățenii fruntași, în ciuda voinței gii, acaparaseră toate proprietățile publice, căci Constituția cu tul oligarhică le îngăduia să se înavuțească după placul lor. însă porul oțelit în lupte deveni după puțină vreme mai tare decât Idații care îi apărau și reduse proprietățile tuturor celor care le eau prea mari.

§7. Amestecul acesta de oligarhie pe care îl au toate aristoițiile este tocmai ceea ce îngăduie cetățenilor fruntași să facă averi ea mari. în Lacedemona, toate proprietățile s-au îngrămădit în iteva mâini și acolo cetățenii puternici pot să facă ce vor și să ntracteze legături de familie după interesele lor personale. Repuica din Locris s-a năruit fiindcă i-a permis lui Dionysios să se cătorească acolo. O catastrofă asemănătoare nu s-ar fi întâmplat niodată nici în democrație, nici într-o aristocrație înțelept temperată.

De cele mai multe ori, revoluțiile în aristocrații se fac fără să bage de seamă, printr-o distrugere nesimțită. Ne amintim că.

vorbind despre principiul general al revoluțiilor, am spus[1] că trebuie să mai numărăm printre cauzele care le produc deviațiile de principiu, chiar cele mai ușoare. Mai întâi se nesocotește un punct neînsemnat al constituției; apoi se ajunge fără greutate să se schimbe un altul, care este ceva mai grav, până ce, în cele din urmă, se ajunge să se schimbe principiul în întregime.

§8. Voi cita din nou exemplul din Thurium. O lege limita la cinci ani funcțiile de general; câțiva tineri războinici, care se bucurau de o influență mare printre soldați și care, în disprețul lor față de dregători, credeau că le pot lua lesne locurile, încercară mai întâi să modifice legea aceasta și să dobândească prin voturile poporului, care era gata să le dea, perpetuitatea funcțiilor militare. Mai întâi, magistrații pe care îi privea chestiunea aceasta și care se numeau cosenatori, au vrut să se împotrivească; cu toate acestea, închipuindu-și că această concesie va garanta stabilitatea restului legilor, ei cedară ca și ceilalți. Insă când, mai târziu, au vrut să împiedice schimbări noi[2], n-au mai putut; și republica deveni nu după mult timp o oligarhie violentă în mâna acelora care încercaseră cea dintâi inovație.

§9. Se poate spune în general despre toate guvernămintele că pier uneori din pricini lăuntrice de distrugere, alteori din cauze din afară; spre exemplu, când la porțile lor se află un sta constituit pe un principiu opus principiului lor[3] sau când dușmanul acesta, oricât de depărtat este, are o mare putere. Vedeți lupta Spartei și a Atenei: pretutindeni atenienii răsturnau oligarhiile, pe când lacedemonienii răsturnau Constituții democratice.

§10. Cam acestea sunt cauzele de răzvrătire și de revoluți în diversele spețe de guvernăminte republicane.

1. Vezi mai sus, cap. II, §3

2. Vezi mai sus, același cap., §6.

3. Cauza aceasta a pus Franța după revoluție în conflict cu toată Europa, precum și în zilele noastre pe Rusia sovietică în conflict cu toate celelalte state. • iferența de principii este astăzi obstacolul cel mai grav pentru pacea continentului.

CAPITOLUL VII

§1. Să cercetăm acum care sunt, pentru state în general şi pentru fiecare din ele în parte mijloacele de conservare. Un prim punct evident este că dacă cunoaştem cauzele care ruinează statele, cunoaştem şi cauzele care le conservă. Contrariul produce totdeauna contrariul şi ruina este opusul conservării.

§2. în toate statele bine constituite, grija dintâi pe care trebuie s-o avem este să nu ne îndepărtăm în nimic de lege şi să ne ferim cu cea mai mare băgare de seamă de a-i aduce vreo vătămare cât de uşoară. Ilegalitatea sapă pe tăcute statul, după cum mici cheltuieli, repetate adesea, ruinează în cele din urmă averile. Nu se bagă de seamă pierderile încercate; pentru că oamenii nu le suferă deodată, ele scapă observării şi înşală cugetul, ca paradoxul acesta al sofiştilor: „Dacă fiecare parte este mică şi întregul trebuie să fie mic,,. Or aceasta este o idee care este totodată o idee în parte adevărată şi în parte falsă, căci totalitatea, întregul nu este mic, ci numai se alcătuieşte din părţi care sunt mici. Trebuie deci să se prevină aici răul de la origine, în al doilea rând, nu trebuie să ne încredem în aceste înşelăciuni, în aceste sofisme ce se urzesc contra poporului; faptele sunt de faţă spre a le condamna necondiţionat. Am spus mai sus[1] ce înţelegem prin sofisme politice.

§3. Dar ne putem convinge că multe aristocraţii şi chiar câteva oligarhii îşi datoresc durata lor mai puţin perfecţiunii Constituţiei lor, cât purtării prevăzătoare a guvernanţilor, atât în relaţiile lor cu cetăţenii, cât şi cu colegii lor; atenţi a evita orice nedreptate cu privire la aceia care sunt înlăturaţi din funcţii, ei nu uită niciodată să cheme pe şefii lor la mânuirea afacerilor, ferindu-se de a jigni în prejudecăţile lor de consideraţie pe cetăţenii care o pretind şi masele, în interesele lor materiale; mai ales păstrând între ei şi printre toţi aceea care iau parte la administraţie

1 **1. Cartea VI, cap. X, §6.**

forme cu totul democratice; căci între egali, acest principiu al egalității, pe care democrații cred că-1 găsesc în suveranitatea majorității, nu este numai just, ci mai este și util.

§4. Dacă deci membrii oligarhiei sunt numeroși, va fi bine ca mai multe din instituțiile care o alcătuiesc să fie cu totul populare; ca, spre exemplu, magistraturile să dureze numai șase luni, pentru ca toți oligarhii care sunt egali între ei să le poată exercita pe rând. Chiar prin faptul că sunt egali, ei formează un fel de popor; și aceasta este într-atât de adevărat, încât se pot ridica, cum am spus, demagogi dintre ei. Această durată scurtă a funcțiilor mai este un mijloc de a preveni, în aristocrații și oligarhii, dominația minorităților violente[1]. Când cineva rămâne puțin timp în funcții, nu îi este așa de ușor de a face răul ca atunci când rămâne timp îndelungat. Numai durata prea mare a puterii aduce tirania în statele oligarhice și democratice. Sau și într-o parte și într-alta, singuri cetățenii puternici țintesc la tiranie: aici demagogii, acolo membrii minorității ereditare; sau năzuiesc spre tirania unii magistrați învestiți cu o putere mare, după ce au exercitat-o timp îndelungat.

§5. Statele se conservă nu numai fiindcă pricinile de ruină sunt îndepărtate, dar câteodată și fiindcă ele sunt iminente; frica face atunci ca guvernanții să se ocupe cu îndoită grijă[2] de afacerile publice. Astfel, magistrații care țin la păstrarea Constituției trebuie câteodată, presupunând foarte apropiate primejdii îndepărtate, să deștepte temeri de felul acesta, pentru ca cetățenii să vegheze ca o strajă de noapte și să nu părăsească paza cetății. Pe lângă aceasta, trebuie să se încerce a preveni luptele și neînțelegerile cetățenilor puternici numai prin mijloace legale și de a-i apăra pe aceia care sunt în afară de ceartă mai înainte ca ei să ia parte personal la ea. Dar a recunoaște astfel simptomele răului nu e dat primului venit, ci pătrunderea aceasta o are numai omul de stat.

§6. Pentru a împiedica, în oligarhie și în republică, revoluțiile pe care le poate cauza cantitatea censului, când el rănr

1. Vezi mai sus, cartea VI (4), cap. V, § 1.

2. Vezi Montesquieu, *L'Esprit des Lois,* cartea VIII, cap. V, care face acele constatări.

neschimbat în mijlocul creşterii generale a numerarului, se cuvine a revedea cotele, comparându-le cu trecutul fie în toţi anii, în statele în care censul este anual, fie, în statele mari, la fiecare trei sau cinci ani. Dacă veniturile au crescut ori au scăzut în comparaţie cu cele ce au servit la început de bază drepturilor politice, trebuie, în virtutea unei legi, să se ridice ori, respectiv, să se coboare censul; a-l ridica proporţional bogăţiei publice, dacă ea a crescut, iar în caz de micşorare, a-l scădea într-o măsură egală.

§7. Dacă se nesocoteşte această precauţie în statele oligarhice sau republicane, se stabileşte îndată în acestea o oligarhie, iar în celelalte guvernământul ereditar şi violent[1] al unei minorităţi; sau demagogia ia locul republicii, iar republica sau demagogia ia locul oligarhiei.

Un punct deopotrivă de important pentru democraţie, oligarhie, într-un cuvânt pentru orice guvernământ, este de a veghea ca nici o superioritate disproporţionată să nu se ridice în stat, de a da funcţiilor puţină însemnătate şi o lungă durată, neatribuindu-le dintr-o singură dată o autoritate prea întinsă; căci puterea corupe pe cineva şi nu toţi oamenii sunt capabili de a suporta prosperitatea. Dacă nu s-a putut organiza puterea pe aceste baze, cel puţin trebuie să ne ferim de a o lua înapoi deodată, după cum s-a dat în mod neprevăzător; trebuie s-o restrângem puţin câte puţin.

§8. Dar mai ales chiar printre legi trebuie să se prevină formarea acestor superiorităţi de temut care se sprijină pe mărimea averii şi pe forţele unui partid numeros. Când n-a fost -posibil a le împiedica să se formeze, trebuie a face astfel încât ele să se ducă în străini să-şi desfăşoare însemnătatea lor. Pe de altă ţparte, pentru că inovaţiile se pot introduce mai întâi în moravurile particularilor, trebuie să se creeze o magistratură însărcinată a supraveghea pe cei a căror viaţă nu este în acord cu Constituţia[2]:

f 1. Vezi mai sus, cartea VI (4), cap. V, §1.

2. Motivul acesta a creat la Roma cenzura. Aristotel a ghicit, fără a avea un pxemplu înaintea ochilor, însemnătatea ce putea căpăta o asemenea magistratură fctr-o republică bine guvernată. Vezi Rousseau, *Contractul Socia*, cartea IV, cap. EVH. Platon a propus cenzura numai pentru magistraţi, dar el a organizat cu multă Wyâ responsabilitatea puterii, despre care Aristotel n-a vorbit deloc. Vezi *Legile,* . SUtea XII, pag. 945-6.

în democrație, cu principiul democratic, în oligarhie, cu principiul oligarhic. Această instituție s-ar introduce de asemenea în toate celelalte guvernăminte. Pentru motive de același ordin nu trebuie a se pierde niciodată din vedere creșterea prosperității și a averii pe care o pot dobândi diversele clase ale societății; iar mijlocul de a preveni răul este de a încredința elementelor opuse din stat puterea și mânuirea afacerilor; înțeleg prin elemente opuse pe de o parte pe oamenii de seamă și plebea, iar pe de altă parte pe săraci și bogați. Trebuie să avem grijă ori de a strânge într-o unire desăvârșită[1] pe săraci și bogați, ori mai bine să întărim clasa mijlocie; căci numai așa se împiedică revoluțiile ce se nasc din inegalitate.

§9. Iată o preocupare de căpetenie în orice stat: trebuie procedat astfel, prin legiuire sau prin orice alt mijloc tot așa de puternic, încât funcțiile publice să nu îmbogățească niciodată pe aceia care le dețin. în oligarhii mai cu seamă, lucrul acesta este de cea mai mare însemnătate. Masa cetățenilor nu se revoltă atât din pricină că este înlăturată de la funcții, înlăturare care se compensează pentru ei cu folosul de a-și vedea de treburile proprii, cât se indignează la gândul că magistrații fură banul public; căci atunci au două motive de a se plânge, pentru că ei sunt lipsiți în același timp și de putere și de profitul pe care îl aduce.

§10. O administrație cinstită, când se poate întocmi în stat, este chiar singurul mijloc de a face să coexiste în stat democrația și aristocrația, adică a recunoaște cetățenilor de seamă și mulțimii pretențiile lor respective. într-adevăr, principiul popular constă în facultatea dată tuturor de a ajunge în slujbe; principiul aristocratic constă în a le încredința numai cetățenilor fruntași. Această combinație se înfăptuiește când slujbele nu sunt lucrative. Atunci, săracii, care n-ar avea de câștigat nimic, nu vor năzui la putere și

1. Astfel, în timpul revoluției franceze, starea a treia se îmbogățise și se luminase mult, fără ca clasele privilegiate ori regalitatea să fi prins de veste. Ar fi fost cuminte să i se recunoască o parte în conducerea afacerilor publice, sistemul acela început de departe și urmărit statornic ar fi îndulcit desigur mare» catastrofă, unde pieri monarhia și nobilimea. Aceeași aplicație la revoluția rusă oi», 1917. Guvernul țarului, nefiind în stare să-și cunoască clar interesele de a chema 1» viața publică treptat marea masă a poporului, s-a prăbușit împreună cu monarhia H> catastrofa uriașă la care am asistat cu toții.

își vor vedea mai bine de interesele lor personale; bogații vor putea primi puterea, pentru că ei n-au trebuință să-și mărească averea jefuind avuția publică. în **modul acesta, săracii se vor îmbogăți văzându-și** de **treburile lor, iar clasele** de **sus nu vor fi silite să asculte de primii veniți.**

§11. De **altfel, spre a evita delapidarea banului public, să se hotărască a se da socoteală în fața tuturor cetățenilor adunați și a se afișa copii**[1] **după ele în fratrii, în cantoane și în triburi; și pentru ca magistrații să fie integri, să fie răsplătiți cu onoruri cei care se disting prin buna lor administrație.**

în democrații trebuie a se împiedica nu numai faptul ca cetățenii să ajungă a împărți avuția bogaților, dar și uzufructul ei, ceea ce în câteva state are loc prin mijloace indirecte. Este **de asemenea mai bine să nu se dea voie bogaților să ajute la cheltuielile publice însemnate, dar fără folos real, ca reprezentațiile teatrale**[2]**, serbările făcliilor**[3] **și alte cheltuieli de felul acesta.**

§12. în **oligarhii, din contră, grija guvernului trebuie să fie foarte vie pentru săraci; iar dintre slujbe, trebuie să li se dea acelea care sunt plătite.** Trebuie **să se pedepsească orice injurie a bogaților contra lor mai aspru decât injuriile bogaților între ei.** Sistemul **oligarhic mai are și un interes foarte mare ca moștenirile să se dobândească numai prin drept de naștere, iar nu cu titlu de donație și să nu se poată cumula niciodată mai multe.** Prin **mijlocul acesta, într-adevăr, averile tind a se nivela și mai mulți săraci ajung la bună stare.**

§13. O **instituție deopotrivă folositoare oligarhiei și democrației este de a asigura egalitatea sau chiar întâietatea, în ce** privește toate **slujbele care nu sunt de primul rang în stat, cetățenilor** care **dețin o mai mică parte din puterea politică: în democrație, bogaților; în oligarhie, săracilor.** Cât **privește aceste**

1. **In Atena, conturile statului erau gravate pe piatră și expuse în public, ca și decretele poporului.**

2. **Se știe că în Atena corurile de muzică și dansurile erau întreținute din cheltuiala cetățenilor bogați.**

3. **Erau niște serbări în care se făceau curse cu făclii în mână. lampadoforiile. Wzi Cicero.** *De oficiil,,* **cartea II, cap. LIV.**

înalte funcţii, ele trebuie să fie, toate sau cel puţin cea mai mare parte, încredinţate numai în mâna cetăţenilor care se bucură de drepturile politice.

§14. Exercitarea funcţiilor supreme cere de la cei ce le deţin trei calităţi: mai întâi, un patriotism sincer faţă de Constituţie, o mare deşteptăciune în afaceri şi, în al treilea rând, o virtute şi o cinste potrivită, în fiecare speţă de guvernământ, cu principiul special pe care el se bazează; căci dreptul variind[1] după diversele Constituţii, trebuie ca şi justiţia să se modifice după fiecare din ele. Dar aici se pune o întrebare. Cum trebuie să hotărâm şi să alegem când toate calităţile cerute nu se găsesc reunite în aceeaşi persoană? Spre exemplu, dacă cutare cetăţean, înzestrat cu mare talent militar, este necinstit şi puţin devotat Constituţiei şi dacă cutare altul, foarte cinstit şi partizan sincer al Constituţiei, nu are capacitate militară, pe care din doi să-l alegem?

§15. în acestea, se pare că trebuie să ne silim a cunoaşte bine două lucruri: care este calitatea vulgară şi care este calitatea rară. Astfel, pentru gradul de general, trebuie să ne orientăm mai mult după experienţa lui decât după cinste, căci cinstea se găseşte mult mai lesne decât talentul militar. Pentru paza tezaurului public, se cuvine să luăm cu totul altă hotărâre. Funcţiile de vistiernic reclamă mult mai multă cinste decât au cea mai mare parte a oamenilor, pe câtă vreme doza de pricepere necesară spre a le împlini este foarte comună. Dar, va putea zice cineva, dacă un cetăţean este totodată foarte capabil şi devotat Constituţiei, la ce să-i mai ceri pe deasupra şi virtute? Cele două calităţi pe care le posedă nu-i vor fi îndestulătoare spre a lucra bine? Nu, fără îndoială, fiindcă aceste două calităţi eminente pot fi reunite cu patimi neînfrânate. Oamenii, chiar în interesele lor proprii, pe care le cunosc şi le iubesc, nu se servesc totdeauna prea bine pe ei. înşişi; cine garantează că nu vor face acelaşi lucru uneori şi când va fi vorba de interesul obştesc?

§16. în general, orice parte din legiuire care, după teoriile noastre, sprijină principiul însuşi al Constituţiei este esenţială conservării statului. Dar obiectul cel mai important este, precum

1. Vezi cartea [II, cap. V, §8, §9 şi urm.

am repetat acest lucru deseori[1], de a face partea cetăţenilor care ţin la păstrarea Constituţiei mai puternică decât aceea care vrea căderea ei. Şi mai presus de orice, guvernanţii trebuie să se păzească mai ales de a nesocoti ceea ce neglijează astăzi toate guvernămintele corupte, adică moderaţia şi măsura în toate lucrurile. Multe instituţii în aparenţă democratice sunt tocmai acelea care ruinează democraţia; multe instituţii care par oligarhice distrug oligarhia.

§17. Când se crede a se fi descoperit principiul unic al virtuţii politice, guvernanţii îl împing orbeşte până la exces[2], dar greşeala este grosolană. Astfel, în obrazul omenesc, nasul, chiar de se depărtează de linia dreaptă, care este cea mai frumoasă, spre a se apropia de cel acvilin şi de cel cârn, poate totuşi să rămână destul de frumos şi plăcut; dar dacă s-ar împinge deformarea aceasta peste măsură, s-ar lua mai întâi părţii acesteia măsura justă ce trebuie să aibă şi, în fine, ea ar pierde orice aparenţă de nas, din cauza dimensiunilor sale proprii, care ar fi monstruoase, şi din cauza dimensiunilor prea mici ale părţilor vecine. Această observaţie, care s-ar putea aplica deopotrivă la oricare altă parte a obrazului, se aplică necondiţionat şi tuturor speciilor de guvernăminte.

§18. Democraţia şi oligarhia, chiar de s-ar depărta de Constituţia perfectă, pot fi constituite destul de bine spre a se menţine; dar dacă se exagerează principiul uneia ori alteia, mai întâi se vor face din ele guvernăminte mai rele, pentru ca în cele din urmă să fie reduse a nu mai fi deloc guvernăminte. Trebuie deci ca legiuitorul şi omul de stat să ştie a distinge bine printre măsurile democratice sau oligarhice pe acelea care conservă şi pe acelea care ruinează democraţia sau oligarhia. Nici unul din aceste guvernăminte n-ar putea fi şi nu s-ar păstra fără a cuprinde în sânul său bogaţi şi săraci. Dar când egalitatea vine să niveleze averile, Constituţia se schimbă în mod necesar; şi voind să se distrugă anumite legi făcute în vederea anumitor superiorităţi politice, se nimiceşte o dată cu ele şi însăşi Constituţia.

1. Vezi cartea VI (4), cap. X, §1; vezi şi cartea III, cap. XII, §5, unde se exprimă idei analoge.

2. Vezi Platon, *Legile,* cartea III, pag. 698 şi urm.

§19. Democraţiile şi oligarhiile săvârşesc aici o greşeală deopotrivă de gravă. în democraţii, unde mulţimea poate face în mod suveran legile, demagogii, cu atacurile lor neîntrerupte contra bogaţilor, împart totdeauna cetatea în două tabere, pe câtă vreme ei ar trebui să pară în cuvântările lor preocupaţi numai de interesele bogaţilor, după cum în oligarhii guvernământul ar trebui să pară că are în vedere numai interesul poporului. Oligarhii ar trebui mai ales să înceteze de a face jurăminte ca acelea pe care le fac astăzi[1], căci iată jurămintele pe care ei le fac în zilele noastre, în câteva state: „Voi fi duşmanul statornic al poporului; îi voi face tot răul ce i-l voi putea face". Lucrul ar trebui conceput într-un mod cu totul opus şi, luând o mască cu totul diferită, să spună tare în jurămintele de acest fel: „Nu voi face niciodată nici un rău poporului".

§20. Punctul cel mai important[2] dintre toate acelea despre care am vorbit pentru stabilitatea statelor, deşi este nesocotit pretutindeni în zilele noastre, este de a conforma educaţia cu principiul însuşi al Constituţiei. Legile cele mai utile, legile sancţionate de aprobarea unanimă a tuturor cetăţenilor devin cu totul iluzorii dacă moravurile şi educaţia nu corespund principiilor politice: democratice, în democraţie; oligarhice, în oligarhie; căci trebuie să se ştie bine că dacă un singur cetăţean este fără disciplină, statul însuşi ia parte la această dezordine.

§21.0 educaţie conformă Constituţiei nu este aceea care ne învaţă a face tot ceea ce place fie membrilor oligarhiei, fie partizanilor democraţiei, ci este aceea care ne învaţă să putem trăi sub un guvern oligarhic sau sub un guvern democratic. în oligarhiile de acum, fiii oamenilor de la putere[3] trăiesc în desfătare, pe când fiii săracilor se oţelesc în muncă şi în osteneli şi capătă dorul şi puterea de a face o revoluţie.

1. Stobeu, Sermo 41, jurământul tinerilor atenieni când erau înscrişi în listele cetăţeneşti.

2. Aristotel, convins de importanţa politică a educaţiei. îi consacră o carte }i jumătate. Montesquieu, toată cartea a IV-a din *L'Esprit des Lois.* **Rousseau a sens** *Emile.* **Convenţia organizează în Franţa întâia oară instrucţia publică. Vezi mai jos, cap.IX, §2.**

3. Vezi mai sus, în capitolul acesta, §8, câteva reflecţii asemănătoare.

§22. în democrații, mai ales în acelea care par constituite în modul cel mai democratic, interesul statului este tot așa de rău înțeles, pentru că lumea își face aici o idee foarte falsă despre libertate. După părerea comună, cele două caractere distinctive ale democrației sunt suveranitatea celui mai mare număr[1] și libertatea. Egalitatea este dreptul comun, iar această egalitate constă tocmai în faptul că voința majorității este suverană. Așa fiind, libertatea și egalitatea se confundă în facultatea lăsată fiecăruia de a face tot ce voiește: „Totul după plac"[2], cum zice Euripide. Acesta este un sistem foarte primejdios, fiindcă nu trebuie ca ascultarea statornică de Constituție să apară cetățenilor ca o sclavie; din contră, ei trebuie să găsească în ea salvarea.

Deci am enumerat aproape complet cauzele de revoluție și de ruină, de mântuire și stabilitate pentru guvernămintele republicane.

CAPITOLUL VIII

§1. Ne rămâne să vedem care sunt pricinile cele mai răspândite de răsturnare și conservare a monarhiei. Considerațiunile ce se cuvine a face cu privire la soarta regalităților și tiraniilor se apropie mult de acelea pe care le-am indicat relativ la statele republicane. Regalitatea se apropie de aristocrație, iar tirania se compune din elemente ale oligarhiei extreme și din demagogie, așa că ea este pentru supuși cel mai funest dintre sisteme, pentru că este formată din două guvernăminte rele și pentru că reunește lipsurile și viciile și ale unuia și ale celuilalt.

§2. De altfel, aceste două specii de monarhii sunt cu totul opuse chiar de la punctul lor de plecare. Regalitatea este creată de către clasele înalte, pe care trebuie să le apere contra poporului, iar regele însuși este luat din clasele înalte, printre care se.distinge prin virtutea sa superioară sau prin isprăvile glorioase pe care ea i le inspiră sau prin faima deopotrivă de meritată a rasei sale.

1. Vezi cartea VII, cap. I, §§6 și 11.

2. Nu se știe din ce piesă a lui Euripide e scoasă această expresie.

Tiranul, din contră, se trage din popor şi din masă, împotriva cetăţenilor puternici, a căror apăsare trebuie s-o combată.

§3. El poate fi lesne cunoscut din faptele sale. Aproape toţi tiranii, se poate zice, au fost la început demagogi care au câştigat încrederea poporului ponegrind pe cetăţenii fruntaşi. Câteva tiranii s-au format în felul acesta când statele erau deja puternice. Altele, mai vechi, erau doar nişte regalităţi care violau toate legile ţării şi pretindeau o autoritate despotică. Altele au fost întemeiate de oameni ajunşi în baza unei alegeri la cele mai înalte magistraturi, pentru că odinioară poporul dădea cu termen lung toate slujbele mari şi toate funcţiile publice. Altele, în sfârşit, au ieşit din guvernăminte oligarhice care încredinţaseră în mod imprudent unui singur individ atribuţiuni politice peste măsură de însemnate.

§4. Mulţumită acestor împrejurări, uzurparea era uşoară atunci pentru toţi tiranii; de fapt, era destul să vrea să devină tirani, pentru că ei aveau de mai înainte sau autoritatea regală, sau cea pe care o dă o înaltă consideraţie: aşa de pildă, Pheidon din Argos[1] şi toţi ceilalţi tirani care la început erau regi; de asemenea, toţi tiranii Ioniei[2] şi Phalaris[3], care la început fuseseră învestiţi cu înalte magistraturi; Panaetius la Leontium[4], Kypselos[5] la Corint, Pisistrate[6] la Atena, Dionysios la Siracuza[7] şi atâţia alţi tirani care, ca şi ei, au ieşit din demagogie.

§5. Regalitatea, o repet[8], se rânduieşte aproape de aristocraţie, întrucât, ca şi ea, este răsplata cinstei personale, a unei virtuţi eminente, a naşterii, a unor mari servicii aduse patriei ori a tuturor acestor calităţi reunite cu capacitatea. Toţi cei ce au făcut servicii mari cetăţilor, popoarelor sau care erau destul de puternici spre a le face au dobândit această demnitate înaltă: unii,

1. în al VHI-lea secol. Se zice că el a introdus în Peloponeş unitatea de măsuri şi greutăţi şi că a bătut cel dintâi monedă. Vezi-Herodot, *Erato,* **cap. 127, §4.**

2. Herodot, în *Melpomena,* **cap. 137, face istoria acestor tirani mici.**

3. Phalaris, tiran din Agrigent, 564 a. Chr.

4. Leontium, oraş vecin cu Siracuza.

5. Kypselos uzurpă tirania în Corint pe la anul 658 a. Chr.

6. Pisistrate, 550 a. Chr.

7. Dionysios la Siracuza, vezi mai sus, cap. IV, §5.

8. Vezi mai sus, §1.

prin victoriile lor, au apărat poporul de sclavie, ca Codrus[1]; alţii i-au dat libertatea, ca Cyrus; alţii, ca fondatori ai statului însuşi ori ca posesori ai teritoriului, ca regii spartanilor, ai macedonenilor şi ai molossilor[2].

§6. Regele are menirea specială de a veghea ca cei ce au averi să nu fie nedreptăţiţi în avuţia lor şi ca poporul să nu sufere nici o înjosire. Tiranul, din contră, după cum am mai spus-o de multe ori[3], are în vedere totdeauna în afacerile obşteşti numai interesul său personal. Scopul tiranului este desfătarea, al regelui, virtutea. Astfel, în ce priveşte ambiţia, tiranul se gândeşte mai ales la bani, regele mai cu seamă la onoare. Garda unui rege este alcătuită din cetăţeni, a tiranului, din străini.

§7. De alfel, este lesne de văzut că tirania are toate neajunsurile democraţiei şi ale oligarhiei[4]. Ca şi acestea, ea nu se gândeşte decât la bogăţie, care în mod necesar poate singură să-i garanteze şi credinţa sateliţilor săi şi desfătarea luxului. Tirania, de asemenea, nu se încrede în mase şi le ia dreptul de a poseda arme. A face rău poporului, a-i îndepărta pe cetăţeni din cetate şi a-i risipi sunt manopere comune oligarhiei şi tiraniei. De la democraţie, tirania împrumută sistemul acesta de război continuu contra cetăţenilor puternici, lupta aceasta secretă şi publică care îi distruge, aceste exiluri care îi lovesc sub pretextul că sunt rebeli şi duşmani autorităţii; căci ea ştie că numai din rândurile claselor înalte vor răsări conspiraţiile contra ei, pe care unii le urzesc cu scopul de a apuca puterea în folosul lor, iar ceilalţi spre a scăpa de sclavia care îi apasă. Iată ce însemna povaţa lui Periandru[5] către Trasybulos; iar nivelarea aceea a spicelor care le depăşeau pe celelalte vrea să spună că totdeauna trebuie să ne scăpăm de cetăţenii eminenţi.

§8. Tot ce am spus[6] arată îndeajuns că pricinile revoluţiei trebuie să fie aproape aceleaşi în monarhii ca şi în republici.

1. în secolul X! a. Chr.
2. Vezi mai jos, cap. IX, §1, câteva cuvinte despre monarhia molossilor.
3. Vezi mai sus, §1.
4. Vezi mai sus, cartea III, cap. VIII. §3.
5. Vezi cartea III, cap. VIII, §3.
6. Vezi mai sus, cap. II, §3;

Nedreptatea, frica şi dispreţul au pricinuit aproape totdeauna conspiraţiile supuşilor contra monarhilor. Nedreptatea le-a pricinuit totuşi mai rar decât insulta şi câteodată de asemenea Spolierile individuale. Scopul ce-şi propun în republici conspiraţiile este de asemenea acelaşi în statele supuse unui tiran sau unui rege; ele au totdeauna loc pentru că monarhul este încărcat de onoruri şi de bogăţii pe care i le pizmuiesc toţi ceilalţi.

§9. Conspiraţiile lovesc[1] uneori în persoana celor ce au puterea, alteori chiar în puterea lor. Sentimentul unei insulte împinge mai ales spre cele dintâi; şi fiindcă insulta poate fi de multe feluri, ura pe care ea o deşteaptă poate avea tot atâtea caractere diferite. In cea mai mare parte din cazuri, mânia conspiratoare se gândeşte numai la răzbunare şi nu este ambiţioasă. Martoră e soarta Pisistratizilor; ei necinstiseră pe, sora lui Harmodius; Harmodius[2] a conspirat să o răzbune pe sora sa; Aristogiton, să îl sprijine pe Harmodius. Conspiraţia urzită contra lui Periandru[3], tiranul Ambraciei, n-aavut alt motiv decât o glumă a tiranului, care la o orgie întrebase pe unul din iubiţii lui dacă nu rămăsese însărcinat.

§10. Pausanias l-a omorât pe Filip[4] pentru că Filip îl lăsase să fie insultat de către partizanii lui Attal. Derdas a conspirat împotriva lui Amyntas cel Mic, care se lăudase că se înfruptase din floarea tinereţii sale. Eunucul[5] l-a omorât pe Evagoras dm Cipru, al cărui fiu îl necinstise răpindu-i femeia.

§11. Multe conspiraţii n-au avut altă pricină decât atentatele de care câţiva monarhi s-au făcut vinovaţi faţă de persoana vreunuia din supuşii lor. Astfel a fost conspiraţia urzită contra lui Arhelaus[6] de către Crateu[7], care suferise totdeauna" cu groază

1. Vezi Machiavelli, *Discurs despre Decade,* cartea III, cap. VI.

2. Tucidide povesteşte conspiraţia lui Harmodius, cartea I, cap. XX şi cartea VI, cap. LIV şi urm.

3. Vezi mai sus, cartea VIII, cap. III, §6, câteva vorbe.despre Periandru.

. 4. 336 a.'Chr., acesta este faptul cel mai recent din *Politica* lui Aristotel. Vezi şi Diodor Sicilianul, cartea XVI, cap. XCIII.

5. Nicocles, supranumit Eunucul, l-a asasinat pe Evagoras în anul 374 a. Chr. Diodor Sicilianul, cartea XV, cap. XLVII, §8, pag. 32, ed. F.D.

6. E acelaşi despre care se vorbeşte în Gorgias al lui Platon.

7. Sau Craterus; Diodor Sicilianul (cartea XIV, cap. 37, §5) pretinde că Crateu l-a omorât pe rege din greşeală, la vânătoare.

aceste legături nedemne. Astfel, nici nu scăpă cel dintâi pretext plauzibil, totuși cu mult mai puțin grav decât era celălalt. Arhelaus, după ce i-a promis pe una din fetele sale, nu se ținu de cuvânt și le mărită pe amândouă, una în urma înfrângerii sale în războiul contra lui Sirrha și Arrhabaeus, cu regele din Elimea; pe cealaltă, care era mai mică, cu Amyntas, fiul acestui rege, bizuindu-se să domolească astfel orice ură dintre Crateu și fiul Cleopatrei. Dar adevăratul motiv al dușmăniei sale a fost indignarea pe care o simțea tânărul din pricina legăturilor ce-l uneau cu regele.

§12. Hellanocrate din Larissa'intră în conspirație pentru o insultă asemănătoare. Tiranul, care abuzase de tinerețea lui, netrimițându-l, după cum îi făgăduise, Hellanocrate se convinsese că această intimitate a regelui nu era izvorâtă dintr-o pasiune reală și că'n-avea alt Scop decât să-l necinstească. Python[1] și Heraclide, amândoi din Aenos, au ucis pe Cotys, ca să-l răzbune pe tatăl lor, iar Adamas l-a trădat pe Cotys spre a răzbuna mutilarea necinstitoare[2] ce pusese să i se facă în copilărie.

§ 13.,Foarte adesea se conspiră din mânie față de năpăstuirile pe care cineva le-a îndurat el însuși. Chiar unii magistrați, membri din familii regale, au ucis tirani sau cel puțin au conspirat spre a mulțumi resentimente de felul acestuia. La Mitilene, spre exemplu, Penthilizii, cărora le plăcea să cutreiere orașul, lovind cu bastonul pe oricine întâlneau, au fost măcelăriți de Megacles, ajutat de câțiva prieteni; iar mai târziu, Smerdis l-a ucis pe Penthilus, care îl lovise și a cărui femeie îl împingea la această răzbunare. Dacă în conspirația contra lui Arhelaus[3], Decamnichus[4] se făcu șeful conspiratorilor, instigându-i cel dintâi, cauza este că era furios din pricină că Arhelaus îl dăduse pe mâna poetului Euripide, care pusese să-l bată crunt, fiindcă râsese de el din cauza mirosului urât al respirației sale. Mulți monarhi au plătit asemenea necinstiri cu viața ori cu liniștea lor.

1. Python l-a ucis pe Cotys, tiranul din Aenos (în Tracia) și a fugit la Atena. Diogene Laerțiu, cartea [II, §46.

2. Castrarea.

3. Vezi mai sus, §11.

4. Vezi Suidas, la vorba *Euripide.*

§14. Frica pe care am arătat-o[1] drept o pricină de răzvrătiri în republici lucrează la fel şi în monarhii. Astfel, Artapanes[2] l-a ucis pe Xerxes numai din teama ca regele să nu afle că el pusese să-l spânzure pe Darius, cu toată porunca contrară ce primise. Dar Artapanes sperase că Xerxes va uita acest.ordin pe care i-l dăduse în mijlocul unui ospăţ. Dispreţul aduce de asemenea revoluţii în statele monarhice. A fost ucis de către unul din supuşii săi Sardanapal, care, dacă credem tradiţia, fusese văzut şezând între femeile sale şi torcând. Şi chiar dacă faptul acesta este fals în ce-l priveşte pe Sardanapal, el poate fi adevărat despre un altul. Dion[3] a conspirat numai din dispreţ contra lui Dionysios cel tânăr, după ce a văzut că toţi supuşii săi nesocoteau într-atâta (demnitatea lor) şi că acesta însuşi o ducea tot într-o beţie.

§15. Mai ales din motive de ordinul acesta se hotărăsc la aşa ceva chiar amici de-ai tiranului; încrederea de care ei se bucură pe lângă el le inspiră pe de o parte dispreţ şi pe de alta speranţa de a putea ascunde comploturile lor. Adesea, când cineva se crede în stare să apuce puterea în oricare mod ar fi, e de ajuns să-l dispreţuiască pe tiran spre a conspira contra lui; căci dacă cineva e puternic şi, când e împins de conştiinţa puterii sale, nesocoteşte primejdia, se hotărăşte lesne la acţiune. Astfel, de multe ori, generalii n-au alt motiv de a conspira contra regilor pe care-i servesc. Spre exemplu, Cyrus[4] îl răsturnă pe Astyage, pe care-l dispreţuia din cauza felului său de viaţă şi care părăsise exerciţiul personal al puterii spre a se deda tuturor plăcerilor desfrânate. Seuthes[5] tracul conspira de asemenea contra lui Amydocus, al cărui general era. Mai multe motive de felul acesta se pot reuni spre a determina conspiraţiile. Câteodată, lăcomia se adaugă dispreţului: martoră conspiraţia-lui Mitridate[6] contra lui Ariobarzane. Aceste sentimente înrâuresc puternic mai ales asupra unor oameni cu caracter cutezător şi care au obţinut pe lângă monarhi o

1. Vezi cap. II, §3.
2. 465 a. Chr. Vezi Diodor Sicilianul cartea XI, cap. LXIX, § 1.
3. Expediţia lui Dion contra lui Dionysios, anul 357 a. Chr.
4. Dar nu I-a omorât. Herodot, *Clin,* cap. CXXX.
5. Xenofon, *Anabasis,* cartea VII, câp. II şi *Hellenic.* cartea IV, cap. VIII.
6. Vezi Xenofon. *Cyrop.* cartea VIII. cap. VIII

înaltă funcţie militară. Curajul, când este ajutat de mijloace puternice, devine cutezanţă; şi, hotărât de aceste două motive, cineva conspiră pentru că se crede aproape sigur de succes.

§16. Conspiraţiile din dorinţa gloriei au cu totul alt caracter decât acela despre care am vorbit până acum. Ele n-au ca mobil nici năzuinţa averilor imense, nici dorinţa onorurilor supreme pe care le posedă tiranul şi care fac aşa de adesea să se conspire contra lui. Nu din consideraţiuni de natura aceasta se expune primejdiilor unui complot omul ambiţios. El lasă altora motivele josnice şi vulgare pe care le-am amintit; dar după cum s-ar aventura în orice întreprindere nefolositoare, numai să-i aducă renume şi celebritate, tot aşa conspiră contra monarhului, avid nu de putere, ci de glorie.

§17. Oamenii de natura aceasta sunt peste măsură de rari, pentru că asemenea hotărâri presupun totdeauna un dispreţ absolut al vieţii sale proprii, în cazul când încercarea ar da greş. Singurul gând de care cineva trebuie însufleţit atunci este acela al lui Dion; dar e anevoios ca el să prindă în orice inimă. Dion[1], când a plecat contra lui Dionysios, n-avea cu el decât câţiva soldaţi, declarând că oricare ar fi de altfel succesul, se mulţumea numai cu faptul de a fi pus şi el mâna la această întreprindere şi, chiar de ar muri îndată ce-ar atinge pământul Siciliei, moartea sa va fi oricum destul de frumoasă.

§18. Tirania poate fi răsturnată, ca orice alt guvernământ, de către un atac exterior, venind de la un stat mai puternic ca ea şi constituit după un principiu opus ei[2]. Este clar că acest guvernământ vecin, chiar din cauza opoziţiei principiului său, nu aşteaptă decât momentul atacului; şi de îndată ce poate, face totdeauna ce doreşte. Statele cu principii diferite sunt totdeauna duşmane între ele: democraţia, spre exemplu, este inamică tiraniei, după cum zice Hesiod, precum un olar este duşman altui olar; ceea ce nu împiedică ca demagogia, împinsă până la capăt, să fie de asemenea o^ adevărată tiranie. Regalitatea şi aristocraţia sunt duşmane chiar din cauza diferenţei principiului lor. Astfel,

1. Vezi mai sus, §14.
2. Vezi mai sus, cap. VI, §9.

lacedemcrnienii[1] aveau ca o normă statornică a răsturna tiraniile, cum au făcut şi siracuzanii[2] atâta timp cât au fost conduşi de un guvernământ bun.

§19. Tirania găseşte în propriul său sân o altă cauză de ruină, când răzvrătirea vine chiar de la cei pe care îi întrebuinţează. Martoră, căderea tiraniei întemeiată de Gelon[3]; iar în zilele noastre, aceea a lui Dionysios[4]. Trasybulos, fratele lui Hieron s-a preocupat să încurajeze toate patimile nebune ale fiului pe care-l lăsase Gelon şi—l cufunda în plăceri spre a putea domni în numele lui. Rudele tânărului domnitor conspirară nu atât spre a răsturna tirania, cât spre a-i lua locul lui Trasybulos; dar asociaţii pe care şi-i aleseseră se folosiră de acest prilej priincios spre a-i alunga pe toţi. Cât priveşte pe Dionysios, chiar Dion, ruda sa, plecă contra lui şi reuşi, înainte de a muri, să-l alunge pe tiran cu ajutorul poporului răzvrătit.

§20. Dintre cele două sentimente care pricinuiesc de cele mai multe ori conspiraţiile contra tiraniilor, ura şi dispreţul, tiranii merită totdeauna cel puţin unul, ura. însă dispreţul ce-l insuflă aduce totdeauna căderea lor. Ceea ce o probează îndeajuns este faptul că cei ce au câştigat prin ei înşişi puterea[5] au ştiut s-o păstreze, iar cei care au moştenit-o au pierdut-o aproape îndată, înjosiţi de neorânduiala purtării lor, ei cad lesne în dispreţul poporului şi pregătesc prilejuri numeroase şi foarte bune conspiratorilor.

§21. Se poate rândui mânia în aceeaşi clasă cu ura; şi una şi alta împing la acţiuni asemănătoare; doar că mânia este şi mai activă decât ura, pentru că ea conspiră cu atât mai mare aprindere cu cât pasiunea nu cugetă. Mai cu seamă simţirea unei insulte face ca inima să fie cuprinsă de zbuciumul mâniei: martoră căderea

1. Vezi Hesiod, *Munci şi zile,* **versul 25.**

2. Vezi mai sus, cap.VI, §9.

3. Gelon a domnit în 484 a. Chr. Era de şase ani tiran în Gela. Vezi Herodot, *Polymnia,* **cap. 153 şi urm.**

4. Cuvintele „în zilele noastre" arată că e vorba de un fapt mai recent decât expediţia lui Dion, şi anume expediţia lui Timoleon, în anul 343 a. Chr. Vezi mai sus, §10.

5. Vezi mai jos, §23 şi Machiavelli, *Principele,* **cap. VI. Platon condamnă şi categoric ereditatea; vezi Legile, III, pag. 695 şi urm.**

Pisistratizilor[1] şi a atâtor altora. Totuşi, ura este şi mai de temut. Mânia este totdeauna însoţita de un sentiment de durere care nu lasă loc prudenţei; ura n-are nici o durere care s-o tulbure în comploturile sale.

f Ca să rezumăm, vom spune că toate cauzele revoluţiei, atribuite de noi oligarhiei excesive şi fără cumpănire şi demagogiei extreme, se aplică deopotrivă şi tiraniei; căci aceste două forme de guvernământ sunt adevărate tiranii împărţite între mai multe mâini.

§22. Regalitatea are a se teme mult mai puţin de primejdiile din afară, iar aceasta îi garantează durata. Dar trebuie a căuta în ea însăşi toate pricinile ruinei sale. Ele se pot reduce la două: una este conjuraţia agenţilor pe care-i întrebuinţează, cealaltă e tendinţa sa spre despotism, când regii pretind a-şi mări puterea chiar în paguba legilor. Nu se mai vede în zilele noastre să se mai constituie regalităţi; iar acelea ce se mai ridică sunt mai degrabă monarhii absolute şi tiranii decât regalităţi[2]. Şi aceasta din cauză că, într-adevăr, regalitatea este o putere consimţită liber şi care numai se bucură de prerogative superioare. Dar, deoarece astăzi cetăţenii în general au cam o valoare egală şi deoarece nimeni n-are o superioritate atât de mare încât să fie în drept să pretindă numai pentru el o poziţie aşa de înaltă în stat, urmează că lumea nu-şi mai dă învoirea pentru o regalitate şi că, dacă unul încearcă să domnească prin viclenie ori prin samavolnicie, este socotit îndată ca tiran.

|. §23. în regalităţile ereditare, trebuie să se adauge această cauză specială de ruină, anume că cea mai mare parte a acestor regi prin moştenire ajung repede de dispreţuit şi că nu li se iartă tun exces de putere, deoarece ei nu posedă o autoritate tiranică, ci o simplă demnitate regală. Regalitatea este foarte uşor de răsturnat; căci regele nu mai funcţionează din momentul în care poporul nu-l mai vrea; tiranul, din contră, se impune chiar contra rvoinţei poporului.

1. Vezi mai sus, §9.

f 2. „Rege" este monarhul ce domneşte potrivit legilor, de care trebuie să le ţină seamă şi pe care nu le-a făcut el; „monarh" este suveranul ce domneşte fără altă 'ege decât voinţa sa, dar care nu abuzează de atotputernicia sa; „tiranul", în fine, abuzează de puterea pe care o are.

Acestea sunt pentru monarhii pricinile mai însemnate de ruină; nu mai enumăr alte câteva care se apropie de acestea.

CAPITOLUL IX

§1. In general, statele monarhice trebuie, în mod evident, să se conserve prin mijloace opuse tuturor acelora de care am vorbit, după natura specială a fiecăruia din ele. Regalitatea, spre exemplu, se menţine prin moderaţie. Cu cât atribuţiunile sale suverane sunt mai puţin întinse, cu atât are mai mulţi sorţi să dureze în toată întregimea sa. Regele cugetă atunci mai puţin a se face despot; el respectă mai mult în faptele sale egalitatea comună; iar supuşii, de partea lor, sunt mai puţin aplecaţi să-i poarte invidie.'Iată cum se explică durata aşa de lungă a regalităţii la molossi[1]. La lacedemonieni, ea a trăit atât numai fiindcă de la origine puterea a fost împărţită între două persoane şi pentru că, mai târziu, Teopomp[2] a temperat-o prin mai multe instituţii, fără a socoti cumpănirea ce i-a dat-o cu aşezământul eforiei. Slăbind puterea regalităţii, i-a asigurat o durată mai mare; el a mărit-o oarecum, în loc s-o micşoreze; şi avea dreptate să răspundă femeii sale care îl întreba dacă nu-i este ruşine să lase fiilor săi regalitatea mai slabă decât o primise de la strămunii lui: „Nu, fără îndoială; căci le-o las mult mai durabilă".

§2. Cât despre tiranii, ele se menţin în două moduri cu totul opuse. Cel dintâi este bine cunoscut şi el se întrebuinţează aproape de către.toţi tiranii. Lui Periandru[3] din Corint i se atribuie toate aceste maxime politice despre care în monarhia perşilor putem găsi, de asemenea, multe exemple. Am arătat mai înainte[4] câteva dintre mijloacele pe care le întrebuinţează tirania

1. Vezi mai sus, cap. VIII, ij5. Plutarh, *Viaţa lui Pyrrhus,* **cap. V, spune că regii molossi reînnoiau în flecare an în adunarea poporului jurământul de a se supune legilor.**

2. Vezi cartea II, cap. VI, §5, Xenofon la începutul elogiului lui Agesilau.

3. Periandru, fiul lui Kypselos, îi urmă acestuia în anul 628 a. Chr. Vezi mai sus, cartea III, cap. VIII, §3 Diogene Laerţiu, *Viaţa lui Periandru,* **cartea I, pag. 37- şi Platon,** *Republica,* **cartea I, pag. 336 a.**

4. Capitolul precedent, ţj7.

spre a-şi păstra puterea pe cât este posibil. A înăbuşi orice superioritate[1] ce se ridică, a scăpa de oamenii de ispravă, a interzice mesele comune şi întrunirile, a împiedica învăţătura şi tot ce ţine de ea, adică a înlătura tot ce dă curaj şi încredere în sine, a împiedica ca oamenii să aibă timp liber şi adunările în care ei ar putea găsi amuzamente comune, a face totul pentru ca supuşii să nu se cunoască laolaltă, fiindcă relaţiile aduc o încredere reciprocă.

§3. Mai mult, a cunoaşte bine toate schimbările de locuinţă ale cetăţenilor şi a-i sili oarecum de a nu ieşi niciodată dincolo de porţile cetăţii, spre a fi totdeauna la curent cu ceea ce fac şi a-i obişnui, prin sclavia aceasta continuă, cu josnicia şi sfiiciunea aceasta a sufletului: acestea sunt mijloacele întrebuinţate la perşi şi la barbari, mijloace tiranice, care tind toate către acelaşi scop. Iată acum altele: a şti tot ce se spune, tot ce se face printre supuşi, a avea spioni asemenea femeilor acelora, numite la Siracuza „denunţătoarele", a trimite, ca Hieron, oameni să asculte tot ce se spune în societăţi, în întruniri (cluburi), pentru că lumea este mai puţin deschisă când se teme de spionaj şi, dacă vorbeşte, se ştie totul.

§4. A semăna dezunirea şi bârfirea printre cetăţeni, a înduşmăni pe prieteni unii cu alţii; a aţâţa poporul contra claselor înalte şi pe bogaţi între ei. Un alt principiu al tiraniei este de a-i sărăci[2] pe supuşi, pentru ca, pe de o parte, garda sa să nu-l coste nimic ca întreţinere şi pentru ca, pe de altă parte, ocupaţi a-şi câştiga pâinea lor de toate zilele, supuşii să nu găsească timpul liber de a conspira. în scopul acesta au fost ridicate piramidele Egiptului, monumentele sfinte ale Cypselizilor[3], templul lui Jupiter Olimpianul de către Pisistratizi şi marile lucrări ale lui Policrate la Samos[4], lucrări care n-au decât unul şi acelaşi scop, ocuparea statornică şi sărăcirea poporului.

§5. Se poate vedea un mijloc asemănător într-un sistem de impozite stabilite, cum era la Siracuza: în cinci ani, Dyonisios absorbea prin biruri valoarea tuturor proprietăţilor. Tiranul făcea

I. Platon, *Republica,* **Cartea VIII, 567 b.**

3. Vezi Platon, *Republica.* **Cartea VIII, pag. 567 a.**

4. Vezi mai departe, cap. IX, §22. Suidas la vorba *Cy/>selizi.*

5. Herodot, *Thalia,* **cap. LX, descrie aceste lucrări din Samos. Policrate a murit la 522 a. Chr., după 11 ani de domnie.**

război pentru a ocupa munca supușilor săi și spre a le impune trebuința perpetuă a unui șef militar. Dacă regalitatea se păstrează sprijinindu-se pe devotamente, tirania se menține numai printr-o neîncredere neîntreruptă față de amicii ei, pentru că ea știe bine că toți supușii ei vor să-t răstoarne pe tiran, însă numai amicii ei sunt în stare s-o facă.

§6. Viciile pe care le are democrația extremă se regăsesc și în tiranie: prea mare libertate dată femeilor în interiorul familiilor, ca să-și trădeze bărbații; prea mare libertate sclavilor, pentru ca ei să-și denunțe stăpânii; căci tiranul n-are să se teamă întru nimic de femei și de aclavi; iar sclavii, numai să fie lăsați să trăiască după placul lor, sunt foarte buni partizani ai tiraniei și ai demagogiei. Poporul, de asemenea, face câteodată pe monarhul; și iată de ce lingușitorul este în mare cinste[1] pe lângă mulțime ca și pe lângă tiran. Aproape de popor, găsim pe demagog, care este un adevărat lingușitor al lui; pe lângă despot, găsim pe curtenii lui josnici, care nu au alt rost decât să-l lingușească întruna. Așa că tirania nu-i iubește decât pe oamenii răi, tocmai pentru că-i place lingușirea și pentru că nu există caracter liber care să se umilească la rolul acesta. Omul de bine știe să iubească, dar el nu lingușește. Apoi, cei răi se pot întrebuința cu folos în proiectele perverse: „Cui pe cui se scoate" zice proverbul.

§7. Particularitatea tiranului este să respingă pe oricine are un suflet liber și mândru; căci numai el se socotește capabil să aibă aceste însușiri înalte; iar lumina cu care ar străluci lângă el mărinimia și neatârnarea altuia ar întuneca superioritatea aceasta de stăpân pe care tirania o revendică numai pentru ea însăși. Tiranul urăște deci aceste naturi nobile[2] ca pe unele ce atentează la puterea sa. Mai are o deprindere tiranul, anume să invite la masa sa și să primească în intimitatea lui mai degrabă pe străini decât pe conaționali; aceștia sunt dușmani pentru el; ceilalți n-au nici un motiv să lucreze contra autorității sale.

Toate aceste manopere și atâtea altele de același fel pe care

1. Vezi mai sus, cartea VI, cap. IV, §4.
2. Vezi *Gorgias* de Platon.

tirania le întrebuinţează spre a se menţine sunt de o profundă perversitate[1].

§8. Rezumându-le, le putem clasifica în trei capitole mai însemnate, care sunt scopul permanent al tiraniei: mai întâi, înjosirea morală a supuşilor, căci nişte suflete umilite nu se gândesc niciodată să conspire; în al doilea rând, neîncrederea cetăţenilor unii faţă de alţii, căci tirania nu poate fi răsturnată decât dacă cetăţenii au destulă unire să se înţeleagă. Astfel, tiranul îi urmăreşte pe oamenii de bine ca pe nişte duşmani direcţi ai puterii sale, nu numai pentru că aceşti oameni resping orice despotism ca degradant, dar şi pentru că au încredere în ei şi obţin şi încrederea celorlalţi şi pentru că sunt incapabili să se trădeze între ei ori de a trăda pe oricine ar fi. In fine, al treilea scop pe care-l urmăreşte tirania este slăbirea şi sărăcirea supuşilor; căci nimeni nu încearcă un lucru imposibil, nici, prin urmare, să distrugă tirania când n-are mijloacele s-o răstoarne.

§9. Astfel, toate preocupările tiranului se pot împărţi în trei clase, pe care le-am menţionat, şi se poate zice că toate mijloacele sale de mântuire se grupează în jurul acestor trei baze: neîncrederea.cetăfenilor între ei, slăbirea lor şi degradarea lor morală[2].

Aceasta este deci cea dintâi metodă de conservare pentru tirani.

§10. Cât priveşte pe cea de-a doua, ea cuprinde preocupări radical opuse tuturor acelora pe care le-am arătat. Ea poate fi extrasă din ceea ce am spus despre cauzele care ruinează regalităţile; căci, după cum regalitatea compromite autoritatea sa, voind s-o facă mai despotică, tot aşa tirania o asigură pe a sa, făcând-o mai regală. Aici este un punct esenţial, pe care ea nu trebuie să-l

1. După acest portret neîntrecut ca adevăr şi finefe al tiranului, Aristotel condamnă formal toate aceste manopere ale tiraniei. încă un răspuns la acuzaţiile atât de puţin întemeiate care s-au adus *Politicii* sale, că adică ar fi partizan al tiraniei şi că a vrut să placă regelui Alexandru. Vezi mai jos, cap. IX, §21 şi cartea III, §1. Dacă Machiavelli ar fi avut grijă să facă asemenea rezerve, el n-ar fi trecut drept un partizan aşa de corupt şi cinic al tiraniei. Vezi şi cap. X, ^6. Montesquieu a rezumat toate aceste teorii, făcând din teamă principiul guvernământului despotic. Vezi *L 'Esprit des Lois,* cartea III, cap. IX, (Barthelemy-Saint-Hilaire).

2. Alineatul I al §9 este socotit de cei mai buni comentatori ca un adaos al unuia dintre editori.

piardă niciodată din vedere: anume să aibă totdeauna forța trebuincioasă să guverneze nu numai cu învoirea obștească, ci chiar în contra voinței generale; a renunța la acest punct înseamnă a renunța chiar la tirania însăși. Dar această bază o dată asigurată, tiranul, în toate celelalte privințe, poate conduce ca un rege, ori cel puțin să-și dea cu dibăcie toate aparențele lui.

§11. Mai întâi, se va face că se ocupă[1] cu grijă de interesele publice și nu se va arăta câtuși de puțin că risipește nebunește aceste ofrande bogate pe care poporul i le face cu atâta trudă și pe care domnitorul le scoate din sudoarea și osteneala supușilor săi ca să le dăruiască curtezanelor, străinilor, artiștilor lacomi. Tiranul va da socoteală de veniturile și cheltuielile statului, lucru pe care de altfel l-au făcut mulți tirani; căci prin aceasta are folosul să apară mai degrabă ca un administrator decât ca un despot; de alfel n-are să se teamă că va fi lipsit vreodată de fonduri atâta timp cât rămâne șef absolut al guvernământului.

§12. Dacă se întâmplă să călătorească departe de reședința sa, este mai bine pentru el să fi procedat așa decât să lase tezaure adunate înapoia lui; căci atunci cei care fac garda lui nu mai sunt ispitiți de avuțiile sale. Când tiranul este absent, el se teme de aceia care-i păzesc tezaurul mai mult decât de ceilalți cetățeni: căci cei din urmă îl însoțesc pe cale, cei dintâi rămân în oraș. De altă parte, luând impozite și dijmuieli, trebuie să dea aparența că face așa numai în interesul administrării publice și numai spre a pregăti fonduri pentru război; într-un cuvânt, trebuie să apară ca păzitorul și vistierul averii obștești[2], iar nu al averii sale personale.

§13. Nu trebuie ca tiranul să se arate greu de văzut; totuși, când primește trebuie să fie impunător, ca să insufle nu teamă, dar respect[3]; lucrul este de altfel foarte delicat, căci tiranul este totdeauna foarte expus a fi disprețuit[4]; dar pentru a deștepta respectul trebuie, chiar dând puțină însemnătate celorlate talente[5],

1. Vezi și *Principele* lui Machiavelli, cap. XVI.

2. Vezi *Principele* lui Machiavelli, cap. VII, Montesquieu, cartea XII, cap. XVI și XIX.

3. Vezi *Principele* lui Machiavelli, cap. VII, Montesquieu, cartea XII, cap. XVI și XIX.

4. Idem, cap. XVIII.

5. Vezi Principele lui Machiavelli, cap. XVIII.

să țină mult la talentul politic și să-și facă în privința aceasta o reputație de neînvins. Pe lângă aceasta, să se ferească pe cât se poate, atât el însuși, cât și să împiedice pe toți din jurul său să insulte vreodată tinerimea de un sex ori altul. Femeile sale, de asemenea, să fie cuviincioase cu celelalte femei; căci certurile femeiești[1] au pierdut multe tiranii.

§14. Dacă-i plac desfătările, să nu se dedea lor, cum fac unii tirani din zilele noastre, care, nemulțumiți de a se cufunda în plăceri din zorii zilei și mai multe zile în șir, mai vor să dezvăluie desfrâul lor în fața tuturor cetățenilor, cărora vor cu aceasta să le impună a admira fericirea și norocirea lor. Mai ales în lucrul acesta, tiranul trebuie să țină măsură; iar dacă nu poate, cel puțin să se ascundă de ochii mulțimii. Omul pe care alții îl surprind lesne și-l disprețuiesc nu este omul cumpătat și măsurat, ci omul beat; nu este acela care veghează, ci acela ce doarme.

§15. Tiranul se va ține de maximele contrare tuturor acestor vechi maxime[2], făcute pentru uzul tiranilor. Trebuie să înfrumusețeze orașul ca și cum ar fi administratorul lui, iar nu stăpânul lui. Mai ales să se arate cu cea mai mare grijă de o cucernicie model. Lumea nu se teme așa de mult de nedreptatea unui om pe care-l crede dedat cu evlavie tuturor îndatoririlor sale către zei[3] și îndrăznește mai puțin să conspire contra lui, pentru că se presupune că se bucură și de apărarea cerului. Totuși, tiranul trebuie să se ferească a împinge aparențele până la o superstiție ridicolă. Când un cetățean se distinge prin oarecare acțiune frumoasă, trebuie a-l încărca cu atâtea onoruri, încât el să nu-și închipuie că poate dobândi mai multe de la oricare popor independent. Tiranul va împărți în persoană recompensele de felul acesta și va lăsa pe seama magistraților inferiori și a tribunalelor grija pedepselor[4].

1. Vezi *Discursurile* **lui Machiavelli despre** *Decadele* **lui Tit Liviu, cartea III, cap. XVI .**

2. Vezi în cap. acesta, §3 și urm. Vezi și tratatul lui Xenofon *Hieron,* **în care Simonide dă unele povețe tiranului din Siracuza.**

3. Vezi *Principele* **lui Machiavelli, cap. XVI.**

4. Vezi mai sus, cartea VI, cap. II, §10, *Principele,* **cap. XIX și Montesquieu. cartea II, cap. XXXIII.**

§16. Orice guvernământ monarhic, oricare ar fi, trebuie să se ferească a mări peste măsură puterea unui individ; sau dacă lucrul este de neînlăturat, trebuie atunci a da aceleaşi demnităţi mai multora; acesta este mijlocul de a-i înfrâna unul prin altul. Dacă trebuie neapărat a se crea una din acele situaţi^strălucite, tiranul să nu se /dreseze cel puţin unui om îndrăzneţ; căci o inimă plină de îndrăzneală este totdeauna gata să întreprindă orice; şi dacă e nevoie să se nimicească oarecare influenţă înaltă, să procedeze treptat şi să aibă grijă de a nu distruge dintr-o dată temelia pe care ea se bazează.

§17. Neîngăduindu-şi vreodată vreo insultă de vreun fel oarecare[1], tiranul să se ferească mai ales de două: să nu lovească pe nimeni cu mâna lui şi să nu insulte tinerimea. Prevederea aceasta este mai cu seamă necesară cu privire la inimile nobile şi mândre. Sufletele lacome nu rabdă să fie păgubite în interesele lor băneşti, dar sufletele mândre şi cinstite .suferă şi mai mult de p atingere adusă cinstei lor. Din două lucruri unul: ori trebuie a se renunţa la orice răzbunare împotriva unor oameni cu caracterul acesta, ori pedepsele ce li se dau să apară cu totul părinteşti, iar nu rezultatul dispreţului.

Tiranul, dacă are anumite relaţii cu tinerimea, trebuie să apară că nu cedează decât pasiunii sale, iar nu că abuzează de puterea sa. In general, ori de câte ori pare că este caz de necinstire, trebuie ca reparaţia să depăşească mult ofensa.

§18. Printre duşmanii care ţintesc chiar persoana tiranului, cei mai primejdioşi şi care trebuie supravegheaţi mai^ bine sunt aceia care nu ţin deloc la viaţa lor când e vorba s-o poată avea pe a lui. Astfel, trebuie a se păzi cu cea mai mare atenţie de oamenii care se cred insultaţi în cinstea lor sau a persoanelor care le sunt scumpe. Când cineva conspiră din mânie, nu se cruţă pe sine, după cum zice şi Heraclit[2]: „Mânia este greu de combătut, fiindcă ea îşi pune viaţa în joc".

" **1. Vezi Montesquieu, cartea XII, cap. XXVIII şi** *Discursurile* **lui Machiavelli a spre** *Decadele* **lui Tit Liviu, cartea II, cap. XXVI şi XXVIII.**

2. Heraclit din Efes trăia pe la finele secolului VI a. Chr. Vezi şi *Principele* **lui Machiavelli, cap. XIX.**

§19. Fiindcă statul este alcătuit-totdeauna din două părți bine deosebite, săracii și bogații, trebuie a convinge și pe unii și pe ceilalți că nu vor găsi garanție decât în putere și a înlătura dintre ei orice nedreptate mutuală. Dar dintre aceste două partide, cel mai tare este totdeauna acela care trebuie luat ca unealtă a puterii[1], pentru ca într-un caz extrem, tiranul să nu fie silit ori să dea libertate sclavilor, ori să ia armele din mâinile cetățenilor. Partidul acesta este de ajuns prin el însuși spre a apăra autoritatea al cărei sprijin este și pentru a-i asigura triumful contra acelora ce o atacă.

§20. De altfel, credem că ar fi inutil de a intra în amănunte mai lungi. Obiectul esențial este evident aici. Trebuie ca tiranul să apară supușilor săi nu ca un despot, ci ca un administrator, un rege; nu ca un om ce-și face afacerile sale proprii, ci ca un tutore. Trebuie ca în toată conduita sa să caute moderația, iar nu excesele. Trebuie să admită în societatea sa pe oamenii distinși și să-și atragă prin purtarea sa dragostea poporului. Astfel, va fi sigur nu numai de a face autoritatea sa mai frumoasă și mai vrednică de iubire, pentru că supușii săi vor fi mai buni, iar nu umiliți, și fiindcă el nu va deștepta nici ură nici frică, dar încă își va face autoritatea și mai trainică. într-un cuvânt, trebuie să se arate cu totul virtuos sau cel puțin pe jumătate virtuos și să nu se arate niciodată vicios cu totul, ci vicios în chip moderat.

§21. Și cu toate acestea, în ciuda tuturor acestor precauții, cele mai puțin trainice[2] dintre guvernăminte sunt oligarhia și tirania. Cea mai lungă tiranie a fost cea a lui Orthagoras[3] și a urmașilor lui în Sicyona; ea a ținut o sută-de ani fiindcă au știut să ocârmuiască cu dibăcie pe supușii lor și a se supune ei înșiși, în multe lucruri, jugului legii. Clistene fu scutit de dispreț grație capacității sale militare și își dădu totdeauna toată osteneala să-și

1. Vezi Montesquieu, cartea XII, cap. XXVII. Alături de acest portret al tiranului făcut de Aristotel, se poate pune acela al lui Platon de la sfârșitul cărții VIII, pag. 566 c etc. și începutul celei de-a IX-a a *Republicii,* **pag. 571 etc**

2. O nouă condamnare a tiraniei. Vezi mai sus, §7. Vezi Montesquieu, *L'Esprii des Lois,* **cartea VIII, cap. X.**

3-. Orthagoras a devenit tiran în 676 a. Chr. Cel mai vestit urmaș al lui a fost Clistene; ceilalți de-abia dacă sunt cunoscuți. Sicyona era vecină cu Corintul la nord-vest.

câştige bunăvoinţa poporului. El merge până acolo, zice-se, încât îl încoronează cu propiile sale mâini pe judecătorul care pronunţase contra lui, în favoarea adversarului său; şi dacă credem tradiţia, statuia aşezată care se află în piaţa publică este a judecătorului acestuia neatârnat. Pisistrate, se spune de asemenea, a lăsat să fie citat în justiţie înaintea Areopagului.

§22. Cea mai lungă tiranie este, în rândul al doilea, aceea a Kypselizilor[1] în Corint. Ea a ţinut şaptezeci şi trei de ani şi şase luni. Kypselos a domnit treizeci de ani şi Periandru patruzeci şi patru; Psamnitichos, fiul lui Gordius, a domnit trei ani. Aceleaşi cauze menţinură aşa îndelungat tirania lui Kypselos; căci el era de asemenea demagog şi în tot timpul domniei sale n-a vrut niciodată să aibă sateliţi. Periandru era un despot, dar un mare general.

§23. Trebuie a pune în al treilea rând după aceste două tiranii dintâi pe aceea a Pisistratizilor în Atena; dar ea a avut intervale. Pisistrate fu silit de două ori în timpul puterii sale să ia fuga, iar în treizeci şi trei de ani el n-a domnit în realitate decât şaptesprezece; copiii lui domniră optsprezece, în totul treizeci şi cinci de ani. Vin apoi tiraniile lui Hieron şi Gelon la Siracuza. Aceasta din urmă n-a fost lungă şi amândouă ţinură optsprezece ani. Gelon a murit în al optulea an al domniei sale; Hieron domni zece ani; Trasybulos a fost răsturnat după unsprezece luni. în general, cele mai multe tiranii au avut numai o durată foarte scurtă.

§24. Cam acestea sunt pentru guvernămintele republicane şi pentru monarhii toate cauzele de ruină care le ameninţă; şi acestea sunt mijloacele de conservare care le păstrează.

1. Kypselos a domnit în anul 658 a. Chr.

CAPITOLUL X

§1. în *Republica',* Socrate vorbește și despre revoluții; însă el n-a dezvoltat prea bine tema aceasta. El nici nu admite vreo cauză specială a revoluției în republica perfectă, în cel dintâi guvernământ. După părerea sa, revoluțiile vin din faptul că nimic aici pe pământ nu poate dăinui veșnic și că toate trebuie să se schimbe după oarecare curs de vreme și adaugă că „aceste tulburări, a căror rădăcină adunată cu o treime plus cinci dă două armonii, nu încep decât când numărul a fost geometriceşte ridicat la cub, deoarece natura creează atunci ființe vicioase și care nu se pot prin nimic îndrepta". Partea aceasta din urmă a raționamentului său poate nu e falsă; căci există oameni incapabili din fire a primi educație și a deveni virtuoși. Dar de ce această revoluție despre care vorbește Socrate s-ar aplica acestei republici pe care ne-o dă ca perfectă mai degrabă decât oricărui alt stat sau oricărui alt obiect din lumea aceasta?

§2. Apoi, în momentul pe care-1 fixează pentru revoluția universală, chiar lucrurile care n-au început de a fi împreună se vor preface totuși în același timp! Iar o ființă născută în ziua dintâi a catastrofei va fi cuprinsă și ea ca și celelalte! S-ar mai putea întreba de ce republica perfectă a lui Socrate trece prefăcându-se în sistemul lacedemonian[2]. Un sistem politic, oricare ar fi el, se schimbă în sistemul care-i este opus mai adeseori decât în

1. Vezi *Republica* **lui Platon, cartea VIII, pag. 546 b, c. Ceea ce pare mai probabil este că aceste înmulțiri succesive trebuie să dea numărul cinci mii patruzeci, care are o foarte mare însemnătate în teoria politică a lui Platon (vezi mai sus, cartea II, cap. III,*§2) și care exprimă fără îndoială și marea perioadă a revoluțiilor. Vezi și** *Legile,* **cartea III. Pentru a preveni revoluțiile, Platon creează corpul paznicilor legii, o instituție admirabilă caré, sub o formă sau alta, ar trebui să se afle în orice stat. Aristotel nu o discută. Vezi** *Legile,* **cartea XII în final și cărțile V, VI, VII, VIII ale** *Republicii.* **Polibiu și Machiavelli au trasat de asemenea cercul pe care-1 urmează fatal revoluțiile statelor. Vezi** *Istoria Generală,* **cartea IV, cap. V și urm. și cap. LVII, și** *Discurs despre Decade,* **cartea I, cap. II (Barthélémy)**

2. Vezi *Republica,* **cartea VIII, pag. 552**

acela care-i este înrudit. Acelaşi lucru se poate spune despre toate revoluţiile pe care le admite Socrate când susţine că sistemul lacedemonian se schimbă în oligarhie, oligarhia în demagogie şi aceasta, în fine, în tiranie. Dar adevărul este tocmai contrariul. Oligarhia, spre exemplu, se preface în demagogie mai des decât monarhia.

§3. Apoi Socrate nu spune dacă tirania are sau nu revoluţii; el nu spune nimic despre cauzele care le aduc, nici despre guvernământul care îl înlocuieşte pe acela. Se explică lesne tăcerea sa, pe care cu mare greutate trebuia s-o păstreze; aici totul trebuie să rămână cu desăvârşire în întuneric, pentru că, în ideile lui Socrate, trebuie să ne întoarcem de la tiranie iarăşi la prima republică perfectă pe care a conceput-o, singurul mijloc de a obţine cercul acesta fără sfârşit de care vorbeşte el. Dar tirania urmează de asemenea şi după o altă tiranie[1]; martoră e aceea a lui Clistene, ce urmează după a lui Miron[2] la Sicyona. Tirania se mai poate schimba în oligarhie, ca aceea a lui Antileon[3] la Chalcis, sau în demagogie, ca aceea a lui Gelon la Siracuza, sau în aristocraţie, ca aceea a lui Charilaus la Laeedemona şi după cum s-a văzut, la Cartagina[4].

§4. Oligarhia, de partea sa, se^schimbă în tiranie şi aceasta s-a întâmplat odinioară cu cele mai multe oligarhii siciliene. Să ne amintim că oligarhiei îi urma tirania lui Panaetius[5] la Leontium; la Gela aceea a lui Cleandru[6]; la Rhegium, aceea a lui Anaxilas[7]; şi să ne mai amintim şi atâtea alte exemple ce s-ar putea de asemenea cita. Este tot astfel o greşeală de a face să se nască oligarhia din lăcomia şi îndeletnicirile negustoreşti ale şefilor statului. Mai

1. Platon afirmă că tirania reiese numai din democraţie extremă. Vezi *Republica,* **Cartea VIII, pag.559 d.**

2. Miron era unul din urmaşii lui Orthagoras. Vezi mai sus, cap. IX, §21.

3. Nu se ştie nimic despre el.

4. Aceasta e în contradicţie cu ceea ce zice Aristotel în cartea II, cap. VIII, §1 şi cu ceea ce va spune mai jos, în §4. -Probabil că trebuie Calcedonia, iar nu Cartagina. Aceste două vorbe s-au confundat adesea în greacă. Vezi nota copioasă a lui Susemihl, op. cit., voi. II, 369, nota 1763.

5. Vezi cap. VIII, §4.

6. Vezi Herodot. *Polymnia,* **cap. 154. Cleandru trăia către epoca războiului mezic.**

7. Herodot, *Erato,* **cap. XXIII. Anaxilas trăia în acelaşi timp cu Cleandru.**

curând trebuie a căuta originea^ei în opinia aceasta a oamenilor cu averi mari, care cred că egalitatea politică[1] nu este justă între cei ce au avere şi cei ce nu au avere. Aproape în nici o oligarhie, magistraţii n-au dreptul să se ocupe cu comerţul; şi legea le interzice aceasta. Ba încă la Cartagina[2], care este un stat democratic, magistraţii fac comerţ, iar statul n-a suferit totuşi nici o revoluţie.

§5. Apoi este foarte ciudat să susţii că, în oligarhie, statul e împărţit în două partide, săracii şi bogaţii; este oare aceasta o condiţie mai specifică oligarhiei decât republicii spartane, spre exemplu, sau oricărui alt guvernământ în care cetăţenii nu posedă toţi averi egale sau nu sunt toţi deopotrivă de virtuoşi? Chiar presupunând că nimeni nu sărăceşte, statul totuşi trece şi atunci de la oligarhie la demagogie, dacă masa săracilor creşte şi de la democraţie la **oligarhie,** dacă bogaţii devin mai puternici decât poporul, după cum unii se dau odihnei, iar ceilalţi se pun pe muncă. Socrate nesocoteşte[3] toate aceste cauze aşa de diverse care aduc revoluţiile, spre a se ţine numai de una, atribuind sărăcia numai dezordinii în purtare şi datoriilor, ca şi cum toţi oamenii sau aproape toţi s-ar naşte în bogăţie.

§6. Aceasta este o eroare gravă. Ceea ce este adevărat este că şefii cetăţii pot, când ei şi-ar fi pierdut averea lor, să recurgă la o revoluţie şi că, dacă cetăţenii obscuri o pierd pe a lor, statul rămâne cu toate acestea foarte liniştit. Aceste revoluţii, iarăşi, nu aduc nici demagogia mai adesea decât orice alt sistem. Este de ajuns o excludere politică, o nedreptate, o insultă, spre a pricinui o insurecţie şi o zguduire a Constituţiei, fără ca averile cetăţenilor să fie câtuşi de puţin ruinate. Revoluţia n-are adesea alt motiv decât voinţa aceasta dată fiecăruia de a trăi cum îi place, voinţă a cărei origine Socrate o găseşte într-o prea mare libertate. în fine, în mijlocul acestor specii aşa de numeroase de oligarhii şi de [democraţii, Socrate vorbeşte despre revoluţiile lor, ca şi cum fiecare din ele ar fi unică în felul său[4].

1. Vezi o observaţie asemănătoare, cartea III, §3 şi §4.
2. Vezi nota de la §3 relativă la Cartagina.
3. Vezi *Republica* lui Platon, cartea VIII, p. 551 b etc.
4. *Politica* nu a fost terminată de autor.

CUPRINSUL

CARTEA I. Despre stat. Despre sclavie. Despre proprietate 3

CARTEA II. Principalele teorii asupra statului şi cercetarea lor din'punct de vedere critic 30

CARTEA III. Despre stat şi cetăţean. Teoria guvernământului şi suveranitatea. Despre regalitate 72

CARTEA IV. Despre republica ideală 115

CARTEA V. Despre educaţie' 157

CARTEA VI. Despre democraţie şi oligarhie. Despre cele trei puteri din stat 175

CARTEA VII. Caracteristica democraţiei şi oligarhiei. Organizarea puterii în aceste guvernăminte 216

CARTEA VIII. Despre revoluţii 235